

**Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова**

На правах рукопису

Буковська Ольга Олександрівна

УДК 159.922.7.- 053.6

**ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ УСВІДОМЛЕННЯ
ЖИТТЄВОГО ДОСВІДУ ПІДЛІТКАМИ З
НЕБЛАГОПОЛУЧНИХ РОДИН**

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Науковий керівник:

Чепелєва Наталія Василівна

член-кор. НАПН України,

доктор психологічних наук,

професор

Київ – 2010

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1	
ПСИХОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПІДЛІТКІВ ІЗ НЕБЛАГОПОЛУЧНИХ РОДИН	13
1.1. Соціальні та психологічні фактори становлення особистості підлітків із неблагополучних родин.....	13
1.2. Особливості усвідомлення життєвого досвіду підлітками з неблагополучних родин як умова їх соціалізації.....	42
1.3. Шляхи психологічної допомоги підліткам із неблагополучних родин.....	58
Висновки до I розділу.....	68
РОЗДІЛ 2	
ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ УСВІДОМЛЕННЯ ЖИТТЄВОГО ДОСВІДУ ПІДЛІТКАМИ	71
2.1. Завдання та методика експериментального дослідження особливостей усвідомлення життєвого досвіду підлітками.....	71
2.2. Аналіз результатів дослідження особистості підлітків із неблагополучних родин.....	76
2.3 Психологічні особливості усвідомлення життєвого досвіду підлітків із неблагополучних родин	124
Висновки до II розділу	130
РОЗДІЛ 3	
ФОРМУВАННЯ ЗДАТНОСТІ ДО ОСМИСЛЕННЯ ЖИТТЄВОГО ДОСВІДУ У ПІДЛІТКІВ ІЗ НЕБЛАГОПОЛУЧНИХ РОДИН	133
3.1. Завдання та методика формувального експерименту.....	133
3.2. Аналіз результатів усвідомлення життєвого досвіду в процесі психокорекційної роботи.....	145
Висновки до III розділу	183
ВИСНОВКИ	187
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	190
ДОДАТКИ	220

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ЗПР – затримка психічного розвитку,

НЛП – нейролінгвістичне програмування,

ПАР – психоактивні речовини,

ЦНС – центральна нервова система,

КГ – контрольна група,

ЕГ – експериментальна група,

СЖО – смисложиттєві орієнтації.

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Соціальна, економічна нестабільність сьогодення в Україні значно впливає на варіативність індивідуальних форм розвитку, на емоційне і психологічне благополуччя людини. На тлі процесу руйнування сімейних цінностей, порушень дитячо-батьківських стосунків проблема соціально-психологічної дезадаптації підлітків набуває особливої гостроти й актуальності. Історичний досвід доводить, що неблагополучні підлітки – “діти вулиці” – це основний потенційний резерв поповнення рядів кримінального світу. Спостереження показують, що відхід сім’ї від виховання, утримання і контролю за поведінкою дітей стають дедалі частішими, а зниження при цьому ролі школи в соціалізації підлітків дає можливість прогнозувати подальший ріст неблагополучності, бездоглядності, безпритульності. На шляху соціально-психологічного становлення дітей із неблагополучних родин стоїть цілий комплекс проблем, які потребують термінового вирішення на рівні теоретичного осмислення, практичної реалізації, профілактики.

Як зазначається у матеріалах ЮНІСЕФ, феномен вуличних дітей є симптомом надзвичайного соціального й економічного неблагополуччя як у країні загалом, так і в сім’ї зокрема.

Умовою попередження негативних тенденцій розвитку дитини стає ретельне вивчення варіативності становлення особистості в сучасних умовах. Як показують дані досліджень М.І. Буянова, В.С. Мухіної, А.М. Прихожан, Н.Н. Толстих, діти, позбавлені повністю чи частково батьківської турботи, мають багаточисельні порушення в розвитку особистості. Зазначимо, що дослідження названих учених стосуються переважно порушень в особистісному розвитку вихованців дитячих будинків, а проблеми дітей з неблагополучних родин, вуличних, безпритульних і бездоглядних вивчені недостатньо, хоча ці проблеми мають свою специфіку. По-перше, такі діти вже мають досвід життя в сім’ї і багато хто з них повертається в свою родину. Стосунки з батьками можуть мати продовження, а можуть і закінчитися (смерть, позбавлення батьківських прав, ув’язнення тощо.)

Підлітки з неблагополучних родин часто стають соціальними сиротами, тобто такими, що залишились без турботи батьків унаслідок позбавлення їх батьківства, недієздатності тощо. Зруйновані сімейні зв'язки є причиною життєвих криз. Причому у підлітковому віці можливий збіг і двох криз – життєвої та вікової. По-друге, підлітки з неблагополучних родин, на відміну від вихованців дитячих будинків, позбавлені батьківського впливу в іншій формі. Вони активно засвоюють багато форм соціальної життєдіяльності, в тому числі й девіантні (М.С. Коган, Л.Б. Філонов). Нарешті, підліткам із неблагополучних родин властиві висока соціальна активність і деякі відмінні особливості психіки (новоутворення) порівняно з їх благополучними ровесниками.

У дослідженнях вітчизняних і зарубіжних психологів особливо підкреслюється важлива роль підліткового віку у формуванні і розвитку особистості. У цьому віці фактично завершується розвиток рефлексії, становлення самосвідомості, “почуття дорослості” (Л.І. Божович, Л.С. Виготський, Т.В. Драгунова, Д.Б. Ельконін, Д.І. Фельдштейн), усвідомлюється необхідність у більш глибокому й широкому розумінні інших людей (Л.С. Виготський), підліток стає об'єктом власного дослідження; з'являється досвід усвідомлення унікальності, неповторності своєї особистості, тобто більшої значущості набуває внутрішній досвід; поступово починає формуватися власна Я-концепція (Р. Бернс, Е. Еріксон, К. Роджерс та ін.), особистісна ідентичність (Е. Еріксон); з'являється тенденція до ідеалізації всього, що оточує підлітка; починається планування власного життя (Е. Еріксон); розвивається егоцентризм (Ж. Піаже), провідним видом взаємин стає інтимно-особистісне спілкування з однолітками (Д.Б. Ельконін).

Як показали дослідження В.В. Ветрової, дитячий досвід є важливим для встановлення контактів з оточенням, світом, для пізнання й інтерпретації подій власного життя, для подальшого емоційного й соціального благополуччя. Саме в сім'ї діти отримують свій перший досвід, який багато в чому визначає характер і форму соціалізації і є своєрідним “фільтром”, який сприяє чи перешкоджає налагодженню контактів зі світом. Ось чому в разі відсутності спілкування в сім'ї

або у випадку, коли дитина опиняється поза сім'єю, тобто стає безпритульною, процеси ідентифікації і соціалізації порушуються.

Діти, позбавлені сім'ї через різні причини, самі вибирають об'єкти для контактів і набувають свого індивідуального досвіду самотійно. Особливе значення має досвід болісних переживань, травм, які впливають на подальші етапи життя людини. Становлення “Я-концепції” підлітків, формування їх ідентичності й соціалізації значною мірою зумовлюються характером усвідомлення ними особистого досвіду. Це питання, однак, залишається маловивченим у сучасній психології. Найбільшими проблемами є спотворена ідентичність цих дітей, а також невіршеними залишаються питання труднощів адаптації до соціального середовища, усвідомлення власної ідентичності тощо. Майже не досліджувалась проблема “Я концепції” цих підлітків.

Ми виходимо з положень наративної психології про представлення особистого досвіду людини в її свідомості у вигляді оповідного тексту (нарративу). У працях вітчизняних і зарубіжних авторів часто висловлюється думка, що людина фіксує усвідомлений досвід у формі оповідального тексту (нарративу) (Н.В. Чепелева). Такі автори, як І. Брокмейер, Р. Харре трактують “нарратив”, як різні форми усвідомлення, що внутрішньо притаманні процесам пізнання, структурування, діяльності, впорядкування досвіду. Життя людини насичене подіями, історіями, розповідями, у яких відображений увесь її досвід, отже, повідомляючи про різні події власного життя, особистість стає відповідальною за нього. Саме ця відповідальність лежить в основі концепції нарративної ідентичності П. Рікера, відповідно до якої особистість усвідомлює себе, свій досвід у процесі розповідання історій власного життя іншому.

Досліджуючи цю проблему, ми виходимо з того, що гармонійна особистість усвідомлює, сприймає власну особистість та інтерпретує життєвий досвід, як складний, проте позитивний, і що все це відбувається в процесі породження нарративу, в якому відображається історія життя особистості.

Аналіз наукової літератури свідчить, що до цього часу нарративи підлітків з неблагополучних родин не досліджувались, недостатньо розроблені теоретичні

підходи до проблеми використання наративу як засобу усвідомлення життєвого досвіду, не виявлені чинники, які впливають на процес інтерпретації життєвого досвіду, недостатньо розроблені психологічно обґрунтовані методи роботи з підлітками з неблагополучних родин, мало досліджені можливості використання наративу в психотерапевтичній та психокорекційній роботі, спрямованій на створення нового позитивного базового наративу і формування ідентичності та соціалізації підлітків з неблагополучних родин.

Отже, соціальна та психологічна актуальність означеної проблеми та суперечність між недостатньою опрацьованістю розроблених теоретичних засад і потребами практики в розробці психологічно обґрунтованих методів роботи з неблагополучними підлітками в контексті психотерапії і зумовили вибір теми дисертаційного дослідження “Психологічні особливості усвідомлення життєвого досвіду підлітками з неблагополучних родин”.

Зв’язок із науковими програмами, планами, проектами, темами. Тема дисертації входить до плану науково-дослідних робіт кафедри психології Інституту філософської освіти і науки Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова за напрямком «Теорія та технологія навчання та виховання у системі народної освіти», затверджена на засіданні Вченої ради НПУ імені М.П. Драгоманова (протокол №8 від 27.02.2003р.) та узгоджена з бюро Міжвідомчої ради з координації наукових досліджень у галузі педагогіки та психології в Україні (протокол № 7 від 27.10.2009р.).

Об’єкт дослідження – процес усвідомлення особистістю життєвого досвіду.

Предмет дослідження – особливості усвідомлення життєвого досвіду підлітками з неблагополучних родин.

Мета дослідження – виявити особливості усвідомлення життєвого досвіду підлітками з неблагополучних родин та розробити на цій основі засоби формування здатності до осмислення життєвого досвіду як умови їх соціальної адаптації.

Гіпотеза дослідження – процес усвідомлення життєвого досвіду відбувається шляхом породження наративу, в якому відображені уявлення особистості про себе, власний життєвий досвід. Процес допомоги соціально дезадаптованим особам буде

ефективним за умови формування у них здатності до осмислення власного досвіду через трансформацію базового життєвого нарративу.

Завдання дослідження:

1. Проаналізувати теоретичні підходи до проблеми вивчення життєвого досвіду підлітків із неблагополучних родин та причини, що породжують їх соціальну дезадаптацію.
2. Розробити процедури аналізу текстів-нарративів підлітків із неблагополучних родин, у яких відображені особливості усвідомлення ними життєвого досвіду.
3. З'ясувати особливості усвідомлення життєвого досвіду підлітками.
4. Обґрунтувати, розробити та апробувати програму психологічної допомоги підліткам із неблагополучних родин, яка включає формування здатності до осмислення життєвого досвіду.

Теоретико-методологічною основою дослідження є: культурно-історична теорія Л.С. Виготського про роль суспільно-історичного досвіду в формуванні вищих психічних функцій; про взаємодію і взаємозв'язок індивідуального і соціокультурного досвіду (Л.С. Виготський, О.М. Леонт'єв, С.Л. Рубінштейн); основні положення психологічної герменевтики (Н.В. Чепелева); психологічний, лінгвістичний та семіотичний підходи до вивчення тексту як засобу організації в єдине ціле суб'єктивного досвіду людини (Р. Барт, Дж. Брунер, Л.С. Виготський, Ю.М. Лотман, В.В. Нуркова, Н.В. Чепелева); теоретичний підхід до проблеми побудови структурної моделі індивідуального досвіду (В.В. Нуркова, Т.М. Титаренко); концепція нарративної ідентичності (П. Рікер); психологічні положення про становлення особистості (М.Й. Боришевський, Г.С. Костюк, О.М. Леонт'єв, С.Д. Максименко, С.Л. Рубінштейн, А.В. Петровський, Т.М. Титаренко); положення А.Є. Лагутіної, М.І. Лісіної, Є.О. Смірної про вплив досвіду спілкування в сім'ї на психічний і особистісний розвиток; положення Н.Ю. Максимової, К.Л. Мілютіної, В.М. Піскун про соціально дезадаптовану поведінку неповнолітніх.

Методи дослідження. Для досягнення мети і перевірки гіпотези застосовувалися загальнонаукові методи теоретичного та емпіричного

дослідження. Основними теоретичними методами були: аналіз, порівняння, систематизація, узагальнення теоретичних і експериментальних даних. На етапі емпіричного дослідження використовувалися констатувальний та формувальний психологічні експерименти, метод порівняння, лабораторний та природний експеримент; контент-аналіз нарративів (для вивчення факторів, що впливають на процес породження нарративу); психокорекційні методи (спрямовані на трансформацію базового нарративу). Як психологічний інструментарій емпіричного дослідження застосовувались: збір анамнестичних даних, експертні опитування, автобіографічний метод, метод “Футуристичний нарратив”, запропонований О.М. Шиловською, “Тест смисложиттєвих орієнтацій” Д.О. Леонтьєва, проєктивна методика “Неіснуюча тварина”. Методи математичної статистики (факторний та кореляційний аналіз, критерій Манна-Уїтні та критерій Вілкоксона) забезпечили всебічний кількісний аналіз експериментальних даних, які ми використовували за допомогою комп’ютерної програми “SPSS 12.0 for Windows”.

Експериментальна база дослідження. Дослідно-експериментальна робота виконувалася у Київському міському притулку для неповнолітніх Служби у справах неповнолітніх, Чернігівському притулку для дітей і школі №30 м.Чернігова. Загалом в експерименті взяли участь 217 підлітків.

Наукова новизна та теоретичне значення результатів дослідження полягають у тому, що:

- *вперше* визначено психологічні особливості підлітків із неблагополучних родин виходячи з усвідомлення ними життєвого досвіду у формі нарративу (середній і низький рівень осмисленості життя, формування переважно пасивної позиції утриманця, формування переважно негативного або невизначеного ставлення до життєвого досвіду, відсутність життєвої перспективи);
- *розширено та поглиблено* вивчення особливостей набуття життєвого досвіду підлітків із неблагополучних родин: їх чинники (соціального середовища та індивідуальні), структуру (когнітивний, соціальний, ціннісний, прогностично-часовий, поведінковий компоненти), модель становлення життєвого досвіду та детермінанти (інтерпретація життєвого досвіду, життєва перспектива, сформована

ідентичність), що знайшло своє відображення у породжуваних ними наративних текстах;

- *уточнено* динаміку усвідомлення життєвого досвіду дітьми з неблагополучних родин, з'ясовано вікові особливості цього процесу, встановлено переломні етапи, які є критичними в усвідомленні та інтерпретації життєвого досвіду, що є передумовою соціальної адаптації таких дітей;
- *отримало* подальшого розвитку вивчення ознак наративу як засобу усвідомлення життєвого досвіду; а також обґрунтування умов використання технік наративної психології в психокорекційній роботі з неблагополучними дітьми, спрямованій на прийняття особистістю життєвого досвіду.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що розроблена і апробована програма, спрямована на формування у підлітків із неблагополучних родин здатності до осмислення життєвого досвіду, може бути використана практичними психологами в процесі психокорекційної роботи, спрямованої на сприймання і зміну ставлення до життєвого досвіду, готовність до зміни тих переконань, поглядів, стереотипів, що впливають на породження негативно насичених домінуючих наративів як необхідної умови породження цілісного, позитивно осмисленого наративу, який особистість може прийняти як альтернативну історію власного життя. Матеріали дослідження можна використовувати в процесі проведення лекційних та практичних занять у ВНЗ при викладанні навчальних курсів: «Вікова психологія», «Основи психотерапії», «Основи психодіагностики», «Соціальна психологія», «Психологія особистості», «Основи соціально-психологічного тренінгу». Розроблена та апробована програма може бути використана у роботі практичного психолога та в діяльності соціальних служб для сім'ї та молоді.

Надійність та достовірність отриманих результатів дослідження забезпечувалися методологічною й теоретичною обґрунтованістю вихідних параметрів дослідження, пов'язаних зі всебічними підходами до вирішення поставленої проблеми; використанням комплексу методів, адекватних предмету, завданням, логіці дослідження; експериментальною перевіркою гіпотез;

репрезентативністю вибірки досліджуваних; відповідністю застосування діагностичного інструментарію критеріям надійності й валідності; апробацією розробленої програми, яка сприяє соціальній адаптації підлітків із неблагополучних сімей; поєднанням кількісного та якісного аналізу отриманих даних; застосуванням стандартних статистичних методик обробки експериментальних даних із використанням апробованого математичного пакету SPSS; достовірною результативністю формувального експерименту.

Апробація результатів досліджень: основні результати дослідження доповідалися й отримали схвальні відгуки на Міжнародній науково-практичній конференції «Діти – батьки – суспільство: взаємодія та інтеграція» (Чернігів, 2007 рік); Міжнародному науково-практичному семінарі «Світ дитинства і плінна сучасність» (Чернігів, 2009 рік); П'ятій міжнародній науково-практичній конференції «Соціалізація особистості в умовах системних змін: теоретичні і прикладні проблеми» (Київ, 2010 рік); Міжнародній науково-практичній конференції «Становлення цінностей у психологічному вимірі соціального буття особистості. Соціальна мужність як цінність» (Львів, 2010 рік); VII Міжнародній науково-методичній конференції «Культура здоров'я» (Херсон, 2010 рік); Міжнародній науково-практичній конференції «Суб'єктно-особистісні виміри психологічної освіти» (Полтава, 2010 рік); VII Всеукраїнській науково-практичній конференції «Молодь, освіта, наука, культура і національна самосвідомість» (Київ, 2004); Всеукраїнській науковій конференції «Соціально-психологічні особливості сучасної молоді» (Чернігів, 2009 рік); II Всеукраїнському психологічному конгресі, присвяченому 110 річниці від дня народження Г.С. Костюка (Київ, 2010 рік); Науково-практичній конференції НПУ імені М.П. Драгоманова (Київ, 2003 рік); науково-практичній конференції, присвяченій 90-річчю від дня заснування Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка (Чернігів, 2006 рік); звітних науково-практичних конференціях НПУ імені М.П. Драгоманова (2002-2005 рік); засіданнях кафедри психології Інституту філософської освіти і науки НПУ імені М.П. Драгоманова (2002-2005р.) та засіданнях кафедри практичної психології ЧНПУ імені Т.Г. Шевченка (2009-

2010р.). **Впровадження** результатів дослідження велося в процесі дослідно-експериментальної роботи з підлітками Київського міського притулку для неповнолітніх Служби у справах неповнолітніх (довідка № 942 від 26.10.2005р.) та Чернігівського притулку для дітей (довідка № 01-24/89 від 21.05.2010р.).

Публікації. Матеріали дисертації представлено у 8 наукових публікаціях, серед яких 7 статей у фахових збірниках, затверджених ВАК України, матеріали конференцій. Усі публікації одноосібні.

Структура та обсяг дисертації: Дисертаційне дослідження складається зі вступу, трьох розділів та висновків, воно подане на 189 сторінках основного тексту, включає 13 таблиць (9 сторінок), список використаних джерел (333 найменування) і 7 додатків. Загальний обсяг дисертації – 275 сторінок.

РОЗДІЛ І

ПСИХОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПІДЛІТКІВ З НЕБЛАГОПОЛУЧНИХ РОДИН

1.1. Соціальні і психологічні фактори становлення особистості підлітків з неблагополучних родин

Проблема сімейного неблагополуччя та його вплив на індивідуальний життєвий шлях і психологічний стан дітей, які виховуються в таких родинах, цілком справедливо посідає одне з центральних місць не тільки в психологічній науці, але й у суспільстві в цілому, оскільки останнім часом зростає число родин, що не виконують належним чином своїх функцій, а це зумовлює поповнення рядів безпритульних дітей.

Х. Ремшмідт [233, с. 314-318] називає дітей із неблагополучних родин “дітьми, які вирости в психологічно обтяжених умовах”. До них автор відносить неповні сім’ї, сім’ї, у яких присутнє психічне захворювання одного з батьків, дисгармонійні стосунки в родині, тяжке матеріальне становище, низький освітній та суспільний рівень батьків.

А.Й. Капська та Н.М. Комарова [78, с.13-14] зараховують до групи ризику неблагополуччя також сім’ї, у яких присутнє раннє чи позашлюбне материнство, дисфункціональні (неповні, новостворені, сім’ї інвалідів), конфліктні. Конфлікти між нерідними батьками і прийомними дітьми призводять до нездорової емоційної атмосфери в сім’ї. Ситуація загострюється, коли народжується спільна дитина: тоді старша відчуває себе зайвою.

В.М. Цілуйко поділяє дисфункційні родини на сім’ї з явним неблагополуччям (алкогольні, наркотичні, конфліктні, з насиллям і жорстокою поведінкою до дітей, асоціально-аморальною поведінкою батьків), які не справляються зі своїми основними функціями, та сім’ї з прихованим неблагополуччям [288].

Ми цілком погоджуємося з М.І. Буяновим, який пропонує розглядати «неблагополуччя», перш за все, по відношенню до дитини, оскільки всі родини різні, і всі діти різні, тому “тільки система відношень “сім’я — дитина” має право розглядатися як благополучна або неблагополучна” [50, с.8-9]. Автор наголошує, що “ні матеріальні, ні побутові, ні соціальні показники не характеризують ступінь благополуччя чи неблагополуччя сім’ї, - тільки ставлення до дитини” [50, с.11]. Але тут же робить висновок, що “неблагополуччя в сім’ї практично завжди веде до неблагополуччя психічного здоров’я” (дисгармонії формування емоційно-вольової сфери, характеру і стосунків з іншими людьми) [50, с.12] і стверджує, що “частіше за все сім’ї з кримінальними, психопатичними й іншими аномальними соціобіологічними тенденціями є неблагополучними й у ставленні до дитини” [50,с.48].

Важливим чинником неблагополуччя є невиконання сім’єю своїх функцій. Е.Г. Ейдемільер, В.В. Юстицькіс найважливішими функціями сім’ї вважають такі: 1) забезпечення задоволення в матеріальних, життєзабезпечуючих потребах членів родини; 2) організація первинного соціального контролю за виконанням соціальних норм; 3) постійна підтримка емоційної атмосфери, яка задовольняє потреби в симпатії, повазі, емоційній підтримці, психологічному захисті; 4) наявність духовного спілкування, взаємного духовного збагачення, спільного проведення вільного часу [306].

На нашу думку, неблагополучна родина – це родина, яка не виконує свої основні функції або виконує їх не повною мірою, яка розпалась або знаходиться на межі розпаду, а отже, перебуває у кризовому стані і характеризується залежністю від ПАР, конфліктністю, асоціально-аморальною поведінкою та жорстокою поведінкою з дітьми. Ми розглядаємо соціально неблагополучні родини (дисфункційні), до яких зараховуємо родини, де батьки залежні від алкоголю та наркотиків, багатодітні, неповні, реконструйовані, конфліктні, з асоціально-аморальною поведінкою батьків, насиллям і жорстокою поведінкою з дітьми, а також ті, у яких батьки позбавлені батьківських прав, мають тяжкі фізичні чи психічні хвороби, знаходяться в місцях позбавлення волі. Дитина з

неблагополучної родини відчуває себе в родині некомфортно і не має змоги в ній нормально жити, розвиватися, виховуватися, вчитися. До цієї категорії ми зараховуємо соціально-дезадаптованих дітей з асоціальною поведінкою, бездоглядних, вуличних, безпритульних. Більшість дітей із неблагополучних родин належать до сімей, де батьки алкогольно залежні, почасти ця залежність спостерігається в декількох поколіннях. Низький рівень інтелектуального розвитку дітей у таких сім'ях зумовлений відсутністю різнобічного виховання в ранньому дитинстві. Обмежене коло інтересів батьків, короткочасне спілкування з дітьми, неувага до їх потреб не дозволяють набути дітям життєвого досвіду, елементарних знань, необхідних для формування свідомості, продуктивної розумової діяльності. У цих дітей постійно домінує почуття власної непотрібності, вони пасивні, перебувають у стані страху, депресії, мають занижену самооцінку, в школі самостверджуються тим, що привертають до себе увагу непорядними вчинками.

Більше половини випадків сімейного насильства, вбивств, суїцидів пов'язані з алкоголізмом. Ця проблема має негативний внутрішній і зовнішній вплив на нащадків, що призводить до порушень їх нормального нервово-психічного розвитку. Дітям 6-9 років із сімей алкоголіків властиві реакції астеничного типу, які відображають напружений стан їхньої нервової системи, а з досягненням 10-14 річного віку психіка цих дітей характеризується патологічним розвитком особистості: підвищена тривожність, занепокоєння, постійна напруженість, імпульсивність, відчуження, агресивність, гіперактивність і зниження самоконтролю [183]. Сім'ям, де зростають такі діти, властиве відкидання членами один одного, амбівалентність взаємного сприйняття, заперечення проблем, пов'язаних з алкоголізмом, циклічне сімейне насилля [142], [183]. Підліткам із таких родин, на думку О.Є. Лічко [142], властиві систематичні крадіжки, схильність до бродяжництва, ухилення від навчання, підвищена агресивність, ворожість, конфліктність.

Жорстоке ставлення, вплив несприятливого соціального оточення не може не позначитися на фізичному, психічному, емоційному стані підлітків. Вивчення особливостей фізичного розвитку цих дітей указує на істотне зниження

антропометричних показників та наявність порушень трьох видів: адаптаційних, психічного розвитку, симптомів супровідних психічних захворювань [78]. Порушення виявляються у затримці або регресі розвитку, а також у численних проявах неврологічних і соматичних патологій. За даними Державного інституту проблем сім'ї та молоді [78], у значної частини дітей, які виховуються в умовах відсутності або обмеження батьківської опіки, розвиваються специфічні типи поведінки: “пригнічений тип”, який характеризується пасивністю, апатією, зовні нагадує психічне захворювання; “соціальні провокації” характеризуються контрастними емоційними реакціями, що розвиваються внаслідок постійного проживання в закритих закладах; “гіперактивний тип” характеризується легкістю входження в контакт, різко вираженими тенденціями демонстративної поведінки з яскраво вираженим інтересом до оточення, що сприймається дітьми як гра; “добре пристосовані діти” відрізняються компенсаторною поведінкою, яка розвивається у відповідь на нереалізованість соціальних потреб і виявляється у “ненаситності” їжею, ранніх мастурбаціях, сексуальних зв'язках, аутичних тенденціях, нарцисизмі.

Розвиток у підлітковому віці й поведінка визначаються стратегією адаптації за І.А.Фурмановим (“жахлива дитина”, “псевдобатько”, “блазень”, “людина-невидимка”, “хворий”), яку підліток вибирає для себе в подальшому. Не зустрічаючи підтримки і розуміння в сім'ї, не маючи друзів у шкільному колективі, дитина опиняється в соціальному вакуумі, відчуває себе покинутою, самотньою і нікому не потрібною [282, с.80-81].

Класифікацію підлітків з узалежнених родин запропонувала й Н.Ю.Максимова [163]. Перший тип – це важковихований підліток. Навчається погано, часто належить до асоціальних угруповань, рано починає вживати наркотичні засоби, палити, дівчина в ранньому віці починає статеве життя [159]. Така форма поведінки – це не тільки бунт, протест проти “нелюдських” умов життя, а й продовження “сімейних традицій”. Підліток приховує свої почуття за грубістю, зухвалістю, агресивністю [159], [183]. Інша причина важковихованості – це дефіцит любові, довірливості, щирості [31], [32], [36], [156], [157], [175], [177], [196], [208]. Другий тип характеризується «закладною» поведінкою. Підліток вважає, що для

припинення конфлікту потрібно переключити увагу батьків на себе і робить це, здійснивши вчинки з асоціальним забарвленням. Психологічні травми дитинства виявляються у вчинках гніву, образ і мають вихід через таку поведінку. Підліток лише у вуличній компанії з асоціальною направленістю не грає закладної ролі, а відчуває особистий комфорт [157]. Третій тип реагування – це захисна реакція поведінки за допомогою сміху, жартів. Не маючи у сім'ї прикладу адекватного реагування, підліток віддає перевагу не сприйманню труднощів, а психологічному захисту від них за допомогою жартів. На думку дослідників, така особистість все частіше звертатиметься до засвоєного в дитинстві засобу – психоактивних речовин. Ці підлітки легко входять у різні асоціальні угруповання, де їх люблять за дотепність і жарти [161], [163]. До четвертого типу особистості підлітка належить поведінка, яка характеризується, як “занадто тиха”. Як зауважує Н.Ю. Максимова, така поведінка характерна для дівчаток, а також для хлопців зі слабким типом нервової системи. Ці підлітки тяжко переживають ситуацію в своїй сім'ї, вони здійснюють “втечу в ірреальний світ, живуть у своїх фантазіях, мріях, сюжети яких сприймають як реальне життя” [161], [163]. Почуття провини та сорому за свою родину та усвідомлення свого безсилля спричинює неприйняття “Я - образу” [163], [165], [166]. У дорослому житті такі особистості все частіше будуть звертатися до алкоголю, наркотиків, а в особливо загострених випадках можуть вдатися й до суїциду [163], [183], [227], [230], [236], [237], [241], [243], [248]. П'ятий тип – характеризується відповідальністю, серйозністю, дисциплінованістю, охайністю, добре навчається, любить спорт, виконує доручення вчителів, бере участь у веденні домашнього господарства тощо. Підліток хворобливо переживає адиктивність поведінки батьків, вважаючи, що негаразди у житті сім'ї – це його провина, внаслідок такого відчуття може розвинути комплекс неповноцінності [163], [183], занижена самооцінка [161], [163], [157], [183] та неприйняття образу “Я” [163], [240], [241], поступово може відбутися перехід від почуття провини, ображеності до гніву, агресивності [247]. У дорослому віці така особистість збереже занижену самооцінку і переконаність у тому, що вона повинна жертвувати своїми інтересами заради інших [157].

Таким чином, захисні процеси дозволяють дитині адаптуватися до середовища не за рахунок змін зовнішнього світу, а за рахунок внутрішніх змін – трансформації внутрішньої картини світу і образу самої себе. Відсутність незаперечного сприйняття дорослими дитини, необхідність постійно пристосовуватися формують у дітей пасивне ставлення до життя, коли власні цінності й орієнтири не формуються, а створюються умови для розвитку пристосуванства. Підліток намагається знайти спосіб виживання в таких умовах, де негативні емоції не мають розрядки, а постійно накопичуються, як результат розвивається своєрідна емоційна тупість. Звичка гальмувати свої почуття призводить до того, що соціально дезадаптовані підлітки уникають ситуацій, у яких виявляються почуття.

Досвід, отриманий підлітками в неблагополучній родині, заважає нормальній соціалізації і сприяє соціальній дезадаптації. Когнітивна концепція Ж. Піаже [209] полягає в тому, що джерелом формування мислення дитини є її соціалізація, яка проходить в спілкуванні: по-перше, з дорослими, які її привчають до норм і правил соціального життя; по-друге, з однолітками, де на рівні проходить засвоєння життєвого досвіду. К. Роджерс [73, с.228] переконує, що в процесі соціалізації в особистості важливо сформувати гнучкість в оцінці себе, уміння під впливом досвіду переглядати власну систему цінностей. Усе асоціальне в поведінці дітей відбувається через насильницьке втручання дорослих у природу дитини, а їй потрібно «знайти себе», усвідомити свій життєвий досвід. К.А. Альбуханова-Славська [4], Л.С. Виготський [65] поставили в центрі уваги соціальний досвід як визначеність самого суб'єкта, від якого залежить його внутрішня позиція.

Соціалізація в розумінні Г.М. Андрєєвої [6], Голованової Н.Ф. [73] – це двосторонній процес: з одного боку – це засвоєння соціального досвіду, з іншого – процес активного відтворення системи соціальних зв'язків індивідом через його діяльність. Першою найважливішою складовою механізму становлення соціального досвіду дитини є діяльність, побудована на основі включення до свого досвіду інших [86]. О.В. Лішин при цьому зазначає, що в процесі соціалізації особистість підлітка тяжіє до одного з двох векторів – просоціального чи проіндивідуального. Автор наголошує, що саме в проіндивідуальному векторі «може

закластись основа найнеблагополучнішого типу направленості життєвих позицій – негативістичного» [143, с.18].

При цьому Я-концепція розвивається під впливом первинного досвіду соціалізації в родині. Почуття самоцінності в підлітковому віці повинно досягати певної межі, яку можуть знижувати неблагополучні фактори, і тому викликати механізми встановлення рівноваги (раціоналізацію, агресію, ерзац-задоволення). У підлітків з неблагополучних родин Я-концепція негативна. Більшість дослідників [233, с.265-266], [308] стверджуює, що негативна Я -концепція (невіра в себе, низька самооцінка) призводить до порушень поведінки і має такі впливи:

- зниження самоповаги і соціальна деградація, агресивність і злочинність;
- стимуляція конформістських реакцій у важких ситуаціях (підлітки легко піддаються впливу і втягуються в злочинну діяльність);
- глибока зміна сприйняття (вважають себе не здатними на добрі вчинки).

Важливу роль у процесі соціалізації відіграє група однолітків. Т.С. Шацький вважав, що позитивна роль підліткових груп – це задоволення потреби в спілкуванні, самоствердженні, саме тому ці підлітки виявляють неабияку діловитість і добре орієнтуються в складних умовах життя. Важливо, щоб неформальне спілкування набуло соціально-позитивного характеру, а це може перетворити ці групи в позитивно направлені. Але дуже часто у підлітків відбувається асоціальна ідентифікація з негативними образами, що є відображенням негативних міжособистісних стосунків з дорослими. Ідентифікація з негативним середовищем зумовлює становлення стійкого негативного “Я-образу”, що є процесом асоціального формування особистості і виникнення асоціальної групи [297].

У наш час гостро стоїть проблема деліквентних груп, яка є центральною у вирішенні питань профілактики й реабілітації підлітків із неблагополучних родин. В основі соціалізації неблагополучних підлітків знаходяться особистісні особливості: фізичні, психічні, інтелектуальні, особливості соціального досвіду, які заважають увійти в нормальну групу однолітків, і тому підліток з неблагополучної родини попадає в асоціальну групу, де й задовольняє свої емоційні потреби. Це є

одним із соціальних чинників становлення особистості неблагополучних підлітків. Другим чинником цього явища ми вважаємо відсутність розуміння, теплоти, любові, взірця поведінки в сім'ї та школі, а також незадоволення потреб та інтересів. Усі негативні почуття підлітків розвинулися в процесі спілкування дитини з дорослим, а в групах підлітки допомагають один одному, підтримують, відчують себе в більшій безпеці, їм легше перетерпіти скруту, в групі легше вижити.

Отже, усвідомлення власного досвіду підлітками з неблагополучних родин, і, як наслідок, соціалізація або соціальна дезадаптація зумовлюється психофізіологічними, соціальними і психологічними факторами.

С.В. Змановська, В.Т. Кондрашенко, пропонують таку класифікацію факторів, які визначають різні форми деструктивної поведінки:

- внутрішні спадково-біологічні і конституціональні посилення;
- внутрішньоособистісні причини і механізми відхилень в поведінці;
- зовнішні соціальні умови [87].

До біологічних факторів науковці відносять: тип нервової системи, затримка статевого дозрівання, ЗПР, ураження ЦНС, акцентуації характеру (нестійка, гіпертимна, епілептоїдна) [87], [157]. Більшість дослідників відносять акцентуації характеру до основних розладів поведінки у підлітковому віці [142], [87], [299]. Так, В.В. Бойко стверджує, що: 1) акцентуації виявляються і закріплюються тільки за неблагополучних зовнішніх факторів; 2) у більшості випадків виникнення акцентуації – явище спадкове, але суттєву роль відіграє також засвоєння в процесі соціалізації стереотипів поведінки оточення; 3) акцентуації бувають явні і приховані, останні виявляються в неблагополучних обставинах; 4) кожен тип акцентуації має своє “слабке місце”, яке швидко реагує на неблагополучну ситуацію [87,78]. Досліджуючи акцентуації підлітків із неблагополучних родин, ми дійшли висновку, що неблагополучна сімейна атмосфера в поєднанні з індивідуальними особливостями психіки стають підґрунтям для формування переважно нестійкої, гіпертимної, епілептоїдної акцентуації, а сензитивному та психастенічному типам акцентуацій делінквентність не властива. Таким чином,

саме негативний досвід зумовлює акцентуації характеру в підлітків із неблагополучних родин.

До соціальних факторів належать несприятливі умови оточення та виховання з дитинства, які пов'язані з безконтрольністю та хронічним дефіцитом інформації. Детермінуючі фактори діють на різних рівнях: макросуспільному, мікросуспільному, індивідуально-особистісному, психо-фізіологічному. У своїх дослідженнях І.С. Кон переконує в необхідності врахування разом з хронологічним віком таких факторів, як культурні властивості суспільства, до якого належить піліток; соціально-економічне становище; історична ситуація й особливості її покоління; стать; індивідуально-типологічні властивості [118]. О.Ю. Єгоров, С.О. Ігумнов до умов становлення особистості підлітків з неблагополучних родин зараховують ще явища соціального середовища, що безпосередньо діють на людину:

- суспільні процеси (соціально-економічна ситуація, традиції, мода);
- соціальні групи (навчально-професійна група, референтна група однолітків, молодіжна субкультура, вплив лідера);
- мікросоціальне середовище (батьківська родина, друзі, інші значимі люди) [87, с.25].

Цікавим є соціально-екологічний підхід, представником якого є американець У. Бронфенбреннер [44]. Він полягає в тому, що розвиток особистості є результатом взаємодій соціального оточення та суб'єктивних процесів і переживань. У структурній побудові соціального оточення виділяються чотири рівні: мікросоціальне оточення (сім'я і групи однолітків), мезосистема (стосунки між різними складовими мікросистемами, між сім'єю і школою), екзосистема (соціальні інститути, органи влади), макросистема (домінуючі на даний момент соціокультурні норми, системи соціальних уявлень і установок, а також норми і правила соціальної поведінки). Зміни на більш високих рівнях впливають на нижчі рівні, тобто ціннісно-нормативна криза суспільства впливає на внутрішньо-групові норми підліткової компанії і систему цінніних орієнтацій самого підлітка.

Аналіз соціальної ситуації в Україні, здійснений фахівцями Українського інституту соціальних досліджень наприкінці 90-х років, і результати експертної оцінки дали дослідникам змогу окреслити соціальні причини збільшення кількості дітей з неблагополучних родин [78, с.9-12]. Назвемо їх.

1. Погіршення матеріального становища значної частини населення України.
2. Збільшення кількості незайнятих справами дітей і підлітків, що впливає на їхню маргіналізацію.
3. Економічна експлуатація дорослими дитячої праці (залучення до жебракування, крадіжок, махінацій тощо). Посилення явища маргіналізації у великих містах призводить до збільшення кількості дорослих організаторів економічної експлуатації дітей.
4. Послаблення відповідальності батьків за утримання і виховання дітей. Автори говорять про різні аспекти ігнорування батьків життям і долею дітей: фізичне насильство, жорстокість, вживання алкоголю, наркотиків, відсутність їжі, житла, одягу.
5. Загострення конфліктів між батьками і дітьми. Часто підлітки та їхні батьки мають різні погляди з приводу успішності, дозвілля, грошових витрат, свободи сексуального життя.
6. Ослаблення роботи щодо організації дозвілля дітей за місцем їхнього проживання і навчання. Причиною цього явища називають економічну нестабільність в країні, відсутність громадських і молодіжних організацій.
7. Негативні тенденції висвітлення життєвих ситуацій у засобах масової інформації, зокрема пропаганда насилля і легкого життя.

У своїй роботі ми спираємося в основному на підхід Н.Ю. Максимової, яка поділяє соціум на дві групи: макросоціум і мікросоціум. Перша група – це суспільство (його історичне минуле, моральні цінності, політичні й економічні проблеми, ставлення до дітей, до родини тощо), у якому перебуває дитина. Друга група – це безпосереднє оточення дитини, тобто люди, з якими вона спілкується, від яких залежить її життя [161]. Вплив макросоціуму на розвиток дитини, зауважує Н.Ю. Максимова, зазвичай недооцінюється. Через настрій батьків,

ставлення один до одного і до інших людей дитина чітко уловлює два основні параметри функціонування суспільства в цілому: благополуччя або неблагополуччя. Автор зупиняється на основних причинах, що породжують соціальну напруженість – протилежностях проголошуваних і реальних цінностей та ідеалів суспільства, «подвійна мораль». Добре знайома ситуація, коли дитині в школі говорять одне, а вдома та й у тій же школі вона бачить зовсім інше. Одні діти легко засвоюють ці правила гри - привчаються пристосовуватися, цинічно ставитися до ідеалів і моральних норм. Інші – болісно переживають і, не зумівши прийняти певні правила гри, відмовляються взагалі від оволодіння соціальними нормами, протиставляють себе суспільству. Однак глибоко в підсвідомості у них назавжди залишається почуття неповноцінності, що переходить у комплекс, який людина компенсує або асоціальною поведінкою або вживанням психоактивних речовин. Аналогічну реакцію викликає й нерівність людей у суспільстві – матеріальна, соціальна, політична [162].

Важко переоцінити вплив мікросоціуму в становленні особистості. Мікросоціальне оточення неблагополучних підлітків становить сім'я і групи однолітків. Слід підкреслити, що неблагополучна сім'я як соціальний фактор характеризується: по-перше, дитина розвивається в умовах психосоціальної депривації (А.М. Прихожан, Н.М. Толстих) [218, с.142]. Причинами цього є недоліки в турботі про дитину, нехтування основними емоційними потребами дитини; ігнорування основних фізичних потреб; часта зміна осіб у сім'ї, що робить прив'язаність неможливою (часта зміна “чоловіків” в родині) [282, с.34]. На думку Д.М. Ісаєва [101], неблагополучне оточення дитини з раннього віку призводить до депривації, в умовах якої дитина не здатна набути соціального досвіду, або цей досвід виявляється негативним, обмежуючи надалі можливості адаптації підлітка. По-друге, алкогольною або наркотичною залежністю. Атмосфера в неблагополучній родині характеризується хаосом, непередбаченістю, відсутністю усталеності. Постійності немає ні в діяльності дитини, ні в реакціях батьків на вчинки дітей [153], ні в турботах батьків про дітей [157], ні в поведінці батьків [156]. Оскільки поведінка підлітка оцінюється не об'єктивно, а в залежності від емоційного стану

батьків, який, у свою чергу, залежить від рівня задоволення алкогольних потреб, підлітку важко засвоїти соціально прийнятні приписи поведінки [152], [160], [163], [153], [156]. По-третє, фізичним, психологічним та сексуальним насиллям [206], [282]. Це принижує дитину, створює нові конфлікти, підсилює антисоціальні й аморальні тенденції в поведінці. Ф. Гаті [67, с.79] описав форму реакції дитини так: “Підсилення реакції з боку дитини веде за собою підсилення покарання, в результаті чого виникає ще більший конфлікт, слідує ще більш тяжке покарання, що може викликати ще більш агресивну поведінку. Виникає замкнене коло, яке потрібно зупинити для того, щоб підліток не втратив людське обличчя”. По-четверте, О.М. Андреева [7], А.І. Захаров [95], А. Саліван [331], наголошують, що невіршені в дитинстві особистісні проблеми батьків роблять неможливим адекватне реагування на аналогічні проблеми у своїх дітей. До таких проблем Е.Г. Ейдемільер і В.В. Юстицькис [306] зарахували: розширення сфери батьківських почуттів, перевага в підлітка дитячих якостей, виховна невпевненість, фобія втрати дитини, нерозвиненість батьківських почуттів, проекція на підлітка власних небажаних якостей і внесення конфлікту між собою у сферу виховання. К. Хорні [284] стверджує, що саме батьки культивують у своїх дітей невротичні риси характеру. Із психічних особливостей батьків найбільш патогенне значення мають: збудливість, емоційна нестійкість, істеричність і тривожність матері, нестабільність, імпульсивність і агресивність батька [95], [306]. По-п'яте – це «небезпеки і хаос» в родині (за Н.Мак-Вільямс) [149, с.203]. «Наявність слабких, депресивних і мазохістичних матерів та запальних, непослідовних і садистичних батьків... Частими є патерни переїздів, втрат, сімейних розривів. У таких нестабільних і загрозливих обставинах просто неможливий природній розвиток нормальної переконаності дитини у власному почутті всемогутності і прагненні захистити відчуття власного «Я» [149, с.203]. Їх індивідуальні історії містять той факт, що «в дитинстві ніхто не намагався їм допомогти»... [149, с.203]. По-шосте – це тип родини, пов'язаний з формами батьківської поведінки. Типами патогенної батьківської поведінки (за Д. Боулби) є: тип А – батьки, які не задовольняють потреби дитини в любові і відкидають її; тип Б - дитина служить у родині засобом вирішення подружніх

конфліктів; тип В - погрози покинути або "розлюбити" дитину як дисциплінарні міри; тип Г - звинувачення дитини в розлученні, хворобі; тип Д - відсутність в оточенні дитини людини, яка зможе замінити батьків, що нехтують своїми обов'язками [265], [316].

С. Мінучін [326] розглядає сім'ю, як самоврядну систему і вважає, що для розвитку нервово-психічних захворювань у дітей і підлітків потрібна наявність певних умов, таких, як фізіологічна вразливість, втягування дитини в батьківський конфлікт, типова сімейна організація, що характеризується сплутаністю міжособистісних стосунків, ригідністю, невмінням вирішувати конфлікти. Низька згуртованість сім'ї зумовлена егоцентризмом, негнучкістю, авторитарністю, а тому різкі зміни в пубертатному віці на цьому фоні становлять значну загрозу. Е.Еріксон наголошує також і на значенні досвіду батьків у становленні особистості [308].

І.О. Баєва [16] так описала механізм "народження душі" в підлітковому віці: в ситуації конфлікту, страху і самотності підліток шукає сенс свого існування; максималізм, особливості поглядів проявляються в тому, що думки, під впливом почуттів, приймаються за судження; судження однієї людини приймаються за норми життя в суспільстві; події в соціальній сфері переносяться на духовну, і в їх основі підліток намагається створити універсальну теорію буття. Для того, щоб задовольнити потреби духовної сфери, підліток підміняє задоволенням потреб, по відношенню до яких є позитивний досвід. Якщо ж і тут він має негативний досвід, відбувається фрустрація. У такому випадку підліток перестає шукати сенс життя, а повертається до "регресу до принципу задоволення", ілюзорно-компенсаторної діяльності, переживань марності існування, самотності, безпорадності, страху. Цей негативний досвід компенсується контркультурою і девіантними групами.

При цьому група однолітків, як один із важливих соціальних факторів характеризується, по-перше, – неблагополучні підлітки вказуються однолітками як небажані для співпраці, що породжує у підлітків психологічний дискомфорт. Я.Л. Коломинський [115] говорить, що підлітки з неблагополучних родин шукають собі друзів, щоб задовольнити потребу в інтимно-особистісному спілкуванні, і знаходять їх із числа таких самих вигнанців. Тому, за С.А.Белічевою, група

однолітків несе в даному випадку скоріше негативний заряд і ще більш негативно впливає. Референтною групою для неблагополучних підлітків стають вуличні компанії, криміногенні групи, які посилюють небезпечний вплив [222, с.130-134]. По-друге, інформація, яку отримує підліток в групі, співвідноситься з його досвідом, цінностями та установками й оцінюється ним. Утвердження в групі відбувається за рахунок його ініціативи і життєвого досвіду. Якщо інформація про групу збігається з його соціальним досвідом, цінностями, то вона позитивно оцінюється і приймається. Таким чином, проходить ідентифікація особистості з групою і продовжується соціально-психологічною дезадаптацією. Відсутність життєвого досвіду, знань призводить до того, що у підлітків розвивається гіпертрофоване наслідування (паління, вживання наркотиків) – ідентифікування з об'єктом. У процесі інтродекції проходить розчинення образу інших в собі, поповнюється досвід підлітка [22]. По-третє, аналіз сучасних молодіжних субкультур показує, що вживання психоактивних речовин є більшою чи меншою мірою значимим елементом. Уживання психоактивних речовин може виступати як: ритуал входження в субкультуру; спосіб ідентифікації з її представниками; елемент символічного світу субкультури; особлива форма комунікації в групі; форма протесту по відношенню до “дорослої” культури тощо. Вуличні та безпритульні діти вживають марихуану, нюхають клей та розчинники, – все це допомагає забути про голод, проблеми, гальмує емоції. Головний мотив поведінки підлітків із неблагополучних родин – це протест проти духовних цінностей батьків та суспільства в цілому.

Підлітки з неблагополучних родин, які не знаходять у своїй родині розуміння, любові, не мають відчуття потрібності, звичайно, шукають розуміння на вулиці, в компаніях таких, як вони самі, де вживання психоактивних речовин, крадіжки, заняття проституцією, “шкуління” (просити милостиню) – це звичний спосіб життя. Г.У. Солдатова розуміє групу, як множину слабких і невпевнених “Я” в сильне “Ми”. У кризові суспільні періоди в пошуках опори і стійкості особистість прагне визначити соціальні і психологічні межі свого існування, виходить за межі свого “Я” і ототожнює себе з групою. Через таке розширення

індивідуальних меж в новій ідентичності особистість шукає заспокоєння і впевненість [259].

І.П. Башкатов [22, с.105-106] виділив чинники, які сприяють виникненню асоціальних груп: 1) незадоволена потреба в інтимно-особистісному спілкуванні; 2) потреба в емоційному благополуччі, визнанні, взаєморозумінні, співчутті; 3) страх перед соціальною ізоляцією, самотністю; 4) потреба в самоствердженні; 5) прагнення відмежуватися від дорослих і показати свою самостійність; 6) свобода стосунків і спілкування в процесі асоціальної діяльності і відсутність контролю; 7) схожість потреб, інтересів, цінностей; 8) єдність мети діяльності, індивідуальних потреб і прагнення до їх задоволення; 9) прагнення до взаємного пристосування підлітків один до одного.

І.О. Баєва виділила психологічні причини і механізми впливу девіантних груп на особистість у неформальній молодіжній контркультурі.

1. Норми і цінності субкультури враховують психічний стан самотності підлітка, як елемента кризи ідентичності, пошуку свого Я, і надають захист від посягань дорослих, що формує впевненість і змінює психічний стан.
2. Підліток отримує можливість самоствердження, компенсації комплексу неповноцінності, реалізації самостійності, не чуючи докорів дорослих.
3. Відсутня подвійна мораль, а тому підлітку норми і цінності контркультури здаються справедливими, істинними, благородними.
4. Підлітка притягує процес діяльності і спілкування, оскільки в ньому є фізичний і соціальний ризик, романтика, таємничість і незвичність.
5. У такому середовищі зняті моральні заборони, особливо на інтимну інформацію, що актуально у віці статевого дозрівання.
6. Цінності і норми контркультури притягують зовнішніми атрибутами і символами (одяг, музика, зачіски) і емоційно насиченими правилами й ритуалами [16]].

При цьому мікросистема неблагополучного підлітка включається в макросистему, яка характеризується, по-перше, - соціально-економічною кризою [111]. Причиною, що призводить до сімейного неблагополуччя, за П.П.

Автомоновим, Л.В. Жогло [1] та А.Й. Капською й Н.М. Комаровою й [78] є безробіття батьків; відсутність постійного місця роботи батьків, внаслідок чого діти тривалий час залишаються бездоглядними; відсутність постійного житла (продаж житла); розлучення батьків (мати сама не в змозі дати належне виховання й матеріальне забезпечення). Автори наголошують, що до розпаду сімей та безвідповідального батьківства призводять морально-етичні фактори, які є наслідком соціально-економічної й духовної кризи в країні. Адже розвиток особистості за своїм змістом визначається тим, що суспільство очікує від людини, які цінності й ідеали їй пропонує, які завдання ставить перед нею на різних вікових етапах. Нерідко дорослі примушують дітей жебракувати або навіть продають їх. Діти швидко засвоюють негативні стереотипи поведінки й самі стають на злочинний шлях. Злочинні дії батьків приводять їх до в'язниці, а діти опиняються в державних закладах опіки [78]. По-друге, з власного досвіду підлітки добре знають, що алкоголізм засуджується суспільством, але, незважаючи на це, люди, що його засуджують, у неформальних ситуаціях самі вживають алкоголь. Тобто суспільство є збільшеною моделлю алкогольно залежної сім'ї [164]. Ось чому підліток переносить подвійну мораль на життя в суспільстві. По-третє, Х. Ремшмідт [233] наголошує, що не останнє місце у формуванні негативного уявлення про самого себе, відчуття неповноцінності, пригніченого настрою, боязкості невизнання суспільством, страху перед випробуваннями, невіри у власні сили, здібності, неприйняття особистостей і установ, які асоціюються з підвищеними вимогами, займає наша система освіти. Неблагополучні підлітки сприймаються однолітками, як небажані для співпраці, і ця теза підтримується вчителями. Р. Бернс [33], Ю.А. Аргентов, А.І.Ушатіков [222], Р.Олсап [200], В. Сатир [247], досліджували психічний стан і вольову сферу підлітків із неблагополучних сімей і дійшли висновку, що конфлікти в сім'ї у всіх випадках викликають у дітей негативні психічні стани, і тією чи іншою мірою деморалізують їх волю і згубно впливають на життя і навчання. Це визначає ставлення вчителів і школи в цілому до підлітків з неблагополучних родин та ставлення підлітків до школи. С.А. Белічева в своєму дослідженні наголошує: "Характерним є те, що оцінка підлітками дорослих

різниться: підлітки з благополучних сімей цінують в дорослих інтелект, знання, а їх ровесники з неблагополучних сімей – доброту, стриманість, доброзичливість” [222, с.130-134]. Ці відмінності в оцінці свідчать про “вакуум доброти”, який відчувають підлітки з неблагополучних родин, не маючи здорових взаємин і порозуміння з дорослими ні в школі, ні вдома.

М.А. Алємаскін виділив п’ять основних психолого-педагогічних факторів, які сприяють педагогічній запущеності та правопорушенням підлітків [222, с.94-99]:

- 1) особистісний, тобто пов’язаний з тим, що батьки і вчителі не беруть до уваги вікових і індивідуальних особливостей підлітків, виявляють психологічну й педагогічну неграмотність у процесі їх морального виховання;
- 2) система стосунків у сім’ї, умови життя і виховання;
- 3) помилки й недоліки в навчально-виховній роботі школи (ставлення до школи, навчання, однокласників склалися категорично негативні);
- 4) вплив негативного мікросередовища вулиці; асоціальна поведінка підлітків – результат дії негативної референтної групи, норми і правила якої вони приймають;
- 5) відсутність у підлітків можливості виявляти свої нахили до будь-якої діяльності; безцільне проведення вільного часу штовхає підлітків у компанії, де вживаються психоактивні речовини, скоюються злочини.

Підлітки переносять свою активність у сфери, які гарантують успіх і самоствердження: злочинність, деякі форми підліткової субкультури, втечі з дому, алкоголізм, наркоманія, шкільний вандалізм. Проблеми дезадаптації підлітків з неблагополучних родин – це втрата соціальної спрямованості почуттів, недовіра до близького і соціального оточення, неконтактність, неадекватна оцінка власних можливостей, слабка здатність усвідомити свої соціальні ролі, зважувати свої можливості, встановлювати стосунки [78, с.8].

Не можна абсолютизувати роль сім’ї у становленні особистості дитини, оскільки є й інші соціальні інституції. Але все ж таки ми переконані, що саме сім’я визначає буття дитини і закладає фундамент становлення особистості. Від зачаття,

народження і до зрілості соціальним середовищем є родина, і вона визначає соціально-економічний статус дитини. У неблагополучній сім'ї відсутній вияв любові батьків до дітей і відчуття підлітками своєї захищеності, безпеки та гарантованої допомоги. Наш аналіз дозволяє також стверджувати, що сім'я є певною моделлю світу. Недостатність життєвого досвіду сприяє ототожненню стосунків у суспільстві в цілому. Отже, сім'я має визначальну роль у формуванні не лише позитивних, але й негативних рис особистості підлітка. Підліток з неблагополучної родини на кожному з рівнів переживає кризу, що негативно впливає на усвідомлення життєвого досвіду, становлення ідентичності.

С.Д. Максименко зауважує, що внутрішні якості особистості “формуєтесь під впливом зовнішніх, не є, проте, їх безпосередньою механічною проекцією. Формуються і змінюються у процесі розвитку, вони самі зумовлюють те специфічне коло впливів, яким це явище може підкорятись” [150, с.41]. Оскільки зовнішні умови опосередковуються специфікою внутрішніх умов, то соціальна ситуація розвитку підлітків з неблагополучних родин ще не означає однотипність особистісного розвитку дитини [240], [150], [134]. Н.Ю. Максимова вважає, що для формування особистості дитини важливі не події, що відбуваються в родині, а їхнє значення для неї [160].

Зважаючи на вищесказане, доречно розглянути психологічні фактори становлення особистості підлітків із неблагополучних родин. Психодинамічні теорії трактують аномальну поведінку в підлітковому віці як вияв конфлікту між звичною залежністю від батьків і бажанням відособлення, сепарації. Негативізм і агресія в зовнішньому плані стверджує “автономію” підлітка, у внутрішньому плані часто присутня впевненість, що ця поведінка приверне увагу батьків, якої він ще потребує. Негативізм може бути захистом від низької самооцінки, відчуття особистої безпорадності. Представниця психодинамічної теорії А.Фрейд розвинула думку про те, що захисні механізми функціонують на підсвідомому рівні і стають частиною індивідуального стилю боротьби з труднощами [87]. Індивідуальні захисні стилі визначаються взаємодією таких факторів: вродженого темпераменту; природи стресів, які пережила особистість у дитинстві; захисних стилів батьків і

авторитетних інших; досвіду використання захисту в житті. На провідну роль психосоціальних факторів указують представники культурального психоаналізу: Г. Саліван, Е. Фром, К. Хорні. На думку К. Хорні [284, с.36-37], психологічний дискомфорт в сім'ї і втрата почуття безпеки призводить до сильного почуття страху. Три основні способи подолання страху: установка “до” (прагнення знайти любов і захист); установка “проти” (агресія) і установка “від” (втеча від оточуючих). Психічно благополучна дитина може змінювати установку залежно від ситуації, але при неблагополучній сімейній ситуації ці установки стають несумісними, а тому фіксується один тип установки: “до” (покірність), “проти” (агресія) чи “від” (ізоляція). На думку А. Адлера [2], неблагополучна дитина живе неначе на “ворожій” території: обставини принижують її, очікування відносно майбутнього песимістичні, вона відчуває себе слабкою, нелюбимою, внаслідок чого формується низька самооцінка, почуття неповноцінності. Інтелектуальна однобічність, бідність мотиваційної сфери пояснюється обмеженістю її життєвого досвіду та характером стосунків з дорослими. Специфіка поведінки дітей з неблагополучних родин складається з несформованості внутрішнього психічного плану дій, орієнтації мислення, мотивації і поведінкових реакцій на зовнішню ситуацію, а також нездатності продуктивного, конструктивного вирішення конфлікту. Теорія соціального научіння, розроблена А.Бандурою, розглядає поведінку як результат складної взаємодії зовнішніх подій і внутрішньоособистісних детермінант: спадкових особливостей, набутих умінь, рефлексивного мислення і самоініціативи [19]. Відхилення в поведінці пов'язані зі стійкістю до стресів. Віра в свою ефективність є результатом особистого досвіду досягнень; опосередкованого досвіду (успіхи/невдачі інших); вербального переконання; фізіологічного і емоційного стану (збудження, біль, страждання).

Є.В. Змановська зауважила, що основні психологічні складові розладів поведінки включають:

- духовні проблеми: відсутність смислу життя, несформованість моральних цінностей, зредукованість вищих почуттів (совість, чесність, відповідальність), блокування самореалізації;

- деформація цінносно-мотиваційної сфери особистості: девіантні цінності, ситуативно-егоцентрична орієнтація, фрустрованість потреб, внутрішні конфлікти, малопродуктивні механізми психологічного захисту;
- емоційні проблеми: тривога, депресія, негативні емоції, труднощі в розумінні й вираженні емоцій;
- проблеми саморегуляції: порушення здатності ставити мету і досягати її; неадекватна самооцінка, недостатній самоконтроль, низька рефлексія; малопродуктивні механізми боротьби зі стресом; низькі адаптивні можливості, дефіцит позитивних ресурсів особистості;
- когнітивні викривлення: особливості сприйняття, дисфункціональні думки, стереотипи мислення;
- негативний життєвий досвід: обмежені знання, негативні звички й навички, девіантний досвід, ригідні поведінкові стереотипи [87, с.52].

Б.П. Лазоренко до психологічних чинників зараховує: незначний суб'єктний потенціал, обмежену соціальну дієздатність, інфантильність і залежність від інших, страх помилки і відповідальності; обмежену самосвідомість, неадекватно завищену або занижену самооцінку; слабку емоційно-вольову базу особистості, відсутність віри у власні можливості або втрату довіри до себе; психоемоційну неврівноваженість, невміння адекватно спілкуватись; соціальну дезадаптацію, невміння бути корисним, реалізувати себе, нездатність утримувати себе соціально прийнятним та виправданим чином (неможливість отримати роботу) [129, с.175].

Автор визначає і ряд негативних настроїв, очікувань, стереотипів проблемної молоді, таких як: споживацькі настрої; завищені нереалістичні домагання й очікування; романтизація кримінального життя, ідеалізація культу сили і влади грошей, розповсюдження наркотичної субкультури [129, с.175].

Психологічні фактори становлення особистості підлітків із неблагополучних родин, ми вважаємо, слід почати розглядати саме з новоутворень (це по-перше), які представляють собою тенденції розвитку і є мотиваційними структурами, а тому обставини, які перешкоджають реалізації цих тенденцій, викликають з боку підлітків негативні реакції, породжують як внутрішні, так і зовнішні конфлікти. За

А.В. Толстих [270], головним новоутворенням підліткового віку є почуття дорослості. Щоб відчутти себе дорослим, підліток імітує ознаки дорослості: паління, вживання алкоголю, сексуальне життя, дорослу фразеологію, гоніння за модою тощо. Це і є реакція, за Л.С. Виготським [65], Т.В. Драгуною [84], на нову “соціальну ситуацію розвитку”. Саме з формуванням “почуття дорослості” пов’язана психологічна криза підліткового віку, особливо тоді, коли батьки не визнають їх дорослість [305].

Іншим новоутворенням є розвинена до рівня потреби самооцінка, яка починає визначати поведінку і діяльність підлітка [242]. Невдоволеність цією потребою часто приводить до виникнення “сміслового бар’єру” між підлітком і дорослим або навіть до “афекту неадекватності” [254]. Третім новоутворенням особистості підліткового віку є становлення і зміцнення направленості особистості як системи стійких домінуючих потреб і мотивів в структурі мотиваційно-потребної сфери. Домінування примітивних потреб чи несформованість мотивів моральної поведінки – це третя причина, яка породжує важковиховуваність підлітків [27]. Четвертим новоутворенням підліткового віку є прагнення зайняти певне місце в колективі (класі, сім’ї, компанії), невдоволеність яким призводить до того, що підліток шукає його задоволення будь-де, навіть у групах, де панують аморальні принципи, асоціальні форми поведінки [221]. Особливо легко об’єднуються в групи наркомани, соціально розбещені, нестійкі підлітки, які мають досвід асоціальної поведінки, а також на ґрунті сексуального потягу (онанізм, ранні статеві стосунки, підлітковий гомосексуалізм та інші відхилення) [220]. Ідентичність (за Е. Еріксоном) [308], є п’ятим, і, з нашого погляду, найголовнішим новоутворенням, яке інтегрує увесь попередній досвід і визначає ставлення і до своєї особи, і до життя загалом. А.М. Прихожан та Н.М. Толстих [218] пояснюють недорозвитком психологічних новоутворень підліткового віку гіперсексуальність (у безпритульних підлітків, сиріт статевий потяг з’являється раніше), яка стає абсолютно домінуючою потребою. Для них дуже важливий сексуальний аспект “образу Я” пояснюється прагненням підвищити уявлення про власну цінність (ми не гірші). Л.І. Божович наголошує на тому, що новоутворення підліткового віку

залежать від процесу “засвоєння ним продуктів накопичення людьми соціального досвіду”. А соціальний досвід, який засвоює дитина може бути позитивним і негативним, він може являти собою “помилкові погляди й принципи, негативні якості особистості” [38,с.181]. Отже, психологічні новоутворення у неблагопоучних підлітків залежать від досвіду, який має травматичний, негативний характер.

По-друге, до важливих психологічних факторів ми зараховуємо духовні проблеми підлітків із неблагополучних родин, такі, як відсутність смислу життя, несформовані моральні цінності, споживацькі настрої, «романтика» кримінального життя тощо [87].

По-третє, важливим психологічним фактором (за Н.Л. Білопольською, С.Р. Івановою та ін.) [27], є особистісний компонент: спрямованість особистості, ціннісні орієнтації, моральні принципи, правосвідомість та вираження свого «я» (почуття гідності) (за А.І. Захаровим [96]). О.М. Мороз підкреслює, що недорозвиток і деяка деформація самосвідомості у неповнолітніх правопорушників із неблагополучних родин достатньо явні, що дозволяє впливати на поведінкову діяльність цих підлітків [222]. Л.І. Васерман, І.О. Горькова, О.Є. Ромицина [55] зазначають, що ставлення до себе і самооцінка делінквентних дівчат є результатом впливу і проєкції стосунків батьків, а ставлення матері до дочки має особливе значення для формування образу “Я”, самоповаги, оцінки власної привабливості, взаємин з оточенням, дружелюбності, симпатії до себе й очікуваного ставлення інших. Негативне ставлення батьків має патогенний вплив на оцінку підлітком власних перспектив у майбутньому. Ворожий, непослідовний і директивний стиль батьків є найголовнішим фактором формування психопатій, становлення неадекватного, спотвореного образу “Я”, негативного ставлення до себе, ворожості до інших, песимізму і захисних агресивних форм реагування, що свідчить про нерозвиненість самосвідомості. Отже, вказані особливості особистісного компоненту є наслідком негативного досвіду, набутого в неблагополучній родині.

По-четверте, за С.А. Белічевою, психологічні механізми асоціальної поведінки неповнолітніх треба шукати через особливості емоційно-вольової сфери

[222] та емоційної чуттєвості за А.І. Захаровим [96]. А.Л. Ліхтарніков [140] дійшов висновку, що для неблагополучних підлітків притаманні емоційні переживання горя, болю, депресії, почуття провини, гніву; самотності, ізольованості, що спричиняє реактивну поведінку. Автор вважає, що за низької соціалізації й недостатньої зрілості прагнення до незалежності реалізується як адиктивна поведінка.

По-п'яте, когнітивні деформації (стереотипи, дисфункціональні думки тощо). У праці О.Л. Григоренко, Т.В. Корнилової, С.Д. Смірної [121, с.21] підтверджується зв'язок психологічного неблагополуччя, викликаного емоційним дистресом, з розвитком делінквентності. Автори виділили проблему нагромадження внутрішньоособистісних конфліктів і невміння переводити їх у русло вирішення (стратегія “заганяти проблему всередину”).

По-шосте, поведінковий компонент, який включає проблеми саморегуляції (недостатній самоконтроль, низькі адаптивні можливості тощо) та схильність до адиктивної поведінки. Психологічні реакції підлітків з неблагополучних родин характеризуються тим, що виникають вони в умовах психотравмуючої ситуації і направлені на агресора. Таким чином, реакції є наслідком вкрай негативного досвіду підлітків. Втеча з дому, як реакція соціально неблагополучних підлітків зустрічається досить часто, свідчить про негативний досвід, набутий в родині, і, як правило, є початком кримінального життя підлітка. А.Н. Дорожевець [83] зазначає, що підліток відчуває деформацію чи втрату смислу існування через часткове чи повне руйнування “картини світу”. Тип поведінки підлітка залежить багато в чому від того, чи вважає він можливим відновлення зв'язків з родиною, чи ні. У сучасних дослідженнях захисних психічних механізмів “втеча” кваліфікується як допсихічна захисна реакція організму. Заперечення у формі втечі – найбільш примітивний захисний механізм, який допомагає розвитку сугестивності та самонавіювання. На основі механізму заперечення формується відмова – реакція на неможливість задоволення базисних потреб у безпеці і захисті. У підлітковому віці при збереженні дії стресу відмова може виражатись у втечі з дому, а крайньою формою відмови є

суїцид. У деяких випадках утеча з дому може бути звичною реакцією, а при підкріпленні в сім'ї може застосовуватися навіть через незначний привід.

По – сьоме, життя підлітків із неблагополучних родин характеризується хронічним дистресом. Сучасні дослідження стверджують, що стрес – це специфічна реакція людини на важливий для неї подразник. Звичайно, події впливають на особистість, але як їх сприймати, вважати їх важливими чи ні – вирішує особистість. Звичайно, в основі кожного конкретного випадку лежить те чи інше поєднання факторів, конкретна життєва ситуація, яка активує патопсихологічні передумови неблагополуччя підлітків. Поняття “індивідуальний бар'єр психічної адаптації” характеризує рівень стресу, на який можлива усвідомлена реакція адекватними захисними діями [57]. У підлітків механізми контролю над поведінкою (центральне гальмування) не розвинені повною мірою. А тому при виникненні стресу спершу запускаються фізіологічні механізми підготовки до акту агресії чи втечі, потім активується розумова діяльність, пов'язана з аналізом ситуації. Є.Є. Вахромов [57,3] наводить шкалу тяжкості психосоціальних стресів, які переповнюють зміст негативного досвіду неблагополучних підлітків:

1. Відсутність стресу.
2. Слабкий стрес: перехід в іншу школу, розрив з товаришем, хронічний – життя в умовах перенаселення (відсутність окремої кімнати), конфлікти в сім'ї.
3. Помірний стрес: гострий – виключення зі школи, народження братів чи сестер, хронічний – хвороба одного з батьків, постійні конфлікти з батьками.
4. Тяжкий стрес: гострий – розлучення батьків, арешт, небажана вагітність, хронічний – жорстокі батьки, передача на виховання в інтернат.
5. Надмірно тяжкий стрес: гострий – смерть одного з батьків, насилля, виявлення сексуальної або фізичної неповноцінності; хронічний – стійкі сексуальні або фізичні порушення.
6. Катастрофічний стрес: гострий – смерть обох батьків; хронічний – події, які сприймаються як ті, що несуть загрозу життю (хронічна хвороба).

Наступним, восьмим фактором є мотиви діяльності та поведінки підлітка, оскільки вони генетично пов'язані з його органічними та культурними потребами. Рівень розвитку потреб залежить від загального розвитку особистості, від ієрархії життєвих цінностей індивіда [299]. Для цих підлітків характерно задоволення виключно базових потреб, таких, як пошукова активність, сексуальне задоволення, стимуляція ззовні. Причинами низького рівня розвитку ментальних (вищих) потреб є: порушення емоцій (афективні реакції, низька стійкість до стресу, нерозвиненість вищих емоцій); несформованість когнітивно-вольового процесу; порушення регуляції пізнавальних процесів, мислення, уваги, пам'яті, уваги. У дівчат більш виражена потреба в безпеці, а в хлопців – в успіху, вони схильні підкорятись правилам жорстко організованої групи. Негативна спрямованість потреб неблагополучних підлітків сформована в процесі набуття ними негативного досвіду в родині. Х. Ремшмідт описує сферу потреб підлітків на основі класифікації А. Маслоу таким чином:

1. Фізіологічні потреби. Прагнення до фізичної і сексуальної активності, а також до високої оцінки свого фізичного розвитку іншими.
2. Потреба в безпеці. Підлітки шукають її в групі однолітків, вплив якої сильніший, ніж вплив сім'ї.
3. Потреба в незалежності. Ця потреба зростає з розвитком когнітивних здібностей і наštтовхується на батьківські обмеження й очікування. На цьому тлі виникають сімейні конфлікти, протидії з боку підлітків тим думкам, що нав'язуються, заперечуються авторитети, виникають сумніви в суспільних нормах, правилах і звичаях.
4. Потреба в коханні. Цьому сприяє статеве дозрівання і, як наслідок, потреба в сексуальній активності, ніжності, взаєморозумінні.
5. Потреба в успіху. Ця мотивація визначається досвідом раннього дитинства: якщо в дошкільному віці дитина звикла досягати успіху, в шкільному не відчувала жорсткого зовнішнього контролю, місце якого зайняло прагнення до високих результатів.

б. Потреба в самореалізації і розвитку власного “Я”. Виявлення своїх здібностей і їх подальше вдосконалення корелює з формуванням сприятливого уявлення про себе самого [233].

По-дев'яте, Р. Кемпбел [126] вважає, що причиною більшості проблем підлітків є пасивно-агресивний спосіб вираження гніву. Такі підлітки схильні до підліткової депресії, сприйнятливі до поганих впливів однолітків, можуть легко стати жертвою наркотиків, алкоголю, вдаються до злочинної діяльності. Хлопці знімають симптоми депресії крадіжками, брехнею, бійками, тобто вчинками, які пов'язані з небезпекою. Дівчата знімають депресію в статевих зв'язках. Підлітки дуже чутливі до конфліктів між батьками, вони не здатні ясно мислити, знаходяться в розгубленості перед життям, і тут будь-що може повести їх за собою [126]. Пояснення Р. Бернса [33], А.М. Прихожан, Н.М. Толстих [218], полягає в тому, що агресія – це незадоволеність потреби в батьківській любові, в неформальному спілкуванні, у дорослому як ідеалі, що призводить до повністю позбавленої позитивного змісту “Я-коцепції”. Підліткам із неблагополучних родин у становленні їх ідентичності саме агресія заступає позитивні соціальні підкріплення. Гнів, агресія неблагополучних підлітків спрямовані і зовні, і в середину та свідчать про вкрай негативний досвід.

Десятим психологічним фактором ми вважаємо кризу ідентичності, в якій перебувають підлітки з неблагополучних родин. Ідентичність, на думку К. Роджерса, заснована на минулому досвіді, ситуації сьогодення та очікуваннях майбутнього [210]. Шанс вирішити попередні конфлікти, виправити неблагополучний досвід дитинства не використовується, підліткові не вдається повернути віру в людей і довіру до світу в цілому, не вдається досягти самостійності. Дж. Мід вважає, що зміст ідентичності будується в співвіднесенні з соціальним досвідом дитини: якщо досвід обмежений, то формується проста ідентичність [225].

За Е. Еріксоном, “Я”- не що інше, як словесне ствердження, згідно з яким “я відчуваю, що я – це центр свідомості в світі досвіду, де я маю послідовну ідентичність, володію моїм розумом і здатен висловити свої думки і відчуття” [308,

с.231]. Нероздільний на окремі складові аспекти цього досвіду може виправдати той суб'єктивний ореол, який означає, що “я живий, що я і є саме життя” [308, с.231]. Головною складністю людського життя Е. Еріксон вважав комунікацію на рівні “Его”, де “Его” кожної людини перевіряє всю інформацію, отриману сенсорно і чуттєво, лінгвістично й підсвідомо для підтвердження чи заперечення його ідентичності. Е. Еріксон під терміном “ідентичність” мав на увазі: по-перше, “усвідомлене відчуття унікальності”; по-друге, “неусвідомлене стремління до безперервності життєвого досвіду”; по-третє, “солідаризацію з ідеалами групи” і, по-четверте, за його словами, “ідентичність в найзагальнішому значенні збігається з тим, що входить у поняття “Я” в найрізноманітніших його формах: “Я-концепції”, “Я- системи” чи “Я-досвіду” [308, с.230-231].

Е. Еріксон [308, с.8] розумів ідентичність в цілому як “процес організації життєвого досвіду в індивідуальне “Я” і поділяв ідентичність на рівні (індивідний, особистісний, соціальний) і основні лінії розвитку неадекватної ідентичності: сплутана ідентичність (відхід від близьких взаємостосунків, самоізоляція); мораторій ідентичності (розмиття часу, страх перед змінами, дорослішання, відсутність планів); дифузна ідентичність (розщеплення різних образів «Я», неможливість цілеспрямованої діяльності); негативна ідентичність (пошуки ідентичності антигероя). А. Гідденс виділив чотири пари засад чи напрямів ідентичності в сучасному суспільстві: уніфікація / фрагментація, безпорадність / різноманіття можливостей, стійкі орієнтири / невизначеність, індивідуальний досвід / соціальний досвід [68].

Б.С. Положий [55, с.34] виділив апатичний, агресивно-деструктивний і негативістичний варіанти проходження кризи ідентичності. “Апатичний” – виявляється «зануренням у себе», втратою життєвого тону, інтересів, активності, цілеспрямованості, настроїв переважає тривожно-депресивний, підліток не вірить у власні сили. При “агресивно-деструктивному” варіанті кризи активізується агресія, нетерпимість до інших думок і поглядів, мислення набуває надцінного, а потім і параноїчного характеру. Для “негативістичного” варіанту характерна

антисоціальна діяльність, переважає скептично-песимістичний настрій, який супроводжується негативною оцінкою.

Одним із «головних ресурсів формування і підтримки ідентичності» В.В. Нуркова вважає автобіографічну пам'ять, яка забезпечує «фіксацію, збереження, організацію і актуалізацію інформації про особистісно значимі події, визначає часовий аспект існування і самопрезентації ідентичності» [192, с.24]. Автор наголошує, що в складній життєвій ситуації збереження позитивної самоідентичності досягається за рахунок активного звернення до спогадів минулого і розглядає формування соціальної ідентичності через важливі події минулого, персональної ідентичності – через переломні події, а формування автобіографічної ідентичності через «образ спогадів про суттєву подію» [193, с.85].

На думку Ю.Л. Качанова, Н.О. Шматко [109], зміни соціальної ідентичності визначаються відношеннями між об'єктивним значенням (узагальненим відображенням колективного досвіду) і особистісним змістом (індивідуалізованим відображенням практичного досвіду) позицій соціального простору. Ідентичність неблагополучних підлітків, сформована переважно телебаченням та комп'ютерними іграми і є, з нашого погляду, тим своєрідним підлітковим «антивірусом» до мікро- та макросоціальних змін з метою збереження стабільного образу соціального світу та соціальної ідентичності.

Криза ідентичності – це важливий психологічний аспект становлення особистості неблагополучних підлітків. Негативний досвід неблагополучних підлітків підсилює кризу ідентичності. У підлітків із неблагополучних родин важливо вчасно розпізнати кризу ідентичності та надати психологічну допомогу. Але, як наголошує А.І. Захаров, «головним патогенним фактором, який проходить «червоною ниткою» через усі покоління, є психотравмуючий досвід міжособистісних стосунків. Основним ланцюгом передачі цього досвіду для дитини є батьківська сім'я» [96, с.386].

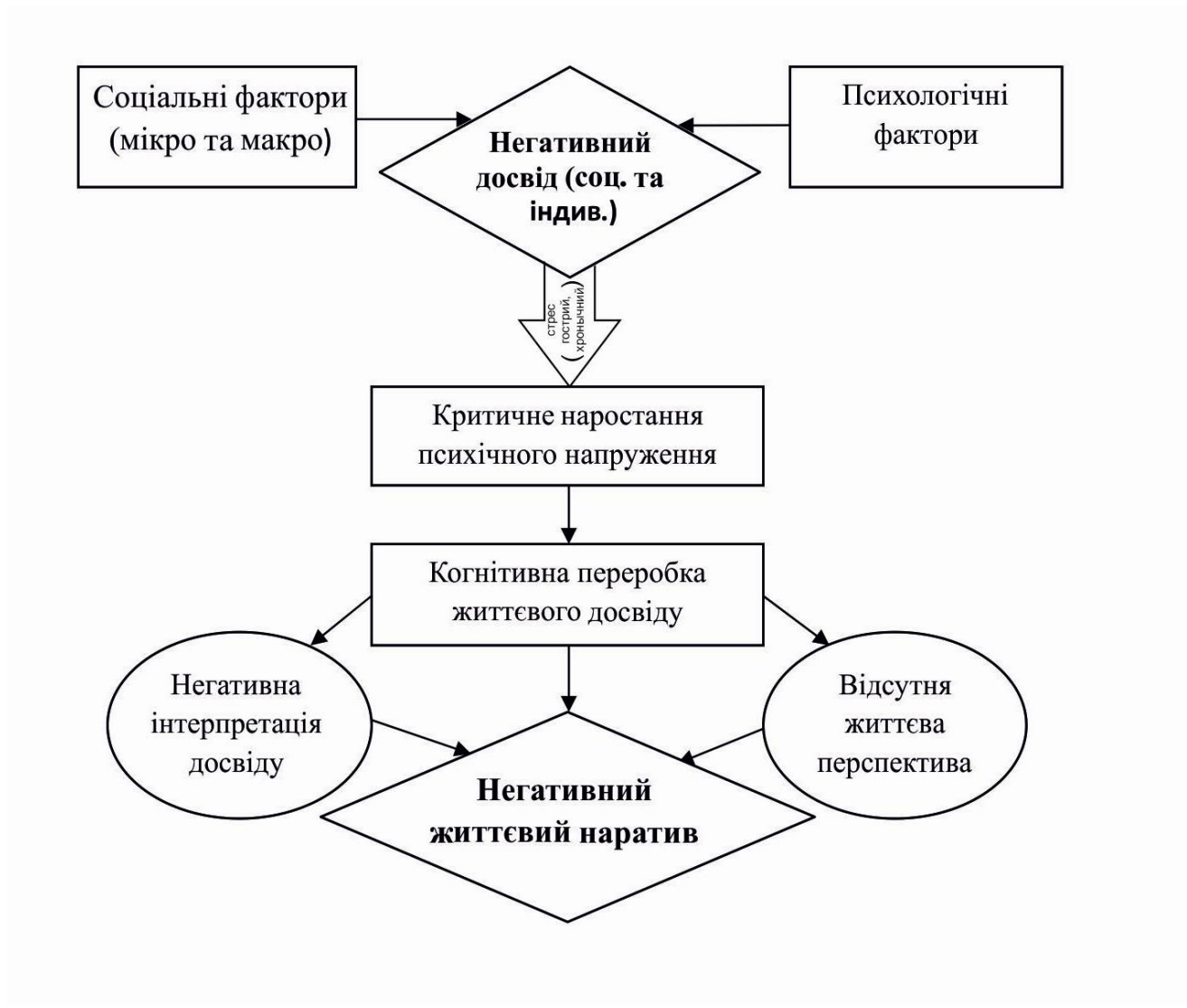

Рис. 1.1. Модель становлення життєвого досвіду підлітків із неблагополучних родин.

Отже, неблагополучне оточення та психотравмуючий досвід здійснюють негативний вплив на особистість підлітка, інтенсивно формують його світобачення. Соціальні фактори на рівні мікросистеми і макросистеми характеризуються кризовим станом, що стають причинами відхилень у поведінці, але не слід недооцінювати роль індивідуальності конкретної людини в процесі її соціалізації. Слід зазначити, що психологічні особливості підлітків із неблагополучних родин є наслідками негативного досвіду. Ці чинники, накладаючись на гострий або хронічний стрес призводять до критичного наростання психічного напруження, внаслідок якого шляхом когнітивної переробки життєвого досвіду у підлітків із неблагополучних родин формуються деякі принципово інші механізми, які дають можливість дитині пристосуватися до життя в умовах неблагополуччя (Див. рис.

1.1.). Невідповідність цих механізмів соціальним нормам суспільства і призводить до відхилень в їх поведінці. У цей період дезадаптивна поведінка є необхідним захистом від втрати ідентичності. Оскільки головним чинником неблагополуччя є досвід, слід розглянути особливості усвідомлення життєвого досвіду неблагополучними підлітками.

1.2. Особливості усвідомлення життєвого досвіду підлітками з неблагополучних родин як умова їх соціалізації

Соціалізація є безумовним фактором розвитку особистості - наголошують Л.С. Виготський, І.С. Кон, С.Д. Максименко та інші. Найважливішим поняттям адаптивної концепції соціалізації Дж. Дьюї є категорія досвіду, який для нього і мета, і засіб, охоплює все, що відчувала людина: думки, знання, почуття, звички, потреби, інтереси, кохання, ненависть тощо. На його думку, досвід – це єдино реальний світ істинних цінностей, тому соціальне становлення особистості -- це постійна реконструкція досвіду. “Природа досвіду об’єднує активний і пасивний елемент. Активно досвід формується, пасивно він випробовується. Цінність досвіду залежить від співвідношення цих елементів. Коли ми використовуємо зворотню дію на нас нашого досвіду, – ми вчимося” [86, с.22]. Автор вважає, що досвід – це не спокійний потік подій, а завжди серія несподіваних ситуацій. Важливим аспектом цієї концепції є ціннісні орієнтації досвіду. Цінним для особистості є те, що увійде в структуру її досвіду, стане орієнтиром у подальшому житті, дасть можливість успішно вирішувати проблемні ситуації. При порушенні нормальної соціалізації відбувається соціальна дезадаптація, головною причиною якої є, за Н.Ю. Максимовою, К.Л. Мілютіною, недостатнє засвоєння дітьми позитивного соціального досвіду [155]. П. Бергер, Т. Лукман під успішною соціалізацією розуміють “встановлення високого рівня симетрії між об’єктивною і суб’єктивною реальностями (ідентичностями)” [29, с.567], а “неуспішна соціалізація в одному світі може супроводжуватися успішною соціалізацією в іншому” [29, с.570]. О.М. Назарук вважає, що й «десоціалізація може призвести до неправильного засвоєння соціального досвіду, а значить, і до викривленого світосприйняття, до

неадекватного розуміння життя в цілому і подій, які відбуваються в ньому» [188, с.157]. Автор підсумовує, що «розвиток повноцінної особистості пов'язаний, у першу чергу, з рівнем соціальної адаптації» [188, с.157]. Інформація та емоційний досвід, який отримує людина під час взаємодії з оточенням, сприяють розвитку особистості, підвищують імовірність її взаємодії зі світом.

За Л.І. Воробйовою та Т.Н. Снегірьовою, поняття “психологічного досвіду” відповідає характеристиці про емоційно (негативно або позитивно) забарвлені стани екзистенційного характеру (почування меншовартості або, навпаки, власної гідності, глибинний страх або захищеність), які виникають у дитини в сім'ї [60]. Соціальний досвід С.Л. Рубінштейн та К.К. Платонов визначають, як знання, вміння, навички і звички, які набуває людина в житті та життєдіяльності і є складовою структури особистості [202].

«Увесь ланцюг соціально-психологічних властивостей особистості, -зазначає Л.А. Лепіхова, - формується і насичується соціальним досвідом. Він стає реальним, фактичним чинником особистісного зростання, духовної еволюції або, навпаки, деградації особистості (кримінальний досвід, жебрацтво, бездоглядність)» [136, с.169]. Автор підсумовує, що «досвід минулого в особистісній біографії відіграє особливу роль з огляду на те, що в ньому відбивається конкретний, реальний зміст життя і неможливість виправити та повернути наслідки особистісного вибору, цілей, домагань, смислу різних етапів життя» [136, с.170]. Науковець наголошує, що слід враховувати не тільки життєвий досвід особистості, але й «індивідуальні та колективні досвіди щонайменш семи поколінь наших предків» [136, с.170], оскільки ми несемо увесь багаж їх позитивного і негативного досвіду. «Геперішне і майбутнє кожної людини жорстко пов'язане з якістю життя роду, який слід знати, пам'ятати і поминати, всім усе простити і усвідомлювати рід як власний фундамент свого життєствердження в сьогоденні» [136, с.171]. На нашу думку, особливо важливо це для підлітків із неблагополучних родин, де історія роду сповнена болем, горя, помилок і поразок. Отже, усвідомлення життєвого досвіду є важливим чинником соціалізації підлітків із неблагополучних родин.

«Життєвий досвід,- за Т.М. Титаренко,- це особистісна концептуалізація, осмислення життєвих епізодів, зустрічей, подій відповідною мовою, з точки зору певної позиції» [269, с.28].

Ю.М. Швалб підкреслює, що позитивний аспект життєвого досвіду виконує «функцію захисту від можливих помилкових дій» [298, с.16] і виділяє ситуаційний, діяльнісний і особистісний досвід, які можуть застосовуватися як до соціального, так і до індивідуального досвіду особистості. Автор при цьому зазначає, що соціальний досвід фіксується в «народній мудрості»...» та відзначає його суперечливу структуру, що «дозволяє людям змиритися з протиріччям самого життя і прийняти його таким, яким воно є, тобто робити те, що не може зробити раціональне мислення» [298, с.18]. Аналізуючи індивідуальний досвід, Ю.М. Швалб відзначає його інтегративний характер, внаслідок чого знижується його амбівалентність. «...Психологічним механізмом зниження амбівалентності є своєрідна процедура фільтрації: в систему життєвого досвіду «не допускаються» ті фрагменти взаємодії людини зі світом, які суперечать конструктам, що вже склалися» [298, с.18]. Науковець підкреслює, що «увесь життєвий досвід може бути усвідомленим і вербалізованим, але може й погано усвідомлюватися та функціонувати на інтуїтивному, нереклексивному рівні». Автор наголошує, що «усвідомлений індивідуальний життєвий досвід фіксується й існує у формі особистісного міфу» [298, с.19] та зазначає, що «конструкти життєвого досвіду виконують дві функції: по-перше, вони підтримують уявлення про світ, як про стабільний процес, який закономірно повторюється і до якого можна застосувати шаблони дій, по-друге, вони виконують функцію фільтра або селективну функцію відносно кожного нового фрагмента життєвого досвіду, перетворюючи увесь життєвий досвід в індивідуальну інтегровану і відносно несуперечливу систему «життєвої філософії» особистості» [298, с.20].

Н.Ф. Голованова [73] до структури соціального досвіду включила такі компоненти: змістовний, - проступає в уявленнях про життєві цінності, мовленнєвій комунікації і складає в уяві особистості модель соціальних стосунків; позиційно-оціночний компонент виражається через позицію особистості, її

активність, самовизначення в повсякденному житті; функціональний – визначається стилем життя, який може або сприяти, або заважати повноцінному становленню особистості.

О.А. Зарецька стверджує, що головним компонентом будь-якої ситуації є «особистий досвід суб'єкта..., крізь призму якого сприймаються всі інші компоненти, як зовнішні по відношенню до суб'єкта, так і внутрішні...» [94, с.93]. Автор розглядає «особистий досвід як сумарний продукт опрацювання свідомістю багатьох відбитків прожитих суб'єктом ситуацій» та наголошує на тому, що «особистий досвід вносить доповнення у свідомість і в неусвідомлюване індивіда враження, які по-різному піддаються обробці психікою – у семіотичному аспекті це безліч «змістів»... Неусвідомлювані змісти можуть існувати без опосередкування мовою, втілюватися в дії, діяльність людини, відчуття, пережиті нею «по пам'яті»; можуть величезним пасивним багажем бути присутніми у незатребуваному досвіді індивіда і т.п» [94, с.104].

Н.В. Чепелева поділяє досвід на особистий і особистісний. Особистий досвід автором трактується, як представлений у свідомості в образній формі або у формі переживань, а особистісний досвід з'являється в результаті осмислення й інтерпретації особистого досвіду. «Одиницею особистісного досвіду є смисл, який «згортає» подію, виступаючи опорою в розумінні себе або ж пред'явленні своєї позиції іншому» [203, с.15].

І.В. Березко виділяє «смісловий досвід» - це функціонування ірраціональних смислів «з певним ступенем автономії як утворення в смисловій структурі особистості, яка склалась, але вони (смисли) конденсують у собі досвід не пізнання світу, а стосунків зі світом» [30, с.144].

Таким чином, спираючись на дослідження присвячені досвіду особистості, ми визначились, що досвід соціально дезадаптованих підлітків варто розглядати як соціальний і індивідуальний, оскільки головними чинниками їх дезадаптації є середовище й характерні риси особистості.

Розглянемо психологічні характеристики досвіду. Н.В. Чепелева визначає такі смислові характеристики досвіду, які знайшли своє відображення в тексті

нарративу і які сприяють саморозумінню, формуванню ідентичності особистості: інтегрованість забезпечується смислоутворюючою функцією нарративу; несуперечність досвіду виражається у зв'язності й цілісності тексту нарратива; самототожність досвіду виражається в наявності авторської позиції в нарративі; контекстуальність досвіду в тексті представлена у вигляді соціокультурного контексту (цитат, посилань на твори культури); діалогічність виражається в наявності героїв у тексті, їх взаємодії, наявності смислових позицій і їх зіставлення; самоцінність досвіду виражається в наявності оцінних характеристик, його цілісності і відсутності суперечності; відкритість досвіду виражається у відкритості, незавершеності тексту [291].

Дослідники поділяють функції досвіду особистості на дві групи: інтерпсихологічні (підтримка зв'язків з різними соціальними групами; передача досвіду новому поколінню; встановлення міжособистісних контактів; прогнозування поведінки інших людей) і інтрапсихологічні (саморегуляція; джерело формування Я-концепції; вибір життєвих стратегій; конструювання і збереження власної ідентичності особистості) [194, с.40].

Рівень представленості індивідуального досвіду в свідомості підлітків відповідає рівневі когнітивної складності спогадів. Когнітивна складність – це багатофакторний показник, який складає ступінь диференційованості уявлень про світ, життя і самого себе. Під когнітивною складністю Ю.А. Соколова [257] розуміє цілісність, структурованість, динамізм, ступінь вербалізації, авторське включення й інтерпретацію подій; під когнітивною простотою – аморфність, неструктурованість спогадів, невисокий рівень авторського включення і інтерпретації.

Н.В. Чепелева розглядає процес формування нового досвіду та зазначає, що у звичних ситуаціях використовується «засвоений раніше культурний зразок», а у незвичних ситуаціях, по-перше, визначається смисл, по-друге, трансформується загальна схема інтерпретації світу таким чином, щоб новий факт та його смисл стали сумісними й узгодженими з усіма іншими фактами досвіду та його смислами [203, с.38]. Автор наголошує, що оскільки основний сенс «відповідає сенсу базових складових особистості», то нові ситуації «часто лише підкріплюють уже наявний

досвід, тобто базові ментальні конструкти особистості, що вже склалися» [203, с.40]. У разі відходу від усталених особистісних утворень «старий наратив («замкнена оповідна структура, що надає життєвим подіям послідовності і завершеності») [203, с.28] починає руйнуватись, оскільки новий досвід вступає в конфлікт з наявними базовими структурами особистості» [203,с.40]. Науковець стверджує, що в такому випадку базовий наратив утрачає свою цілісність, і особистість починає «відновлення або трансформацію» власного досвіду. Тут можливі два шляхи, зазначає Н.В. Чепелева, - «новий досвід може бути відкинуто та відновлено старий наратив» або ж «він переосмислюється, трансформується, наповнюється новим смислом» [203, с.40]. Таким чином, відбувається переструктурування, трансформація особистого досвіду і вибудовується новий наратив. «...Діалог дозволяє особистості рухатися у просторі свого особистого досвіду, формуючи нові концептуальні схеми та наративні структури, а отже, й розвиваючись» [203, с.41], - підсумовує автор. Без діалогу наратив редукується до особистого міфу, що не спонукає людину до розв'язання проблем, розуміння нової ситуації, призводить до кризи і особистісної дезадаптації.

За Ж. Піаже [209], процес усвідомлення життєвого досвіду можна розглядати як процеси асиміляції чи акомодатії. Асиміляція – це сприйняття й інтеграція досвіду про довколишній світ і зіставлення зі вже сформованими структурами індивіда, а акомодатія – зміни, розширення і диференціація досвіду у порівнянні з особливостями оточення і з подіями, які в ньому відбуваються.

Отже, аналізуючи наративи соціально дезадаптованих підлітків, на наш погляд, слід визначити інтерпретацію життєвого досвіду, емоційну забарвленість життєвого наративу, рівень вербалізації, рівень когнітивної складності, життєву перспективу, деструктивний характер базового життєвого наративу. Базовий життєвий наратив ми визначаємо, як наратив у якому відображені основні життєві концепції людини: Я-концепція, концепція власного життєвого шляху, концепція, що відображає ставлення до оточуючих і який слугує провідною інтерпретаційною схемою усвідомлення власного досвіду.

Науковці також указували на вплив негативного досвіду в становленні особистості в умовах неблагополуччя. Як стверджував К. Роджерс [235], дитині властивий високий ступінь конгруентності, що передбачає відкритість власному досвіду, усвідомлення теперішнього “Я”. Незадоволення потреби дитини в любові та визнанні може призвести до неможливості позитивно сприймати реальність, до формування захисних механізмів. Негативний минулий досвід, особливо в період молодшого шкільного віку, формує певні патерни поведінки, призводить до створення стереотипів, що впливають на процес усвідомлення власної історії життя та не дають можливості змінити непродуктивну поведінку. Цікавим, на нашу думку, є погляд К. Хорні [284], яка зазначає, що патогенні умови життя та розвитку примушують дітей почувати себе невпевнено або вважати себе непотрібними, що, в свою чергу, впливає на розвиток базової тривоги. Приховані в дитинстві страхи чи негативний досвід не зазнають жодних змін у процесі накопичення досвіду і відіграють визначальну роль у подальшому осмисленні власної історії життя.

У працях В.В. Ветрової [59] провідною є думка, що дитячий досвід має особливе значення для встановлення контактів зі світом, для пізнання й інтерпретації подій власного життя, для емоційного й соціального благополуччя людини. Саме в сім’ї діти отримують свій перший досвід, який багато в чому визначає характер і формування соціалізації, є своєрідним “фільтром”, який сприяє чи перешкоджає становленню контактів зі світом. Ось чому в разі відсутності спілкування в сім’ї й у випадку безпритульності процеси ідентифікації і соціалізації порушуються.

“Соціальний досвід, певним чином “закодований” у соціальній ролі, буде засвоєний дитиною тільки у процесі активізації самосвідомості її, а також усвідомлення своєї взаємодії з оточуючим соціумом, зростання своєї активності в цій взаємодії” - зазначає Н.Ф. Голованова [73, с.181]. Негативний досвід може сприйматися дитиною як ситуація соціальної невдачі і впливати на розвиток негативного ставлення до себе, і, навпаки, успішний досвід формує позитивне самоствавлення. Зовнішні впливи приймаються особистістю, мають для нього особистісний зміст тоді, коли вони детерміновані значимістю для соціального

досвіду самої особистості. У соціальному досвіді дитини вже на ранніх етапах на емоційно-образному рівні складається метафоричний образ світу, який стає важливим регулятором соціальних відношень дитини. Дослідження соціальних психологів указують на те, що дитина нагромаджує й типізує не будь-який досвід, а лише той, що вважає доступним і успішним для себе. Дитячий соціальний досвід – це завжди образ реально пережитої ситуації [73].

О.М. Шиловська у своєму дослідженні робить висновок, що позитивному усвідомленню дітьми життєвого досвіду та породженню позитивного тексту-нарративу сприяють такі умови: позитивне сприймання дитиною сімейної ситуації; відчуття довіри, любові та підтримки з боку батьків, авторитетності обох батьків в очах дитини та наявності у дитини певних обов'язків у сім'ї. Автор зазначає негативне сприймання дітьми сімейної ситуації у дітей з неповних сімей у випадку, коли сімейну ситуацію приймає як конфліктну. Неблагополучна родина не може забезпечити дитину жодною з зазначених вище умов, що й провокує усвідомлення негативного досвіду та соціальну дезадаптацію в підлітковому віці [303].

При дослідженні змістовної частини соціального досвіду підлітків головним об'єктом виступає їх мовленнєва комунікація. Вербалізоване поняття чи судження підлітка вже визначає його вчинок, який існує в майбутньому, оскільки навіть думка – це індивідуальний вчинок. Б.П. Лазоренко розглядає установки неблагополучних підлітків з погляду транзактного аналізу Е. Берна, які можуть бути представлені такими базовими настановами до світу «Я благополучний, світ неблагополучний; Я неблагополучний, світ благополучний; і Я, і світ неблагополучні» [128, с.122]. Автор зазначає, що ці «базові настанови зумовлюють песимістичну життєву стратегію вирішення конфлікту у бік смерті», «ця песимістична стратегія безуспішної боротьби із життям і зневіри в ньому» [128, с.122]. Досвід неблагополучних (залежних від психоактивних речовин) підлітків зумовлений найважливішим життєвим конфліктом між потягами до життя і смерті [128], [278]. Одночасно Л.А. Лепіхова вказує на те, що вже в 13-14 років підлітки «адекватно усвідомлюють широке коло різних аспектів людського буття, мають настанови домагатися реалізації у своїй життєтворчості кращих варіантів в освіті,

професійній діяльності, сімейному житті і задоволенні всебічних інтересів» [137, с.87].

Таким чином, негативний досвід, набутий соціально дезадаптованими підлітками в неблагополучній родині, має всебічно негативний вплив на становлення особистості дитини, а підлітковий вік є переломним не тільки у становленні особистості, але і в осмисленні, інтерпретації життєвого досвіду. Ми вважаємо за необхідне розглянути етапи процесу усвідомлення життєвого досвіду дітьми з неблагополучних родин (за Е. Еріксоном, В.В. Нурковою, О.М. Шиловською) для того, щоб з'ясувати переломні етапи та вікові особливості усвідомлення досвіду.

I етап 1-4 роки – (досвід залежить від ставлення батьків) характеризується дискомфортом, депривацією, базовою недовірою до світу, постійною напругою, невмінням спілкуватися, що призводить до затримки в розвитку почуття «Я» та оволодіння мовленням – процесів, які йдуть узгоджено і зумовлюють нарративні способи усвідомлення життєвого досвіду. Пред'явленість дитячого досвіду в моторних схемах, а не вербальних є причиною неперекладення досвіду раннього віку на мову. Оскільки дитина до цього віку (до 4 років) недосконало володіє мовними засобами передачі інформації, ми вважаємо, що життєвий нарратив знаходиться на стадії формування. Але досвід дитини, здобутий у ранньому віці, не минає безслідно.

II етап – 4-6 років. – Ми спираємося на дослідження В.В. Нуркової [194,268], що саме в цей період життя починається вихід із дитячої амнезії і відбувається становлення автобіографічної пам'яті. Показником цього процесу є наявність автобіографічної розповіді й особистої історії. Від плачу, як прохання про допомогу, дитина переходить до гнівного протесту – агресивності. Агресивність – це реакція боротьби за виживання, прагнення змінити ситуацію незадоволеності, протесту, злості чи явного насилля. Агресивна чи асоціальна поведінка в дійсності є спробою задовольнити власні потреби, встановити стабільний емоційний стан чи соціальні зв'язки. Фізичне насилля і брак емоційної близькості з батьками призводять до затримки в розвитку почуття «Я» та оволодіння мовленням –

процесів, які йдуть узгоджено і обумовлюють нарративні способи усвідомлення життєвого досвіду.

Життя дітей в алкогольно залежній сім'ї супроводжується емоційними стресами. Стан дитини, до якої пред'являються високі вимоги, кризовий. Тяжкість наслідків залежить від осмислення й емоційної переробки дійсності дитиною, але життя в алкогольно залежній родині має негативний вплив на психіку дитини. Дитина бачить конфлікти, жорстокість, вживання батьками алкоголю чи наркотиків, аморальну поведінку, пригнічений стан батьків. Вона не може однозначно оцінити таке життя, оскільки не бачила іншого, але підсвідомо вона розуміє весь жах того, що відбувається в її родині. В її свідомості бореться любов до батьків з осудом. Якщо батьки не визнають свою проблему («всі так живуть»), то сім'я починає переживати ще більшу кризу, а разом з нею і дитина, яка не бачить виходу з цієї ситуації. Якщо хоча б один з батьків розуміє, що так далі жити не можна, сім'я розпадається. Дитина переживає гострий стрес, оскільки розлучення супроводжується ще більшими конфліктами, і вона знаходиться між «двох вогнів». Як правило, в цей період батьки зосереджуються на своїх переживаннях, а психічний стан дитини їх часто не обходить. Психіка дитини виходить з цієї кризи, а її досвід поповнюється відчуттям своєї непотрібності, провини, тривожності, невпевненості, недовіри до світу, сумніву в своїх силах, сорому, мстивості. Звичайно, багато в чому наслідки розлучення в свідомості дитини залежать від батьків. На нашу думку, все ж таки цей вихід є кращим за попередній, оскільки життя в неблагополучній, узалежненій родині є хронічним стресом, і його наслідки ще більш катастрофічні.

Слід наголосити, що статева ідентифікація формується саме в дошкільному дитинстві. У цей період дуже важливою є любов батьків: у хлопчиків – любов і визнання з боку батька, у дівчаток – з боку матері. Брак цих почуттів може обернутись недоліками в статево-рольовій ідентифікації, тобто в дорослому житті людина буде мати потребу ідентифікації своєї ролі в соціумі (в ролі чоловіка чи жінки). Якщо одним із факторів неблагополуччя родини є фактор криміналізації (батько – в'язень або сім'я контактує з криміналітетом), то дітьми несвідомо

засвоюються тюремні традиції. Наведені чинники впливають на сексуальні девіації (насилля, гомосексуалізм, ранні статеві зв'язки тощо.)

ІІІ етап – 6-10 років. – Дитина стає жертвою узалежненої поведінки дорослих. Вона з жахом чекає, в якому стані повернуться додому батьки, з яким настроєм, намагається в усьому догоджати, виконувати обов'язки, передбачати бажання дорослих. Соціально неблагополучна родина протиставляє собі увесь світ (всі проти них), знаходиться в стані конфлікту з соціумом. Ідентифікація дитини з батьками сприяє формуванню почуття приналежності до групи і спрямовує у процесі прийняття рішення. Дитина дуже швидко переймає це ставлення до оточення «загнаного в куток звіра». Недовіра і ворожнеча зі всім світом – досвід «невдахи». Такий досвід надалі буде визначати поділ людства на «своїх» і «чужих» - світогляд злочинця. Дитина мало усвідомлює свої переживання і не може зрозуміти причини цього. На процес породження життєвого наративу впливає рівень тривожності, страх самовираження, рівень домагань, статус, неприйняття соціальних ролей (О.М. Шиловська).

Дитина йде до школи, у неї з'являється більше друзів і більше можливості порівняти своє життя в родині з умовами життя інших дітей. Вона шукає причини, чому її життя гірше, чому у неї немає нормальних харчів, іграшок, комп'ютера, чому батьки не звертають на неї уваги, а якщо і звертають, то не з любов'ю, а з докорами, покараннями. Чим вона відрізняється від своїх друзів з благополучних родин?! Її любов до батьків не може звинуватити їх в своєму неблагополучному становищі порівняно з іншими дітьми, і дитина шукає причину в собі. Це вона погана, це вона винна в негараздах родини. Так формується комплекс неповноцінності, який підкріплюється становищем цієї дитини в школі.

Удома в дитини немає умов для навчання, з нею через проблеми в родині або алкозалежність батьків ніхто не займається, не слідкує за успішністю, тому в школі у таких дітей низька успішність. У цей період дитина переймає трудовий і соціальний досвід, який дає можливість отримати визнання оточуючих і відчуття компетентності. Але в дітей із неблагополучних родин, як правило, досягнення

невеликі, і вони гостро переживають власні невдачі, невідне становище серед однолітків. Отже, замість почуття компетентності, вкорінюється почуття власної неповноцінності. Самооцінка і «Я-образ» в цьому віці залежить від ставлення і оцінки дитини вчителем і однокласниками, а вони, в свою чергу, від успішності дитини в навчанні. Цей перший соціальний неуспіх ставить тавро «невдахи» на досвід дитини і визначає подальше ставлення до життя, оточення, до самого себе. І з цього замкненого кола дитина виходить на вулицю до таких як вона, «неблагополучних».

Серед звичайних дітей дитина з неблагополучної родини відрізняється зовнішнім виглядом, відсутністю модних речей, іграшок, грошей на свої потреби, постійним відчуттям голоду. Вона приховує своє становище, говорить неправду, вигадує якісь історії, фантазує для того, щоб в очах однолітків бути такою, як усі. Нерозуміння вдома її потреб, висміювання і знущання в школі виштовхують дитину з неблагополучної родини на вулицю шукати таких, як вона, однодумців. На вулиці разом зі старшими друзями вона починає палити, вживати алкоголь. (Наші дослідження показали, що перші спроби вживання алкоголю, як правило, відбуваються вдома при батьках.) Удома дитина тільки ночує. Отже, дитина зробила перший крок на вулицю.

У життєвому наративі дитини немає позитивного досвіду, не має любові і дорослого, який би міг зрозуміти і підтримати. На цьому життєвому етапі дитячий досвід робить висновок – «один проти всіх», і з ним вступає в пубертатний період – найголовніший у житті людини.

IV етап – 11-14 років. У молодшому підлітковому віці відбуваються різкі зміни фізичного і психічного розвитку організму. У негативній фазі у підлітка спостерігається протистояння з батьками, вчителями, іншими дорослими, досвід характеризується підвищеною сугестивністю до стилю поведінки зовні ефектних, часто асоціальних авторитетів. Отже, бажання самоствердження нерідко є причиною асоціальних дій підлітків. Підвищений інтерес до своєї зовнішності, конфліктні переживання, пов'язані з набуттям деякого сексуального досвіду,

підвищена чутливість до оцінки іншими часто є причинами дисгармонії, реакції протесту, особливо тоді, коли ситуація ускладнюється неблагополучною сімейною обстановкою.

Спочатку дитина висловлює протест проти поведінки батьків, які зловживають алкоголем. Вона бунтує, викидає пляшки, виганяє «друзів», просить батьків змінити таке життя, кинути пити. Якщо в родині є менші діти, обов'язки по догляду за ними, по господарству бере на себе. Але, звичайно, це непосильний тягар для підлітка, і він зневіряється в своїх силах. У цей момент підлітком засвоюється стереотип поведінки, реагування, який бере свій початок ще в молодшому шкільному віці, а в підлітковому закріплюється і вкорінюється. У дитини формується співзалежність, і вона вже не бореться з цією проблемою, а поринає в неї.

У підлітковому віці, приблизно в 14-15 років, індивідуальний міф, що склався, стає застарілим і повинен пройти реконструкцію. С.В. Биков особливо виділяє цей віковий поріг як такий, що є переломним у зміні ставлення до різних життєвих ситуацій [51]. Замість образу хорошого чи поганого хлопчика чи дівчинки, людині потрібно скласти образ себе дорослого – самовизначитись. Ми вважаємо цей процес формуванням ідентичності – головним новоутворенням підліткового віку. Потрібно переосмислити старий досвід і створити новий цілісний і впорядкований образ світу і себе в ньому – це переломний момент у становленні ідентичності, оскільки закінчується негативна фаза підліткового віку, завершується інтерпретація здобутків усіх попередніх етапів становлення ідентичності. У разі негативної інтерпретації життєвого досвіду ми бачимо дезадаптованого підлітка, а в разі позитивної – спостерігаємо позитивну ідентичність. Ми переконані, що саме в цей переломний період неблагополучний підліток потребує психокорекційного впливу, спрямованого на формування здатності до осмислення і трансформації життєвого досвіду.

V етап – 15-18 років – це позитивна фаза [142]. Ми вважаємо підлітковий вік визначальним, оскільки, за В.В. Нурковою [191], він збігається з «піком спогадів», який полягає в тому, що люди в будь-якому віці здатні відновити максимальну

кількість подій, які належать цьому віковому періоду, що й підтверджує важливість психічних процесів у цей період. Становленню адекватних форм поведінки у стосунках з дорослими сприяє нормальний перебіг процесу ідентифікації з батьками, який у таких підлітків порушений. За Є.В. Селеніною, в 15-16 років у неблагополучних підлітків ще не відбувається становлення особистісної ідентичності. Автор наголошує, що «причина даних патологій зводиться до материнської депривації», ці підлітки «були позбавлені постійної любові і турботи близького для них дорослого» та при «бідній палітрі соціальних ролей» не мали можливості «поєднати всі знання про себе, відповісти на питання про те, який він у різних ролях, і інтегрувати ці образи в особистісну ідентичність» [249, с.50]. Соціальна дезадаптація підлітків деформує мотиваційну сферу, що змушує підлітка до пошуку діяльності ілюзорно-компенсаторного спрямування, втечі від активного діяння. Потреба у самовизначенні може реалізуватися у вживанні алкоголю і наркотиків. Уживання алкоголю для підлітків – це показник дорослості, який допомагає показати себе досвідченим і завоювати авторитет.

Підлітки з неблагополучних родин гостро і хворобливо сприймають свою відмінність від однолітків із благополучних родин, вони живуть сьогоденням, і часова перспектива у них обмежена найближчим майбутнім, а це показник неблагополуччя в розвитку їх особистості в цей період. Гостра вікова криза у неблагополучних підлітків збігається і з гострою особистісною кризою, яка пов'язана з неблагополучними сімейними обставинами та відсутністю любові і розуміння найближчих людей. У цей період підлітки знаходяться в стані «перерваної ідентичності», яка характеризується унікальною для кожного з них сукупністю переломних подій і складає неповторну життєву історію, що й визначає ідентичність. В.В. Нуркова наголошує, що ці етапи в житті людини визначаються в «автобіографічній пам'яті як спогади про переломні події», які «здатні ефективно виконувати функцію структурування життєвої історії...» [192, с.24]. Сформована ідентичність реалізується в творенні особистої історії. А підлітковий вік є тим етапом життя людини, коли його особистий досвід, переломлюючись в особистій ідентичності, приймає форму історії життя, наративу.

Тільки шляхом проговорення, осмислення ситуація «трансформується у внутрішній досвід особистості, найважливішою складовою якого є нарративні структури» [203, с.30]. З нашого погляду, пояснення процесу усвідомлення життєвого досвіду сьогодні неможливе без застосування термінів нарративної психології. Наративна психологія (від лат. *narratio* - розповідь, оповідання), за І.О. Романовою, - це напрямок психологічних досліджень, що характеризує взаємодію людини з власним досвідом через розповідь про нього [239]. Базовий принцип нарративної психології проголошує: особистість розуміє себе за допомогою мови, за допомогою мовлення і письма, і через ці процеси постійно конструює себе, упорядковує свій досвід. Наша мова конструює наш внутрішній світ і наші переконання, а особистий досвід семантизується тільки через специфічні лінгвістичні, історичні та соціальні структури. Суспільство конструює ті інтерпретаційні рамки, які ми засвоюємо в процесі соціалізації і які накладаємо на реальність, намагаючись осмислити її. Інтерпретаційними рамками, що забезпечують осмислення себе й інших, соціальної реальності в цілому, виступають оповідні тексти (нарративи), що ми засвоюємо з дитинства, а потім починаємо створювати самостійно. Цей процес нарративної «освіти» починається тоді, коли діти починають говорити і слухати історії [279]. І. Валецький та В. Лабов розглядають нарратив як один із способів репрезентації минулого досвіду за допомогою послідовності впорядкованих речень, які передають часову послідовність подій саме через цю впорядкованість... [322].

Суспільство конструює інтерпретаційні схеми, що і є об'єктом соціалізації. Н.В. Чепелева [294, с.4] вважає, що “нарратив – розуміння, занурене в життєвий контекст, тому є найкращим засобом для передавання людського досвіду та пов'язаних з ним суперечностей”. Особистий досвід зафіксовано в різного роду текстах, які виражаються у вербальних і невербальних повідомленнях, залежно від особистісних характеристик людини. Науковець [294] підкреслює, що свідомість особистості можна уподібнити до певної суми текстів, досвіду людини, подій життя. На думку автора, між розповіддю-нарративом і життям лежить спосіб

осмислення світу. Проте, не всі контакти з соціумом та з собою складають особистий досвід, а тільки ті, які набувають значення подій [294].

Досвід в широкому значенні - це і є наратив. Наратив дає можливість змінювати ставлення до життєвого досвіду. Разом з тим наративи діють, як мінливі форми посередництва між особистістю і суспільством, тобто наративи є одночасно моделями світу і моделями власного «Я». За допомогою історій ми конструємо себе як частину нашого світу. У результаті реалізації однієї з найважливіших функцій наративу – самопредставлення, процес організації і співвіднесення особистого досвіду оповідача піддається численним змінам залежно від цілей, дії захисних механізмів, механізмів соціальної бажаності тощо. Наратив «відображає базову життєву концепцію людини, в тому числі її Я-концепцію, що ніби накладається на осмислювану реальність (ситуацію), у тому числі й власну психічну реальність, особистий досвід у вигляді певної рамкової структури, фрейму, за яким будується розповідь або історія» [203, с.28] і розглядається Н.В. Чепелевою як «засіб організації, осмислення і упорядкування особистого досвіду» [293, с.7]. Найважливішим призначенням наративу науковець вважає «підтримку персональної, соціальної і культурної ідентичності, а також узгодженість їх в межах однієї особистості, яка створює унікальну особисту історію, узгоджену при цьому з історією свого соціуму, своєї культури» [291, с.14]. Н.В. Чепелева зазначає, що усвідомлення власного життя відбувається через «історії – як через культурні, так і через особисті наративи», котрі вибудовуються на базі культурних зразків [203, с.22]. Автор наголошує, що криза в нашому суспільстві і психологічні проблеми, які з нею пов'язані, є наслідком «втрати «звичних сюжетів» з неможливістю або зі складністю у знаходженні нових, а отже, і втратою ідентичності як особистісної, так і культурної, соціальної, національної» [203, с.23].

Ф.І. Барський, Д.А. Кутузова виходять з того, що «ідентичність людини складається з багатьох наративів, які існують у культурі», а тому психологічні проблеми виникають тоді, коли «людина вимушена реалізовувати в своєму житті «небажаний» наратив» [20, с.74].

Пізнання соціокультурних наративів є провідним способом соціалізації та формування особистості в онтогенезі і залишається актуальним протягом усього життя. Позитивні життєві наративи особистості підвищують її потенціал, стійкість до незгод, віру в себе, силу духу, а негативні знижують «енергетику», саморегуляторний потенціал. Позитивний чи негативний наративи разом з діяльністю уяви та емоціями відіграють функцію програми життя людини. Людина дивиться на світ через призму величезної кількості наративів, які вбирає в себе з самого дитинства. Особистий досвід, в залежності від того, позитивний він чи негативний, впливає на свідомість людини в цілому. Кульмінація формування і народження цілісного дорослого життєвого наративу припадає на підлітковий вік – найгострішу кризу життя. Саме в цей період усі попередні кризи, ідентифікації, міфи і наративи об'єднуються в одне найголовніше утворення особистості – ідентичність. Наратив – засіб організації і співвідносності особистого досвіду, що відбиває певні внутрішні структури й емоційні стани оповідача. Отже, усвідомлення життєвого досвіду у формі наративу, тобто розповіді, тексту про своє життя є необхідною умовою соціалізації і ідентичності підлітків з неблагополучних родин. Але сьогодні в психологічній літературі майже не вивченими залишаються такі аспекти, як особливості розуміння й інтерпретації особистістю життєвого досвіду, навколишньої дійсності, з'ясування механізмів, чинників даного явища, його впливу на поведінку і розвиток особистості

1.3 Шляхи психологічної допомоги підліткам з неблагополучних родин

Орієнтація на аналіз минулого життєвого досвіду людини широко розповсюджена в різних психологічних школах і напрямках (А. Адлер, К. Роджерс, А. Фрейд, З. Фрейд.). Надаючи людині кваліфіковану психологічну допомогу, представники індивідуальної психології звертаються до її дитячого досвіду, а за необхідних умов реконструюють і перебудовують життєвий досвід людини. Психоаналітики під “Я” розуміють психічний апарат, який здійснює зв'язок між

індивідом і реальністю (між “Воно” і “Над Я”) і відповідає за інтрапсихічну переробку і регуляцію всіх зовнішніх відчуттів і в результаті - за організацію особистого досвіду. У психоаналізі вважається, що людина не має достовірних уявлень про своє минуле, тому завдання психоаналітика полягає в тому, щоб сформувати у клієнта правильне уявлення про минуле, що дозволить йому діяти в майбутньому.

За словами Е. Фрома [280], людина – активний діяч, який протидіє сильному тиску неблагополучних соціальних сил, тобто природою в кожній людині закладена здатність до протистояння дисгармонії життя, дисгармонічних суспільних норм, стереотипів, ярликів. Біхевіоризм Б. Скінера [87] розглядає відхилення в поведінці через підкріплення, для виправлення яких пропонує: 1) негативне підкріплення (позбавлення чогось важливого); 2) емоційно-негативне обумовлення (покарання, в основі якого страх); 3) оперантне погашення реакції (людина розміщується в середовищі, де попередня поведінка неможлива). Мотивація «поганої» поведінки, за словами А. Маслоу, може бути здоровою – «хлопчик просто чинить опір експлуатації, тиранії, неухважному до нього ставленню, презирству і придушенню» [172, с.31]. Згідно з важливим напрямком в екзистенціальній теорії логотерапії В. Франкла [277], допомога людині з відхиленнями в поведінці полягає в самостійному усвідомленні свого духовного «Я», усвідомленні відповідальності за свою долю і знаходженні смислу власного існування. На думку Д. Мак-Адамса, в побудові життєвих історій важливим моментом є «переважання послідовності «перемоги-перетворення» (перемоги над труднощами), пов'язане з високим рівнем задоволеності життям, або переважання «падіння-поразки» - з депресією» [20, с.71]. У теорії А. Лазаруса проходить теза, що критичні життєві події можуть спонукати або до порушення механізмів подолання патологічних явищ, або до конструктивних рішень. Він пропонує розглядати три стадії процесу подолання труднощів: 1) первинна (когнітивна і афективна) оцінка ситуації; 2) вторинна оцінка альтернативних можливостей вирішення проблеми; 3) третинна оцінка, тобто переоцінка ситуації і вибір нових альтернатив поведінки. Дорослішання розглядається А. Лазарусом як особлива

фаза розвитку, коли проходить активація процесів подолання труднощів, які одночасно слугують стимулом подальшого розвитку [127].

А.Р. Махер і Х.М. Шехтер [244] запропонували метод роботи з індивідуальним досвідом людини, в якому минуле пацієнта використовується для формування нових рис особистості. Негативний минулий досвід не замінюється повністю на позитивний досвід життя. Пацієнт отримує можливість пережити “альтернативний життєвий досвід”, який не підміняє попередній, реальний, а лише “розхитує” його негативність.

Ф.Є. Василюк пропонує метод «творчого переживання минулого», який спрямований на реконструкцію життєвого досвіду. Смісл методу полягає в тому, що «людина згадує про своє минуле, неначе провалюючись в нього і там переживає його, як сьогодні» [53]. Автор запропонував таку структуру досвіду: суб'єкт, об'єкт, контекст і слово. Для реконструкції психологічного переживання необхідно змінити кожний компонент досвіду. Цей метод заснований на творчому перетворенні переживань минулого. Науковець говорить: «Ваше минуле – багатий матеріал для творчості. Напишіть свою біографію, і ви відчуєте себе оновленим» [53, с.23].

Ю.Л. Качанов, Н.О. Шматко [109] вважають, що для вивчення ідентичності найбільш результативним є метод “рефлексивного життєпису”, який комбінує в собі прийоми клінічної бесіди, наративного і лейтмотивного інтерв'ю. В основі методу лежить рефлексія соціальної траєкторії індивіда і його сім'ї, яка має на увазі критичний відбір, оцінювання, класифікацію, ієрархізацію епізодів, а також розповідь про життєві проблеми і плани на майбутнє. Для автобіографії характерний особливий спосіб мовних практик – “вони є не повідомленнями і судженнями з позиції спостерігача, і не спостереженнями над собою, але зацікавленими самопрезентаціями, завдяки яким отримує виправдання складна вимога «сам на сам» до аудиторії: вимога визнання незамінної егоідентичності, яка проявляє себе в свідомому житті”... [109, с.150] В автобіографії респондент-розповідач презентує і пояснює, виправдовуючи себе віч-на-віч із психологом або іншим слухачем, намагаючись обґрунтувати свою ідентичність (яка сприймається

як зміст того, хто є розповідачем і ким він хоче бути) з допомогою відношень інтерсуб'єктивного визнання. Ю.Л. Качанов, Н.О. Шматко говорять про те, що життєпис формує наративну соціальну ідентичність респондента, тому наративні структури життєпису фіксують конституювання і зміни його соціальної приналежності, місце в соціальних стосунках [109, с.152].

В.В. Нуркова та К.Н. Василевська вважають, що всі психотравматичні, кризові ситуації об'єднує «симптоматика деформації часової транспективи особистості, коли майбутнє втрачає свою позитивну валентність, сьогодення хаотичне, а минуле перестає бути ресурсом для продуктивного життєтворення» [191, с.96]. Ці автори вказують на важливий психотерапевтичний вплив підвищення значення «минулого і переоцінку життєвого шляху в цілому, які допоможуть людині, що знаходиться навіть у якнайбільш негативній ситуації, зберегти себе як цілісну особистість, що володіє унікальною історією» [191, с.101].

Одиницею автобіографічної пам'яті виступає автобіографічна подія. В.В. Нуркова, досліджуючи особливості автобіографічної пам'яті, у своїй роботі виділила функції автобіографії – інтерфункції, інтрафункції та екзистенційні функції – і чотири аспекти минулих подій: яскраві, важливі, переломні і характерні [194]. Для кожної із визначених подій властива певна структура розповіді (спосіб вербалізації), зміст контексту, емоційна насиченість та інтерпретаційні структури. В автобіографії новий досвід усвідомлюється на підставі минулих спогадів, змінюється їх конфігурація, смисл і роль у загальній “лінії життя”. Минуле не статичне, воно змінюється під впливом минулого досвіду. Автор виділила функції, що сприяють усвідомленню та прийняттю власної особистості, побудові цілісної історії життя:

- усвідомлення “Я-концепції” як засіб прийняття власної особистості;
- вибір цілей і тактики поведінки як умова ефективного функціонування особистості і прийняття життєвого досвіду;
- визначення інтервалів самоідентичності як рефлексія людиною основних моментів особистого розвитку;

- самопізнання як шлях відкриття “закритих” та прийняття “травмуючих” подій власного життя;
- функція самовизначення, що полягає у формуванні життєвих стратегій, концепції життя;
- інтегральна функція автобіографічних текстів – створення цілісної історії власного життя [194].

Л.І. Анциферова вважає одним із основних завдань психотерапевта «розкрити альтернативні шляхи рішення життєвих проблем» [15, с.16]. Лікування, за словами автора, - це «розвиток у людини здатності адекватно інтерпретувати і осмислювати соціальний світ, правильно пояснювати взаємини між людьми, розуміти себе, гнучко змінювати невідповідні дійсності погляди, позиції і форми поведінки» [15, с.16]. Н.Г. Осухова, працюючи з підлітками, які пережили насильство, завданням і психологічним змістом роботи вважає «реанімацію заблокованих ресурсів розвитку, реконструкцію основних структурних ланок суб'єктивного образу світу й оволодіння новими, більш продуктивними моделями поведінки особистості» [205, с.25]. Завдання психотерапевта, на думку Н.В. Чепелевої, - «допомогти створити історію життя, яке вона захотіла б прожити» та «взяти на себе відповідальність за власний текст, історію, а через нього – за власне життя, відчувши себе його творцем» [292, с.5]. Автор наголошує, що значимість особистої історії клієнта для психолога полягає в тому, що в ній «зафіксовано базову життєву концепцію, через яку, ніби через інтерпретаційний фокус, заломлюються всі події, проблеми людини» [292, с.6].

Сучасна психологічна література розглядає особистий досвід суб'єкта як нарративну структуру, який може бути зафіксований у тексті. Причому в тексті-нарративі фіксуються не тільки життєві події особистості, а й «Я-концепція», ціннісні орієнтації, життєві плани і перспективи [203]. В останні десятиліття в психоаналітичній літературі звучить заклик інтерпретувати історію життя пацієнта, яку він розповідає в ході психотерапевтичних сеансів, саме як нарратив (Д.П. Спенс та ін.) [330]. Метод розповіді історій набуває сьогодні все більшого поширення в психотерапії. Як відзначають Е.С. Калмикова і Е. Мергенталер [105], людина,

проживаючи життя, попутно конструює його історію. Найважливішу роль у створенні «особистої історії» відіграють батьки, інші близькі люди, події життя, що, влітаючись у життєвий контекст, набувають нової інтерпретації. Якщо суть такої інтерпретації позитивна, то людина сприймає хід свого життя як послідовність успішних рішень і досягнутих цілей, незважаючи на випадкові невдачі і перешкоди. Якщо ж вихідна інтерпретація негативна, то сприйняття життя буде песимістичним незалежно від того, наскільки в дійсності людина успішна в своїх діях.

Дж. Комбс і Дж. Фрідман наголошують, що “в ході пояснень люди можуть прояснити і розвинути свої позитивні спрямування в житті, ідентичності і цінностях” [279, с.170]. Автори вважають, що “більша частина наративної терапії пов’язана зі спонуканням людей до опису позитивного ставлення до конкретних проблем і документуванню позитивних ідентичностей, які вони конструюють окремо від проблемно-насичених самоописів” [279, с.345].

В.В. Андрієвська вслід за Дж. Брунером стверджує, що «історії діти придумують і розуміють раніше, ніж прості формальні речення» [9, с.67]. Дослідниця наголошує, що існує природна схильність людини організувати свій досвід наративно за допомогою розбудови інтриги. О.М. Шиловська розглядає наратив у процесі психопрофілактичної та психокорекційної роботи, як породжену ними «зовнішню історію, пропущену через внутрішнє життя особистості» [301, с.135].

З погляду С.О. Кулакова [125, с.234], “наративна терапія допомагає підліткам вирішити проблеми, заохочуючи переписати їх життєві історії у співвіднесенні з альтернативними історіями їх ідентичності, і у співвіднесенні з вибраними способами життєдіяльності”. При доборі анамнезу автор радить слідкувати за повідомленням про важливі події, знайти індивідуальну когнітивну схему, пов’язану з патогенезом психічного чи психосоматичного розладу. Неабиякого значення надає С.О. Кулаков [125, с.243] збору інформації про сім’ї батьків, оскільки саме звідси беруть початок переконання, сприйняття і життєві позиції. Автор наголошує, що саме через підлітка, сім’ю, міжпоколінні стосунки, зовнішнє

соціальне оточення можна дешифрувати центральний наратив і трансформувати ірраціональні переконання в ньому. Для С.О. Кулакова [125, с.244] робота психотерапевта з досвідом у формі наративу – це “інтерес до його походження, емпатія до досвіду всієї сім’ї і захопленість зміною (перебудуванням) наративу”.

За словами Е. Еріксона, підлітки “відреагують лише на таке лікування, яке допоможе їм дібрати відсутні чи впорядкувати існуючі елементи ідентичності, що формується”. “Я-ідентичність” виникає з життєвого досвіду, в процесі якого тимчасово сплутані “Я” успішно реінтегруються в ансамбль ролей, що гарантують соціальне визнання” [308]. Для підлітків реконструкція минулого актуальна. А.Г. Лідерс вважає, що віддалене минуле впливає на життєвий шлях людини, а тому необхідно розширити рамки «тут і тепер» і в минуле, і в майбутнє [138].

«Негативний досвід, - на думку Н.О. Татенко, - проводить у свідомості умовні ґрати, що виконують функцію перешкоди, яка й захищає від чогось і проявити себе не дає, не дає виконати життєве завдання» [268, с.152]. Науковець наголошує, що «залежна особистість орієнтується у своїх життєвих виборах та плануваннях на чужі орієнтири», а «зміст самосвідомості за ключовими позиціями запозичений із правил когось із значущих для нього інших» [268, с.154]. Тобто неблагополучні підлітки живуть за орієнтирами і правилами власних батьків.

Метою психокорекційної програми, спрямованої на осмислення і трансформацію досвіду, є побудова позитивної ідентичності підлітками, оскільки, на наш погляд, ідентичність включає в себе нову і зовсім іншу любов до своїх батьків, прийняття їх такими, які вони є, і сприйняття життя в цілому як особистої відповідальності. Н.В. Чепелєва вважає, що аналіз наративу, що має вигляд автобіографії, розповіді або історії, може виступати як діагностична процедура в процесі дослідження особистості як у психотерапевтичній ситуації, так і в ситуації психологічного експерименту. Автор зазначає, що основними категоріями аналізу при цьому можуть виступати:

- характеристики життєвої ситуації (буденна, проблемна, критична);
- завершеність/незавершеність життєвої ситуації;
- емоційний стан оповідача;

- характеристики комунікативної ситуації залежно від:
  - адресатної спрямованості розповіді («Я-Я», «Я-інший»);
  - комунікативних намірів оповідача;
  - характеристики ситуації з погляду керованості / некерованості породження наративу [203, с.31-32].

Науковець виділяє функції наративу, які він виконує протягом життя, надаючи йому послідовності, впорядкованості та смислової насиченості:

- смислоутворювальна, яка надає відчуття авторства власного життя;
- конституювальна, що дозволяє усвідомити себе, свій досвід, вибудувати власну «Я-концепцію»;
- розвивальна, яка дозволяє конструювати себе, бачити життєві перспективи й діяти відповідно до них;
- інтерпретуюча, як інтерпретаційна рамка;
- захисна, яка дозволяє відмежуватися від травмуючого досвіду, перевести його у вигляд зовнішньої історії, допомагаючи пережити життєві ускладнення, травми, кризові ситуації [203, с.33].

Е.І. Кологривова пропонує аналізувати тексти-нاراتиви методом контент-аналізу з виділенням таких критеріїв: перспектива визначає часові межі уявного майбутнього; характер опису виявляє рівень деталізації подій життя; час свідчить про рівень ідентифікації з тим, чого людина прагне; особисте ставлення до майбутнього визначається за допомогою того, наскільки і як емоційно забарвлені очікувані події, прагнення; позиція свідчить про те, наскільки активну участь бере людина у життєтворчості; характер розкриття виявляє те, чи наявне амбівалентне ставлення до подій майбутнього; зв'язок з теперішнім свідчить про пов'язаність майбутньої перспективи з життєвою ситуацією в теперішньому [114].

В.В. Андрієвська визначає мету наративного аналізу, яка полягає в тому, щоб «виробити спільну для біографії і поведінки людини в певній ситуації «формулу», в якій виражено домінуючу сторону життєвого досвіду і ставлення до того, що відбувається, а також побудувати теоретичну модель біографічних

процесів, характерних для відповідної соціальної групи» [8, с.64]. За В.В. Андрієвською, наративний аналіз здійснюється в такій послідовності:

А. Формальний аналіз тексту (видалення ненаративних фрагментів, поділ «очищеного» тексту на формально послідовні частини – фрагменти, в яких ідеться про події, що мали початок, продовження і кінець);

В. Змістовний структурний опис самостійних етапів (виокремлення найвищих точок ситуацій, колізій, драматичних поворотних пунктів чи поступових змін). Результатом структурного опису є судження з приводу окремих біографічних етапів.

С. Аналітична абстракція. Відволікання від специфіки і конкретики відповідних етапів життєвого шляху, вироблення загальної для окремої біографії «формули», яка виражає домінуючу сторону біографічних процесів і життєвого досвіду.

Д. Аналіз наявних знань («відсічених» раніше ненаративних фрагментів оповіді). Аналіз виконуваних ними функцій (орієнтація, виправдання, витіснення тощо). Конкретизація значення висловів, які є результатом «теоретичної» діяльності індивіда.

Е. Побудова теоретичної моделі на базі порівняльного аналізу різних біографій. Використання стратегій мінімального контрасту (виявлення збігів, подібності структур біографічних процесів) і максимального контрасту (пошук характеристик, які на абстрактному рівні об'єднують біографічні епізоди) [8, с.64-65].

О.М. Назарук наголошує, що в основі методу наративу лежить «письмова розповідь про розуміння значущого переживання, що утворилось у результаті важливої для особистості життєвої події» [188, с.160]. Досліджуючи наратив як відображення людиною свого особистого досвіду, автор пропонує враховувати такі моменти: «назву події із власного життя, наявність певного сюжету розповіді, позиція автора як суб'єкта життєдіяльності, різновиди діяльності або активності, присутність інших персонажів у значущій події життя, авторська оцінка події і її вплив на емоційну сферу» [188, с.159]. «Зважаючи на те, - зазначає науковець, - що

проектуються не окремі змісти свідомості, а певні її структурні елементи, які складають різні рівні розуміння особистістю реальності і розуміння себе в цій реальності, розповідь дитини про різні аспекти свого особистого досвіду дає можливість з'ясувати особливості усвідомлення нею свого життєвого досвіду» [188, с.160].

Т.О. Ларіна переконана, що «життєстійка особистість здатна усвідомлювати часові обмеження та власні ресурси і вимоги оточення за рахунок структурування індивідуального майбутнього часу» [131, с.132]. Автор наголошує, що «прогнозування майбутнього відбувається завдяки тлумаченню подій та особистого досвіду». Якщо прогнозувати майбутнє складно, людина вдається до стратегії звуження або розширення досвіду, включаючи новий. Дослідниця зазначає, що «готовність до діяльності у непередбачуваних обставинах відображається у мотиваційно-смісловій сфері особистості, її диспозиціях, які опосередковують трансформацію різних форм травмуючого досвіду у позитивні життєві зміни» [131, с.134].

Досвід усвідомлюється на основі набутого досвіду, змінюючись і перебудовуючи зміст загального життєвого наративу особистості. У процесі створення автобіографії не тільки усвідомлюється власне життя, а й проходить становлення ідентичності, процес усвідомлення “Я-концепції”, механізмом якого є аналіз зафіксованих в автобіографії життєвих подій, на підставі чого особистість робить висновки щодо властивих їй недоліків і переваг у соціумі. Через опис свого життя особистість приходить до якісного розуміння етапів свого життєвого досвіду та приймає себе як цілісну особистість. У процесі написання автобіографії особистість згадує і знову переживає події, шукає більш продуктивні виходи з подібних ситуацій, дивиться й аналізує їх з погляду сьогодення. Автобіографія сприяє самопізнанню особистості, в процесі якого відкривається певний життєвий простір, стає можливим особистісне зростання, оскільки аналіз матеріалів автобіографії дозволяє дослідити внутрішні основи власної особистості (переваги, перешкоди, суперечності, що виявляються в конкретних подіях життя).

Цей метод, на нашу думку, дає можливість психологу окреслити суспільні умови, в яких проходять життєві події підлітка, а також соціальні стосунки і розподіл впливу значущих осіб у його житті. Метод має широкі можливості для формування пояснень і моделей поведінки, дає уявлення про важливі аспекти соціальної дійсності. Досвід індивіда завжди суб'єктивний і постійно змінюється, але завжди можна активно конструювати об'єкт. В автобіографічному методі думки респондентів розглядаються як форма їх активності в певній життєвій події, як частина індивідуального досвіду. Вербальна діяльність із соціальними уявленнями і діями наділяється особливим самостійним значенням. Судження підлітка мають статус самостійного об'єкта дослідження, а пошук їх сутності ведеться, виходячи із специфіки вербальної поведінки, зовнішньої, соціокультурно обумовленої активності. Важливо звернути увагу на співвідношення вербальної поведінки, тобто змісту свідомості, зі змістом автобіографії. На нашу думку, метод автобіографії можна назвати "історією досвіду", яка відображає зв'язок між індивідуальним і соціальним життям індивіда.

Між реальністю і досвідом підлітка про цей світ існує різниця, яка відображена в мовній, наративній картині його світогляду. Якщо ця різниця є суттєвою, вона не може служити адекватним засобом соціалізації. Але ми переконані, що навіть у найнесприятливіших соціальних і психологічних умовах підліток здатний сам дати поштовх для свого розвитку. Ми в своїй роботі спираємося саме на цю здатність людини до опору несприятливим чинникам. Ось чому наша психокорекційна програма покликана відродити природний опір підлітків до негативного соціального й індивідуального досвіду та сприяти їхній ресоціалізації.

Висновки до I розділу

Вплив несприятливого соціального оточення негативно позначається на фізичному, психічному, емоційному стані підлітків. Соціальні фактори становлення особистості підлітків із неблагополучних родин характеризуються кризовим становищем на всіх рівнях: мікросоціальному (сім'я і групи однолітків) і

макросистемі (домінуючі на сьогодні соціокультурні норми, системи соціальних уявлень і установок, норми і правила соціальної поведінки). Ціннісно-нормативна криза суспільства впливає на внутрішньо-групові норми підліткової компанії і систему цінніних орієнтацій самого підлітка. Відхилення в поведінці особистості є результатом конфлікту між ним і суспільством. Таке викривлене сприйняття дійсності у сукупності з подвійною мораллю формує дезадаптивного члена суспільства.

Психологічні фактори становлення особистості підлітків із неблагополучних родин характеризуються викривленнями вікових новоутворень, нестійкою, гіпертимною та епілептоїдною акцентуаціями характеру; духовними проблемами (утриманська позиція, споживча установка); особливостями особистісного компоненту (спрямованість особистості, ціннісні орієнтації, моральні принципи, правосвідомість); особливостями емоційно-вольової сфери (нестійкість, імпульсивність); когнітивними деформаціями (стереотипи, дисфункціональні думки); поведінкового компоненту (недостатній самоконтроль, низькі адаптивні можливості); наявністю психосоціальних стресів; домінуванням примітивних потреб; несформованістю мотивів моральної поведінки; пасивно-агресивним способом вираження гніву; кризою ідентичності. Психологічні фактори визначають ставлення до життєвого досвіду підлітків, а притаманний їм негативний досвід утруднює соціальну адаптацію цих підлітків. Захисні механізми дозволяють адаптуватися до середовища не за рахунок змін зовнішнього світу, а за рахунок внутрішніх змін – трансформації внутрішньої картини світу і образу самої себе. Негативний досвід зумовлює наростання критичного психічного напруження, що шляхом когнітивної переробки життєвого досвіду виявляється у формі кризи ідентичності, негативної інтерпретації досвіду, негативного життєвого наративу, відсутності життєвої перспективи та соціальній дезадаптації.

Отже, соціальні і психологічні фактори становлення особистості підлітків із неблагополучних родин сприяють усвідомленню негативного досвіду, що є основою соціальної дезадаптації та кризи ідентичності. Ми вважаємо, що усвідомлення життєвого досвіду є важливим чинником соціалізації. Осмислення

досвіду відбувається шляхом інтерпретації у формі наративу. Наратив як оповідь життя людини і її власного досвіду – це засіб породження ідентичності. Кульмінація народження і формування цілісного дорослого життєвого наративу випадає на підлітковий вік – найгостріший кризовий період життя. Трансформуючи життєву історію у співвіднесенні з альтернативною історією, особистість здатна прийняти та осмислити життєвий досвід і інтерпретувати його як важкий, але позитивний. Ця зміна ставлення до життєвого досвіду буде сприяти становленню позитивної ідентичності і соціалізації, плануванню майбутнього життя й особистісному зростанню.

РОЗДІЛ II

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ УСВІДОМЛЕННЯ ВЛАСНОГО ДОСВІДУ ПІДЛІТКАМИ

2.1. Завдання та методика експериментального дослідження особливостей усвідомлення життєвого досвіду підлітками

Досліджуючи проблему усвідомлення життєвого досвіду особистості, ми вважали за доцільне зосередити увагу на віковому періоді з 11-12 до 18 років, спираючись на періодизацію Е. Еріксона [308], з огляду на той факт, що цей вік є вирішальним у становленні ідентичності, механізмів осмислення досвіду та побудови життєвих планів на майбутнє. Основною метою емпіричного дослідження було з'ясування особливості усвідомлення життєвого досвіду підлітками з неблагополучних родин (або тих, що мають відхилення у поведінці).

Ми припускаємо, що діти з неблагополучних родин засвоюють негативний досвід власних батьків, який може сприяти виникненню і розвитку негативного уявлення про себе, свої можливості, власне життя. Якщо в молодшому шкільному віці закладаються основи осмисленого сприймання та усвідомлення власного життя [301], то в підлітковому віці, на нашу думку, разом зі становленням ідентичності відбувається основний етап формування й закріплення позитивного чи негативного ставлення до життєвого досвіду. Для нашого емпіричного дослідження актуальним є висновок про те, “що загальними для всіх підлітків, незалежно від різниці в їх соціалізації, є ті психологічні особливості, в основі яких лежить розвиток рефлексії, який породжує потребу зрозуміти самого себе...” Якщо через якісь причини ця потреба залишається незадоволеною, то виникає, як стверджує Л.І. Божович, “цілий букет” психологічних особливостей” [38, с.238]. Це говорить про те, що серед підлітків із благополучних і неблагополучних родин є як спільні, так і відмінні особливості розвитку.

Сьогодні в психологічній літературі практично не розкрито зовнішні та внутрішні чинники, які впливають на усвідомлення життєвого досвіду та процес породження наративу. Отже, постає проблема визначення факторів, які сприяють чи, навпаки, заважають процесу усвідомлення та інтерпретації досвіду у формі наративу. На нашу думку, автобіографія в більшості випадків відповідає всім ознакам тексту-нاراتиву, в процесі породження якого людина усвідомлює життєвий досвід.

У зв'язку з цим було проведено пілотажне дослідження на базі Київського міського притулку для неповнолітніх, проаналізовано 260 анамнезів підлітків від 11 до 18 років. Ці діти, як правило, виростили в неблагополучних родин, де батьки вживають алкоголь або наркотичні речовини, ведуть аморальний або й, можливо, і злочинний спосіб життя, жорстоко поводяться з дітьми. Більшість таких дітей (83%) пережили або були свідками морального, фізичного чи сексуального насилля, майже всі дівчатка з 12 років живуть статевим життям, причому більшість із них стали жертвами сексуального насилля. Не рідкісні випадки перебування дітей у таких родин, де батьки змушують дітей заробляти для них гроші на алкоголь, цигарки, наркотики всіма відомими способами (в тому числі і проституцією).

З обстежених нами анамнезів видно, що в повних сім'ях проживають 24% підлітків, із яких обох батьків-алкоголіків мають 23%, один з батьків алкоголік у 41% сімей, автократичні, конфліктні стосунки у 26% сімей і тільки в 10% підлітків сім'ї, за їх словами, "нормальні". Виявлено, що у цих підлітків не сформоване уявлення про те, якою має бути «нормальна», гармонійна сім'я. Не мають сімей, тобто діти-сироти, 18%. З цієї кількості у 34% батьки померли (туберкульоз, алкоголізм, наркотики, вбивства, самогубства), позбавлені батьківства у 37% підлітків, знаходяться в місцях позбавлення волі – у 17%, "батьки є, але я не знаю де" (волоцюги, бомжі) – у 12% підлітків. Серед цього ж числа підлітків 64% були в інтернаті, але втекли через жорстоке ставлення або тому, що подобається "вільне життя". У неповних сім'ях, тобто таких, де є один з батьків, перебуває 58% (у більшості з них відсутнього заміняє вітчим чи мачуха). Серед цих сімей 74% -

конфліктні (бійки, сварки) і 2% дітей з таких сімей бояться повернутися додому через якийсь поганий вчинок (підпал, крадіжку), 6% - “батьки вигнали з дому”, 9% “подобається бродяжити” (усвідомлений статус безпритульного, “бродяги”, у них немає життєвої перспективи, “картина світу” розмита). Приблизно 86 % підлітків зареєстровані в притулку декілька разів, а 79% не тільки в Києві, а й і в інших містах. Це свідчить про те, що бродяжництво, вживання психоактивних речовин, проституція, крадіжки – це звичний спосіб життя підлітків.

Анамнез і вивчення біографічного матеріалу показали, що в досвіді досліджуваних були систематичні сварки і бійки між батьками, більшість батьків вели аморальний спосіб життя (алкоголізм, тунеядство). Діти росли на вулиці, багато хто з них був схильний до девіантної поведінки. Багатьох з опитуваних підлітків залишали на самоті, ігнорували їх потреби, залишаючи без найнеобхіднішого – їжі, одягу, навчання тощо. Але майже всі досліджувані позитивно ставилися до психолога, з задоволенням співпрацювали і майже не виявляли будь-яких ознак усвідомленого розуміння свого соціального неблагополуччя (особливо молодші підлітки). Із розповідей видно, що вони любили своїх батьків і близьких, були задоволені життям і не вважали себе постраждалими.

На підставі висновків, зроблених у першому розділі та результатів пілотажного дослідження було розроблено програму емпіричного дослідження, спрямовану на вивчення процесу породження наративу як засобу усвідомлення життєвого досвіду та виявлення факторів, які впливають на здатність особистості описати своє життя у вигляді зв'язної розповіді. Ми виходили з припущення про те, що індивідуальний досвід складається під впливом спілкування з дорослими, які мали авторитет, а тому діти, які виховуються в сім'ях з різними стилями батьківського спілкування, будуть мати різний досвід. Були виділені завдання експериментального дослідження:

- 1) визначити особливості життєвого досвіду підлітків із неблагополучних родин та причини їх соціальної дезадаптації;
- 2) розробити процедури аналізу текстів-наративів;

3) з'ясувати особливості уявлень підлітків про себе, які відображені в їх базових наративах.

Досліджуваними були 137 осіб вихованців Київського міського притулку для неповнолітніх Служби у справах неповнолітніх віком від 11 до 18 років (88 хлопців і 49 дівчат), 36 осіб вихованців Чернігівського притулку для дітей (18 хлопців і 18 дівчат) і 44 підлітки (19 дівчат і 25 хлопців) зі школи № 30 м.Чернігова. Раннє і дошкільне дитинство соціально неблагополучні підлітки провели в сім'ї, а розрив з нею відбувся недавно. У контрольну групу були відібрані підлітки зі звичайної школи. Спираючись на дані психологічної служби, за особистісними параметрами їх можна визначити як соціально благополучні.

Для дослідження особливостей процесу породження наративу, виявлення його властивостей з досліджуваними підліткового віку були використані біографічні методи, зокрема “автобіографія” та анамнез. Для визначення факторів, що впливають на усвідомлення власного досвіду та процес наративації, були використані такі методика: “Футуристичний наратив” О.М. Шиловської [301], проективна методика “Неіснуюча тварина”. Для визначення факторів, що впливають на формування та усвідомлення власного життя підлітками поряд з біографічними методами використовувався тест смисложиттєвих орієнтацій Д.О. Леонтьєва [135] та експертні опитування (визначення змін у соціальній адаптації).

Щоб виявити психологічні особливості усвідомлення життєвого досвіду особистістю, нами був використаний автобіографічний метод, матеріалом для якого є власна історія життя. З погляду Л.С. Виготського, авторство власного життя є психологічним віковим новоутворенням у підлітковому віці. У своєму дослідженні ми звернулися до індивідуального досвіду як до джерела тих вражень, які можуть стати матеріалом побудови авторської концепції власного життя. Особистісні тексти стають адекватним засобом вивчення внутрішнього світу людини, а їх мікросемантичний (А.В. Брушлінський, С.Л. Рубінштейн) і наративний аналізи (Н.В. Чепелева) дозволяють виділити найбільш значущі особистісні конструкти, які можуть бути піддані контент-аналізу з погляду вираженої авторської позиції. Мікросемантичний і наративний аналізи

проводились на основі таких характеристик досвіду: емоційної насиченості (кількість емоційних слів, використаних підлітками), тематичної змістовності (комунікативність, конфліктність, співробітництво, пізнання), насиченості подіями (кількість описаних подій, їх неординарність), динамічності (здатності до реконструкції, збагачення, усвідомлення і осмислення), чуттєвості досвіду (здатності поновити досвід, відтворити його у спілкуванні з іншими людьми, внести щось нове в свій досвід), стихійності – організованості індивідуального досвіду, травматичності індивідуального досвіду, рефлексивності досвіду, артикульованості – глобалізму (здатності до вербалізації життєвого досвіду) [257].

Ми припускаємо, що автобіографія відповідає всім ознакам тексту-нарративу, в процесі породження якого людина усвідомлює досвід. На нашу думку, усвідомлення та відображення досвіду, що потребує глибокого розуміння, яке б дало змогу поєднати різні явища, події життя та зберегти зв'язок між ними, може бути виявлено за допомогою методики «Автобіографія».

Досліджуваним було запропоновано написати свою біографію, тобто історію життя, згадати ті події, які їм найбільше запам'яталися, які вплинули на становлення їхньої особистості, та «Футуристичний нарратив» О.М. Шиловської (див. додаток)[301]. Аналіз виконаних завдань повинен був дати відповідь на запитання, від чого залежить ставлення до минулого досвіду, яким чином цей досвід пов'язаний із плануванням подій майбутнього та емоційним ставленням до свого життєвого шляху. Завдання полягало в тому, що кожен учасник описував своє життя від народження до смерті, але від третьої особи. Уявний життєвий шлях представлявся автором з погляду тих подій, які були суб'єктивно важливими для людини і які формували її особистість. Використання цих двох методик дало змогу виявити взаємозв'язок між подіями, які переживалися в минулому, сьогодні та майбутньому, що поєднуються між собою в єдиний життєвий шлях особистості, та зробити висновок про життєву перспективу в досліджуваних підлітків, а також визначити напрям психокорекційної роботи.

Як методологічну основу психологічного аналізу автобіографій, футуристичних нарративів, інших творів підлітків ми застосовували в нашій роботі положення психологічної герменевтики:

- доступ до психічної реальності людини можливий через мову, подану у вигляді тексту, і цей текст може бути прочитаний;
- необхідність працювати зі смислами, а не зі значеннями;
- діалогічність передбачає інтерпретацію, тлумачення, а не пасивне відсторонене сприйняття тексту іншого [287,88].

Тест смисложиттєвих орієнтацій (СЖО) Д.О. Леонтєєва надав можливість оцінити такі характеристики особистісного самовизначення в підлітковому віці: 1) мету в житті; 2) процес життя і його емоційну наповненість; 3) результат; 4) локус контролю (Я-хазяїн життя); 5) локус життя чи керованість життя; 6) осмисленість життя. Ми вважаємо, що саме ці показники характеризують успішність процесу становлення особистості в підлітковому віці.

Мета використання цієї методики – проаналізувати більш детально три часові періоди життя підлітків із неблагополучних родин. “Мета в житті” — майбутній час, “процес життя” – теперішній час, який дає можливість визначити емоційну оцінку задоволеності або незадоволеності собою в сьогоденні, і “результативність життя” – минуле. Останнє для нашого дослідження найголовніше, оскільки підлітки з неблагополучних родин часто відмовлялися писати власну біографію.

2.2. Аналіз результатів дослідження особистості підлітків із неблагополучних родин

Оскільки всі діти і навіть підлітки люблять малювати, фантазувати, ми застосували в своєму дослідженні проєктивні методики, які допомогли нам познайомитися з підлітками, налагодити з ними контакт і перетворити бесіди в кабінеті психолога на приємне проведення часу, на яке вони з нетерпінням чекали. Ми застосували тест “Неіснуюча тварина” з такою інструкцією: “Придумайте і намалюйте неіснуючу тварину і назвіть її неіснуючою назвою та придумайте, як,

де, з ким вона живе, дружить, що любить робити», з метою зробити деякі висновки про життя підлітків на вулиці (симптомокомплекси методики представлені у додатку А) [216, с.110-117].

Малюнки дівчат відрізняються меншою агресивністю (табл. 2.1.). Вони найчастіше зображають зайчиків, пташок, ведмедів, коней, риб, котиків, медуз, восьминогів. У хлопців ми виявили дещо іншу картину. У 52,9% хлопців із неблагополучних родин спостерігається високий ступінь вияву агресії і у 20% підлітків з благополучних родин – середній ступінь агресії. Частина неблагополучних підлітків (9,9%) взагалі відмовилась малювати. Ми пояснюємо це тим, що ці діти мають тенденцію до замкнутості, приховування свого внутрішнього світу, не бажають давати інформацію про себе оточенню, не бажають тестуватися, вони неадаптовані до умов притулку, знаходяться в стані хронічного стресу.

Порівняно з благополучними у неблагополучних дівчат – низька самооцінка, негативні, депресивні емоції, схильність до рефлексії, нерішучість, страх, недовіра, тривожність, боязкість, негативне ставлення до власних дій, поведінки, астения, економія сил, інфантилізм, емоційна незрілість (наслідки депривації). Для хлопців із неблагополучних родин, на відміну від їх ровесників з благополучних родин, характерні такі вияви: високий ступінь агресивності, низька самооцінка, негативні, депресивні емоції, страх, недовіра, негативне ставлення до власних думок, нерішучість, астения, економія сил, висока тривожність.

Аналізуючи дані дослідження методики «Неіснуюча тварина» за показником невротизації, виявлена статистично достовірна відмінність ($p < 0,05$ при $U = 0,007$) у соціально благополучних та неблагополучних підлітків за критерієм Манна-Уїтні. Зокрема, у соціально неблагополучних підлітків симптомокомплекси невротизації виражені більш чітко й у більшій кількості досліджуваних.

У роботі над тестом СЖО Д.О. Леонтєва брало участь 148 неблагополучних підлітків зі 173 досліджуваних (експериментальна група) і 44 підлітки з благополучних сімей (контрольна група). 25 підлітків відмовились брати участь у тестуванні, що можна пояснити наявністю психологічних захистів у цих підлітків. Порівняльні дані по субшкалах за методикою СЖО Д.О. Леонтєва в середніх

значеннях за всією вибіркою (додаток Б). Отримані результати дали можливість виявити три групи з різним рівнем осмисленості життя як в експериментальній, так і в контрольній групах.

Таблиця 2.1

Порівняльні дані за методикою «Неіснуюча тварина» в контрольній і експериментальній групах.

№ п/п	Шкали	Експериментальна група		Контрольна група	
		Дівчата	Хлопці	Дівчата	Хлопці
1.	Вияв агресії середнього ступеня	22,72%	7,84%	26,3%	20%
2.	Вияв агресії високого ступеня	4,55%	52,94%	-	-
3.	Низька самооцінка, негативні депресивні емоції	36,36%	35,29%	26,3%	4%
4.	Висока самооцінка, незадоволення становищем у соціумі	22,72%	21,57%	52,6%	36%
5.	Схильність до рефлексії, нерішучість	40,91%	23,53%	15,8%	24%
6.	Стижка тенденція до діяльності	4,55%	15,69%	15,8%	16%
7.	Егоцентризм	54,55%	60,78%	68,4%	60%
8.	Захисна вербальна агресія	13,64%	35,29%	10,5%	36%
9.	Висока мовленнєва активність, чуттєвість	13,64%	7,84%	21,05%	16%
10.	Страх, недовіра, тривожність, боязкість	72,73%	52,94%	26,3%	48%
11.	Істероїдно-демонстративні манери	13,64%	7,84%	21,05%	20%
12.	Страх	36,36%	37,25%	21,05%	16%
13.	Негативне ставлення до власних дій, поведінки	31,81%	11,76%	10,5%	8%
14.	Позитивне ставлення до власних дій, поведінки	4,55%	15,69%	-	16%
15.	Негативне ставлення до своїх думок, нерішучість	4,55%	13,73%	-	4%
16.	Позитивне ставлення до своїх думок, нерішучість	4,55%	1,96%	10,5%	8%
17.	Астенія, економія сил	40,9%	23,53%	-	4%
18.	Висока тривожність	13,64%	17,65%	-	8%
19.	Інфантилізм, емоційна незрілість	31,81%	19,61%	10,05%	28%
20.	Творчі можливості	18,18%	15,69%	36,84%	16%

Продовження табл. 2.1.

21.	Демонстрація власного розуму	22,73%	9,8%	36,84%	36%
22.	Раціональність, конкретна установка при орієнтації і адаптації	77,27%	25,49%	63,16%	32%

Середня осмисленість життя у виборці підлітків із благополучних родин (контрольна група з 44 підлітків) складає 101 бал при стандартному відхиленні 14, а тому підлітки, які набрали понад 115 балів, були зараховані до групи з високою осмисленістю життя (18,6% вибірки: середнє значення – 121; стандартне відхилення 6); від 87 до 115 – до групи з середньою осмисленістю (67,4% вибірки: середнє значення 108; стандартне відхилення 10); а менше 87 – до групи з низькою осмисленістю (14% вибірки: середнє значення 78; стандартне відхилення 6).

Отже, можна зробити висновок, що благополучна сім'я формує в підлітків переважно середній і високий рівень осмисленості життя.

А тепер проаналізуємо і порівняємо смисложиттєві орієнтації підлітків із неблагополучних родин. Мета в житті. 40,7 % вибірки показали низькі бали за шкалою «мета в житті», що свідчить про те, що вони живуть «сьогоднішнім» або «вчорашнім днем», і всього 2,7 % показали високі бали за цією шкалою, що характеризує їх як цілеспрямованих особистостей.

Процес життя чи інтерес і емоційна насиченість життя. 37% мають низькі бали за цією шкалою, що свідчить про незадоволеність своїм життям сьогодні, а також життям у спогадах про минуле і, можливо, націленістю в майбутнє. Лише два підлітки (1,8%) з вибірки показали високі бали за цією шкалою і низькі за іншими, що характеризує їх як гедоністів, які живуть «сьогоднішнім днем».

Результативність життя чи задоволеність самореалізацією. 42 % мають низькі бали, а тому ми можемо зробити висновок про незадоволеність ними прожитою частиною життя, а 5,6 % мають високі бали, серед яких є підліток, у якого високі бали за цією шкалою поєднуються з низькими за всіма іншими шкалами – це характеризує підлітків таким чином, що в них все життя залишилося в минулому, але це минуле здатне надати сенс залишку життя.

Локус контролю (Я - хазяїн життя). 37% показали низькі бали, що свідчить про невіру в свої сили контролювати події власного життя; 7% показали високі бали, які відповідають уявленню про себе як про сильну особистість, яка володіє свободою вибору, щоб побудувати своє життя у відповідності зі своєю метою і уявленнями про її зміст.

Локус життя чи керованість життя. 42 % отримали низькі показники, що свідчить про фаталізм, впевненість у тому, що життя людини непідвладне свідомому контролю, що свобода вибору ілюзорна, і немає сенсу щось загадувати на майбутнє, і лише одна дівчина отримала вищий за середній бал за шкалою керованості життям, що свідчить про переконаність у тому, що людина здатна контролювати своє життя, вільно приймати рішення і втілювати їх у життя.

Середня осмисленість життя неблагопоучних підлітків складає 82 бали при стандартному відхиленні 16. Таким чином, підлітки, які набрали 66 балів і менше, були зараховані до групи з низькою осмисленістю життя (17% вибірки, середнє значення 62, стандартне відхилення 6); ті, які набрали від 67 до 97 – до групи з середньою осмисленістю (71,4% вибірки, середнє значення 83, стандартне відхилення 10), а понад 98 балів – до групи з високою осмисленістю життя (11,6% вибірки, середнє значення 109, стандартне відхилення 6).

Досліджуючи анамнези неблагополучних підлітків із низькою осмисленістю життя, ми спостерігали таку тенденцію:

- по-перше, це діти або покинуті батьками, або ті, що змушені були покинути домівки і піти на вулицю, тобто в них немає родини;
- по-друге, вони пережили насилля моральне, фізичне або сексуальне;
- по-третє, ці діти мають досить великий досвід вживання психоактивних речовин (палять, вживають алкоголь, таблетки, дихають клеєм тощо);
- по-четверте, вони мають великий досвід життя на вулиці, входять до маргіналізованих груп безпритульних;
- по-п'яте, як правило, ці підлітки мають досвід як “заробити” гроші на вулиці (жебракують, крадуть, займаються шахрайством).

Один підліток, який живе на вулиці, бо його мати знаходиться у в'язниці вже сім років, сказав: “Мене спіймали, бо я був під кайфом, і в мене не було сили втікти, ось трішки підгодуюсь у притулку і знову втечу на вулицю. Мене вже ловлять двадцятий раз чи, може, й більше”. Інколи такі підлітки коментували запитання тесту СЖО такими репліками: “мною завжди хтось керує”, “що я можу зробити в цьому житті”, “всі ми під Богом ходимо”, “від нас нічого не залежить”.

Досліджуючи анамнези неблагополучних підлітків із середніми показниками осмисленості життя, ми спостерігали такі тенденції:

- по-перше, ці підлітки мають родини, у яких, за їхніми ж словами, їх не розуміють, але з дому не виганяють і чекають на повернення;
- по-друге, їм подобається подорожувати, бродяжити – вільне життя;
- по-третє, подобається вживати психоактивні речовини, а вдома не дозволяють;
- по-четверте, втікають за компанію з друзями;
- по-п'яте, втікають з інтернатів через нестерпне життя,
- по-шосте, втікають через якийсь злочин, вчинок, бо бояться повернутися додому (крадіжка, підпал тощо).

Таким чином, ми вважаємо, що виховання в неблагополучній сімейній атмосфері формує переважно середній і низький рівень осмисленості життя.

Отже, середні і високі показники за тестом смисложиттєвих орієнтацій Д.О. Леонтєва [135] ми спостерігали у тих підлітків, у яких є сім'ї, і вони приймають підлітків. У більшості випадків життєвий досвід підлітків характеризується тим, що це багатодітні сім'ї, де виховує дітей мати-одиначка, яка не може в такий важливий період приділити достатньо уваги підліткам, і вони належать вулиці; сім'ї, як правило, інтелектуально й духовно бідні, а також мають матеріальні труднощі. Для індивідуального досвіду підлітків характерно: невелика залежність від психоактивних речовин, інфантилізм, схильність до фантазування, більша впевненість у завтрашньому дні, екстраверсія та оптимізм у порівнянні з підлітками з низькою осмисленістю життя.

Низькі показники за тестом смисложиттєвих орієнтацій притаманні підліткам, соціальний досвід яких характеризується: залежністю батьків від алкоголю або наркотиків, відбуванням покарання в місцях позбавлення волі, відмовою від дітей, жебракуванням (діти з ними не спілкуються), насиллям, смертю (самогубство, вбивство) одного з членів родини, причому на очах у підлітка, відсутністю домівки (їм нема куди повернутись: або інтернат, або вулиця). Індивідуальний досвід підлітків характеризується: залежністю від психоактивних речовин, злочинною діяльністю, шахрайством, проституцією, песимізмом, інтроверсією, низьким рівнем освіти (інколи не вміють писати і читати). Вони живуть сьогоднішнім днем, незадоволені життям, не вірять у власні сили.

Слід зауважити, що середні показники за всіма субшкалами і загальному показнику осмисленості життя у підлітків із неблагополучних родин значно нижчі, ніж у благополучних підлітків. Ми можемо пояснити цей факт зовнішнім локусом контролю, більш песимістичним ставленням до життя у неблагополучних підлітків. Цей результат свідчить про негативний характер усвідомлення власного досвіду, невіру у власні сили, у можливість щось змінити – ставлення до свого життя фатальне. Але ми припускаємо, що низький рівень осмисленості життя, як наслідок, повинен стимулювати високу мотивацію до пошуку смисложиттєвої мети.

Аналізуючи показники дослідження за тестом СЖО Д.О. Леонтьєва, виявлена статистично достовірна відмінність ($p < 0,05$ при $U = 0,013$) між показниками осмисленості життя у соціально благополучних і неблагополучних підлітків.

Таким чином, можна зробити висновок, що підлітки з неблагополучних родин черпають смисл свого життя з майбутнього, а благополучні підлітки з сьогодення, отже, можна говорити про різнорідність психологічних механізмів, які надають життю підлітків із неблагополучних і з благополучних сімей цільності, осмисленості і впорядкованості. Це дає можливість припустити, що структура, зміст, часова перспектива і особливості усвідомлення особистого досвіду підлітками з благополучних і неблагополучних сімей будуть різними. Ми

вважаємо, що підвищенню осмисленості життя буде сприяти позитивне ставлення до життєвого досвіду.

Досліджуючи цю проблему, слід ще наголосити на тому, що в роботі з неблагополучними підлітками слід враховувати чинники соціального середовища та індивідуального досвіду, який набувається в неблагополучній родині і поза нею. Керуючись анамнезами, автобіографіями, футуристичними наративами та бесідами з підлітками, ми побудували таблицю визначення показників психотравматичності соціального середовища й індивідуального досвіду та наділили їх балами від 1 до 3 залежно від психотравмуючого впливу (додаток, табл. №16). Максимально неблагополучний підліток може набрати 22 бали за одним чинником. Обробка даних проводилася в SPSS.

Положення А.Б. Залкінда [92] про те, що кожному вчителю необхідно знати умови розвитку дитини, “об’єм його життєвого досвіду” і особливості цього досвіду, є надзвичайно важливим з нашого погляду для даного дослідження, тобто сучасного розуміння життєвого наративу, ідентичності і соціалізації підлітків із неблагополучних родин. У взаємодії особистості й соціального середовища, як ми вважаємо, потрібно враховувати два вирішальні моменти: характер взаємодії обставин життя, взаємодію, відображену особистістю (чинники соціального середовища) та активність особистості, яка діє на обставини з метою підкорення їх своїм потребам й інтересам (чинники індивідуального досвіду).

Розглядаючи чинники соціального середовища, ми виділили три рівні їх психотравмуючого впливу на особистість і становлення життєвого наративу (табл. 2.2). З даних таблиці бачимо, що переважна більшість неблагополучних підлітків належать до середнього рівня тяжкості психотравмуючих чинників соціального досвіду.

До низького рівня тяжкості чинників соціального середовища належать підлітки, які набрали 6 і менше балів (додаток К). Для цієї категорії підлітків характерне проживання вдома, а не на вулиці. Це, як правило, багатодітні, неповні або реконструйовані родини, де панують деструктивні виховні впливи батьків, непорозуміння на ґрунті алкогольної залежності дорослих. До цієї категорії ми

зараховуємо й підлітків з прихованих неблагополучних родин, тих, у яких зовні є матеріальний достаток, але немає розуміння, любові, дружніх стосунків. У нашому дослідженні брали участь 6,5% підлітків з прихованих неблагополучних родин, які вважають цих підлітків ганьбою своїх сімей. Ці підлітки, залежно від індивідуальних психологічних особливостей, можуть мати різну інтерпретацію досвіду і визначеність життєвих перспектив.

Таблиця 2.2

Показники психотравматичності соціального середовища й індивідуального досвіду в ЕГ

Рівні	Соціальний досвід				Індивідуальний досвід			
	Бали	К-ть чол.(%)	Середній бал	Ст. відхилення	Бали	К-ть чол.(%)	Середній бал	Ст. відхилення
Низький	$\geq 6,2$	16,1	5,4	0,8	$\geq 10,6$	9,7	5,6	5
Середній	$6,3 \leq i \leq 13,9$	67,7	9,8	3,5	$10,7 \leq i \leq 19,1$	74,2	15	4,1
Високий	$14 \leq$	16,1	16,4	2,4	$19,2 \leq$	16,1	20	0,8

Підлітків, які набрали від 7 до 13 балів, ми зарахували до категорії середнього рівня тяжкості чинників соціального середовища. Для цієї категорії характерно те, що діти тривалий час проживають поза домівкою (на вулиці), їхні батьки є, але, як правило, залежні від психоактивних речовин, сім'ї ці неповні, реконструйовані або багатодітні, спілкування дітей з батьками характеризується інтелектуальною й емоційною бідністю, а отже, деструктивними виховними впливами. Такі підлітки адаптувалися до життя на вулиці, неодноразово попадали в різні притулки для неповнолітніх, мали позицію утриманця, не вважали себе обділеними й нещасними і залежно від індивідуальних психологічних особливостей можуть мати амбівалентну або відсутню інтерпретацію досвіду і невизначеність життєвих перспектив.

До високого рівня психотравматичності соціального середовища були зараховані підлітки, анамнез яких оцінений 14 і більше балами. У більшості своїй – це сироти, які втратили батьків унаслідок їх алкогольної і наркотичної залежності, мають досвід спілкування з кримінально досвідченими особами, часто

їхні живі батьки знаходяться в місцях позбавлення волі. Такі підлітки відчули на собі деструктивні виховні впливи батьків, довгий час проживають на вулиці, мають переобтяжену спадковіть (алкоголізм та наркоманія батьків), фізичні травми (пологову травматизацію, черепно-мозкові травми, нейроінфекції). Часто ці підлітки стають свідками вбивства одного з батьків на ґрунті алкогольного чи наркотичного сп'яніння або абстинентного синдрому. Це найскладніша категорія підлітків, вона знаходиться в стані кризи ідентичності, соціально дезадаптована, має негативну або невизначену інтерпретацію власного досвіду, не має життєвих перспектив або має невизначені життєві перспективи і, як наслідок, негативний життєвий наратив.

Межі між стресовою ситуацією і звичними подіями життя визначаються ставленням суб'єкта до подій, станом його психіки, типом нервової системи. В основі невротичної реакції лежить конфлікт з оточенням, який має внутрішній характер. Значущість події та її інтерпретація прямо пов'язані з “картиною світу” підлітка і його “життєвим планом”, складеним відповідно до цієї “картини світу”. Тому події, які викликали невротичні реакції в одного підлітка, можуть не мати такого ж психотравматичного впливу на іншого. Таким чином, саме психологічні особливості й індивідуальний досвід підлітка визначають його реакцію на подію.

До чинників індивідуального досвіду ми віднесли особливості досвіду підлітків, набутого в неблагополучній родині і поза нею. До низького рівня психотравматизації індивідуального досвіду були зараховані підлітки, які набрали 10 балів і менше (додаток К). Цій категорії притаманні такі особливості: негативне ставлення до школи, вживання психоактивних речовин, досвід криміналізації, досвід статевого життя, нетривалі втечі з дому (інтернату), схильність до обману, фантазування. Як правило, для цих дітей характерний низький або середній рівень чинників соціального середовища, тенденція до позитивної або амбівалентної інтерпретації життєвого досвіду, активна позиція в житті, наявна або невизначена життєва перспектива.

Підлітки, які набрали від 11 до 19 балів, склали середній рівень психотравматичності індивідуального досвіду. Їм характерні залежність від

психоактивних речовин, негативне ставлення до школи, досвід криміналізації, досвід статевого життя, досвід насилля, часті втечі з дому чи інтернату, позиція утриманця, досвід «шкуляння» (просити гроші). Дівчата майстерно «розводять» п'яних чоловіків на гроші, разом з хлопцями займаються «гоп-стопом». Ці підлітки адаптувалися до вуличного життя, вміють грати на почуттях людей, розбещені легкими грошима, мають активну позицію в житті. Їм властивий низький або середній рівень чинників соціального середовища, інтерпретація життя може бути і позитивною, і негативною, і амбівалентною, наявна або невизначена життєва перспектива.

До високого рівня психотравматизації індивідуального досвіду належать підлітки, що мають 20 балів і вище. Вони відрізняються вкрай тяжким психотравмуючим досвідом: хронічні інфекційні хвороби, у тому числі венеричні, неодноразові травми (переломи, струси головного мозку), досвід депривації, насилля, статевого життя, залежність від психоактивних речовин, досвід криміналізації, втечі з дому (інтернату), відставання в психічному і фізичному розвитку, проблеми особистісного розвитку. Ці підлітки нерідко зустрічалися з небезпекою, пов'язаною із загрозою їхньому життю, часто відчували фізичний біль, у них гостре відчуття своєї непотрібності нікому. Батьки, якщо вони є, завдавали їм тільки біль і страждання, (часті випадки продажу дітей батьками за пляшку горілки тощо.) Цим підліткам властивий середній і високий рівень чинників соціального середовища, негативна або прихована інтерпретація життя, криза ідентичності, соціальна дезадаптація, пасивна позиція в житті (позиція жертви), відсутність або невизначеність життєвих перспектив.

Ми вважаємо ідентичність найбільш чутливим компонентом психіки людини до змін соціального середовища й індивідуального досвіду, а тому в роботі з неблагополучними підлітками слід зважати на психотравмуючий рівень соціального середовища й індивідуального досвіду, оскільки саме ці чинники зумовлюють прийняття й усвідомленість власного досвіду, його інтерпретацію та побудову життєвого наративу. Залежно від їх рівня потрібно будувати та проводити індивідуальні консультації та психокорекційну роботу.

Працюючи з підлітками з неблагополучних родин і їх сім'ями, важливо пам'ятати про сімейні секрети, які є в кожній такій сім'ї і, можливо, приховуються навіть від дитини, що становить загрозу для побудови досвіду у формі наративу та ідентичності в цілому. Для того, щоб допомогти підлітку побудувати новий життєвий наратив, потрібно розкрити і врахувати особливості сімейного секрету.

У ході дослідження ми використовували кількісний та якісний аналіз текстів-наративів. Якісний аналіз дав можливість виявити наявність чи відсутність певної характеристики, тоді як кількісний допоміг визначити, наскільки часто в текстах зустрічались окремі теми, слова, символи. На першому етапі контент-аналізу було здійснено вибір категорій. Категорії – це значущі рубрики, відповідно до яких класифікується зміст. Одиницею реєстрації при контентному аналізі може бути слово та тема. Контент-аналіз автобіографічних спогадів підлітків проводився за схемою, розробленою на основі положень, виокремлених Є.В. Сидоренко [242], О.М. Шиловською [301]. На першому етапі були визначені категорії, представлені в додатку В (таблиця В1), а також виділені змінні, що характеризують ці категорії. Категорії ж якісного аналізу представлені в додатку В (таблиця В2), оскільки використання, так ми вважаємо, лише кількісного аналізу явно недостатньо для отримання цілісної картини.

Слід зазначити, що 39,5% підлітків з неблагополучних родин і 18,2% благополучних рішуче відмовились описувати автобіографію, висунувши такі мотиви: “я завжди плачу, коли про це згадую”; “не буду я писати таке”; “не треба воно Вам”; “не буду я писати, бо мені лінь, і Вам не скажу” тощо. Ми припускаємо, що ці підлітки мають дуже тяжкий негативний досвід, перевантажений гострими або хронічними стресами, які незріла підліткова психіка не може прийняти і осмислити.

Ми проаналізували автобіографії інших 60,5% (104 підлітки) досліджуваних із неблагополучних родин і 81,8% (36 підлітків) із благополучних родин і з'ясували змістовні характеристики соціального досвіду підлітків (Див. додаток В, таблиця В3). Отже, 77,6% автобіографій підлітків із неблагополучних родин в і 17,2% автобіографій благополучних підлітків мають негативний зміст досвіду (страх,

злочини, хвороба, смерть, побої), а в 22,4% автобіографій неблагополучних підлітків і 82,8% автобіографій благополучних підлітків – позитивний. Те, що досліджувані виділили саме ці події зі свого життя, красномовно засвідчує їх вагомість, переломність у життєвому досвіді. Діти ідентифікували себе з указаними подіями і згадували їх, як важливу частину досвіду.

Найбільш важливими змістовними характеристиками досвіду благополучні підлітки вважають події, пов'язані з сімейними стосунками (45,1%) та події, наслідком яких є позитивні зміни особистості (32,9%). Ці результати свідчать про те, що, незважаючи на величезний вплив однолітків, стосунки з батьками залишаються значущими для підлітків. Відомо, що ціннісні орієнтації підлітків, розуміння ними соціальних проблем, моральні оцінки подій і вчинків залежать від позиції батьків. Саме батьки залишаються для підлітків опорою, еталоном у стосунках з людьми, тому стосунки між дорослими членами сім'ї і підлітками мають емоційне забарвлення.

Найбільш важливими змістовними характеристиками досвіду в неблагополучних підлітків є життя на вулиці (45%), втеча з дому (43,2%), побої, звинувачення (30,7%), розваги, отримання задоволення, відпочинок (34,7%), а в благополучних підлітків – сімейні добрі стосунки (45,1%), позитивні зміни особистості (32,9%), зустрічі з друзями і взагалі дружба (11,8%), проведення свят (11,8%). Для підлітків із неблагополучних родин характерний бідний, навіть примітивний опис стосунків з однолітками. А.М. Прихожан і Н.М. Толстих [218] виявили, що стосунки між неблагополучними підлітками складаються по типу братсько-сестринських, а не по типу дружніх. Досвід підлітків із неблагополучних родин має такі особливості порівняно з досвідом благополучних підлітків:

1) він складається з таких психотравмуючих подій, як життя на вулиці, втеча з дому, страх за життя, крадіжки, провини, покарання, відмова від них батьків чи вигнання з дому, гострі конфліктні сімейні ситуації, згвалтування, події, пов'язані з цікавістю, допомогою старшим, хорошими справами;

2) відсутні події, які займають важливе місце в досвіді благополучних підлітків, пов'язані з навчанням, сімейними добрими стосунками, позитивними змінами особистості, хоббі, спортом, любов'ю до тварин, зрадою друзів.

Позиція суб'єкта в спогадах неблагополучних підлітків зустрічається в 2 рази рідше, ніж у їх благополучних однолітків (28,6% і 56,9% відповідно). Така особливість говорить про недовіру до себе, втрату власної індивідуальності і творчої активності. З нашого погляду, у підлітків із неблагополучних родин недостатньо розвинута уява і, як наслідок, не відбувається засвоєння чужого досвіду і розширення свого особистого досвіду, як підкреслено Т.П. Скрипкіною [253]. Позиція суб'єкта у неблагополучних підлітків належить до подій дошкільного дитинства, що багатьма психологами вважається інфантилізмом, ознакою затримки психічного розвитку, регресивним явищем. Ми розглядаємо цю особливість виявом депривованої потреби в лагідних, довірливих стосунках в родині і завищенням психологічної цінності дитинства. Сьогодні у цих підлітків не усвідомлюється, а в індивідуальному досвіді відображається складна часова рефлексія. Підлітки з благополучних родин рідко вказують на вік, в якому відбулась подія, чого не можна сказати про неблагополучних. Це означає, що підлітки з неблагополучних родин знаходяться в контакті зі своїм минулим досвідом дитинства (раннє дитинство – 18,4%, дошкільне – 42,4%, шкільне – 20,4%), і ці події для них найбільш значущі, оскільки нагадують про стосунки з батьками, що дуже цінно для них сьогодні.

Необхідно зазначити також і той факт, що хоча суб'єктні події й рідше зустрічаються в досвіді підлітків із неблагополучних родин, але емоційне навантаження у них набагато вище: їхнє минуле, треба думати, яскравіше, ніж сьогодні. Події досвіду неблагополучних підлітків відрізняються багатофункціональністю, насиченістю, а тому їх досвід складніший. Ці підлітки повідомляють в автобіографіях про себе як про суб'єкт шляхом перерахування різних життєвих труднощів, невдач, фізичних, психологічних і емоційних травм. Цей травматичний досвід викликає у дітей стрес, біль, сильні негативні емоційні переживання, чого не помічено в благополучних підлітків. Нами спостережено, що

вияв здатності до рефлексії у неблагополучних підлітків слабо виражений порівняно з їх благополучними однолітками (17% і 43% відповідно). Оскільки у неблагополучних підлітків відсутня довіра до себе, то вони не усвідомлюють власних можливостей, що перешкоджає розвитку рефлексії – одного з найважливіших новоутворень підліткового віку. Цьому сприяє і травматичність життєвого досвіду.

Цікаво, що за так званої незалежності від дорослих, у неблагополучних підлітків майже не виявляється прагнення до дослідження і вивчення довколишнього світу. Вихід за межі життєвого простору не призводить до розширення і чіткого уявлення про межі власного «Я». Розширення меж власного внутрішнього простору в підлітків із неблагополучних родин відбувається за рахунок предметів (отримання подарунків – 29,1% випадків). За С.К. Нартовою-Бочавер [189], кількість подарунків розглядається як міра любові, а площа суверенної, недоступної контролю з боку дорослих території як міра впевненості в собі. У благополучних підлітків (41,2% випадків) спостерігається одночасна направленість на світ і розширення власних меж відносно довколишнього світу і прагнення до чіткого контролю і охорони власних меж «Я». Ми погоджуємося з думкою Т.П. Скрипкиної про те, що повнота зв'язків і здатність до розширення меж є особливостями соціального досвіду, який зумовлює одночасне розширення і поглиблення довіри до світу [253].

Розглянемо категорію “емоційне переживання середовища” (Див. додаток таблиця № 13). У неблагополучних підлітків середовище переважно викликає негативні емоції, що пов'язано з пригніченням (21,3%) і втратою впевненості (20,2%), а в благополучних підлітків – позитивні емоції (надає впевненості у 22,2%) і в 19,4% невизначені емоції. Слід наголосити на збідненості емоційного вираження автобіографій неблагополучних підлітків та негативний емоційний фон сприйняття себе і світу. Втрата впевненості і вороже ставлення середовища притаманні тільки підліткам з неблагополучних родин, що є наслідком психотравмуючого досвіду.

Тільки 18,6% підлітків із неблагополучних родин сприймають середовище як турботливе, радісне, дружнє. При цьому слід додати, що до цієї категорії належать

залежні від психоактивних речовин підлітки, які довгий час перебувають на вулиці (за їхніми словами «на волі»), бо вулиця для них – це життя «під кайфом». Сюди ж слід віднести частину дітей, які перший раз утікли з дому і знаходяться в першій фазі під ейфорією від власного вчинку (Є.Є. Вахромов) [57]. У 6,3% подібне ставлення до довколишнього оточення пов'язане із впевненістю в собі, кримінальним досвідом та досвідом вирішення власних проблем вуличного життя самотужки. А.В. Гоголева [72,226] пояснює цей феномен тим, що «підлітки сприймають новий спосіб життя поза сім'єю і суспільством як позитивний». Автор підкреслює зниження позитивно направленої «Я-концепції», ідентифікації й активності в бік позитивної ресоціалізації. «Якщо навіть підліток не зараховує себе до безпритульних і бродяг, то громадська думка, система відносин стигматизує його і сприяє вживанню в роль «безпритульного» з характерною поведінкою. Все це веде до зміни ідентифікації, тобто підліток не живе більше, як безпритульний і бродяга, - він ним стає» [72,229].

У 68,8% досліджуваних експериментальної групи втрата впевненості в собі пов'язана саме з відчуттям пригніченості та ворожості середовища, слід зауважити, що втрата впевненості в собі і замкненість, а також вороже ставлення до оточення повністю збігаються. Серед неблагополучних підлітків 2,1% мають невизначене ставлення до довколишнього середовища, що підтверджують описи в автобіографії. Слід також одночасно згадати той факт, що 4,2% досліджуваних ставляться до подій автобіографії двояко – як позитивно, так і негативно. До такого числа досліджуваних ми зарахували підлітків, які не усвідомлюють життєвий досвід, вони не бачать перспективи, знаходяться в стадії мораторію ідентичності.

Від емоційного ставлення до оточення залежить і поведінка підлітка. Ось чому була виділена категорія «поведінка суб'єкта стосовно середовища» (Див. додаток таблиця № 13). Аналіз отриманих результатів привів нас до висновку, що досліджувані підлітки з неблагополучних родин частіше описували себе як активних (32,5%) і незалежних (17,7%). Таким чином, ситуація вирішувалась самостійно, іноді рішення приймалися разом із друзями, що приводило до подолання труднощів та перешкод. У 99% випадків ця активна поведінка

притаманна тим досліджуваним, які мають чималий досвід життя на вулиці, у них відсутнє емоційне переживання середовища, вони нейтрально ставляться до описаних подій, тобто досвід ними не усвідомлюється. А підлітки з благополучних родин частіше описували свою поведінку як пасивну (33,3%), поведінку вичікування.

З метою контент-аналізу автобіографічних текстів, отриманих у процесі дослідження, ми зробили кількісний аналіз автобіографії. Свою соціальну роль описали 91,3% досліджуваних (Див. додаток В, таблиця В3). Цікаво, що спільним у цих підлітків є те, що на перше місце вони поставили сімейну роль (50,8% і 71,4% відповідно), а на друге – роль друга (41,5% і 20,4%), що свідчить про важливість сім'ї і спілкування з однолітками для сучасних підлітків. Відмінним є те, що благополучні підлітки важливішого значення надають ролі, пов'язаній з професією, роботою.

Ми бачимо, що, описуючи особисті соціальні ролі, підлітки висловлюють тим самим власне ставлення до свого місця в суспільстві, приймаючи чи відкидаючи його. Наприклад, 29,7% досліджуваних із неблагополучних родин підліткового віку висловили власне незадоволення роллю дочки (сина), що, вказує на дисгармонійні стосунки в родині. Негативно описують роль учня або вихованця притулку, виправного закладу – 10,3% підлітків з неблагополучної родини, що свідчить про незадоволення ставленням до них соціуму («я не найгірший, не потрібно тримати мене в клітці»). Неприйняття особистого становища та невдоволення ним, що виражалось в приховуванні свого ставлення до власних ролей у суспільстві, ми виявили у 8,7% неблагополучних підлітків.

В автобіографіях досліджуваних підлітків ми виділили життєві цілі (Див. додаток В, таблиця В3). Як ми бачимо, більше третини благополучних підлітків на даному етапі знаходяться в стані невизначеності цілей (35%), що може бути зумовлене небажанням дорослішати і приймати відповідальність за власні рішення і вчинки. Важливими життєвими цілями благополучні підлітки вважають позитивні міжособистісні стосунки (30%) і престижні цілі (22,5%).

На цьому етапі підлітки з неблагополучних родин більше спрямовані на відновлення сімейних стосунків (51%), отримання задоволення, “кайфу” (12,2%) (наркотично-залежні підлітки) та матеріального достатку (10,2%), оскільки такі підлітки звикли самостійно заробляти на їжу, одяг, на життя, звикли розраховувати тільки на себе. Цікаво, що незалежно від того, наскільки важкого і травматичного досвіду набувають підлітки в неблагополучній родині, найбільшим пріоритетом в своєму житті, порівняно з благополучними підлітками, все ж для них є тепло сімейних стосунків, батьківська ласка. Благополучні підлітки більш спрямовані на позитивні міжособистісні стосунки з однолітками, а неблагополучні підлітки на відновлення власних сімейних стосунків. Невизначеність цілей, на нашу думку, свідчить про те, що підліток знаходиться в кризовому стані (дифузії ідентичності) і не може на даному етапі визначити для себе пріоритети в житті.

У категорії “самоопис” підраховувалася кількість позитивних чи негативних характеристик в описах досліджуваних (Див. додаток таблиця № 13). Більшість благополучних підлітків описують свої позитивні риси (69,4%) або наявність у них протилежних рис характеру («взагалі-то я лінива, але, якщо захочу, можу досягти всього»), тобто невизначений опис (19,4%). Підлітки з контрольної групи в основному пишуть про свої емоційні і вольові риси. На наш погляд, можна стверджувати про прагнення підлітків до особистісного зростання або, як зауважують А.М. Прихожан, Н.М. Толстих, до «саморозвитку» [217, с.176]. Підлітки знаходяться в процесі пізнання власних почуттів, того, що відбувається в їхній душі («я помічаю за собою перепади настрою – мені то сумно, то весело»).

Підлітки з неблагополучних родин, описуючи свій характер, в основному згадують соціально значущі, прийнятні для інших риси характеру, хоча, попадаючи в притулок, в основному ведуть себе агресивно, залишаються дратівливими, нестриманими і грубими у ставленні до персоналу і один до одного, тобто самоопис підлітків із неблагополучних родин не збігається з їх реальною поведінкою. Більшість неблагополучних дівчат описують як позитивне, так і негативне сприйняття власної зовнішності (процес ідентифікації зі своєю зовнішністю характерний для підлітків 11-12 років). Незадоволення зовнішністю може призвести

до невпевненості в собі, відчуття меншовартості і, як наслідок, до порушень в розвитку особистості. Самооцінка не диференційована і носить компенсаторний характер. В оцінних уявленнях переважає прагнення відповідати позитивному еталону. Підліток, описуючи себе, діє за принципом соціальної бажаності. У неблагополучних родинах, де батьки ігнорували потреби власних дітей, у них виникає прагнення уникати неуспіху і формується низький рівень мотивації досягнення в цілому. Труднощі викликають у підлітків із неблагополучних родин песимізм, прагнення до ізоляції, самотності. Очевидно, що вони вдаються до реакції втечі, як до психологічного захисту. Їх поведінка свідчить про потребу в захисті.

У 42,9% неблагополучних підлітків у власних автобіографіях не повідомлено ні про позитивні, ні про негативні риси характеру. За даними результатами ми можемо зробити висновок, що в найменшій кількості підлітків (20,4%) переважає негативне ставлення до себе, що може бути пов'язано з переживанням кризи, невдоволенням собою, переживанням певних психотравмуючих ситуацій, із заниженою самооцінкою, невпевненістю в собі, неприйняттям своїх рис та якостей. Без сумніву, наведені фактори гальмують процес осмислення досвіду. Майже половина досліджуваних підлітків має невизначене ставлення до власної особистості, що є наслідком неусвідомлення досвіду, нерозуміння себе, своїх переваг і недоліків. Нерозкриття власних рис та якостей може свідчити про перебування особистості підлітка в кризовому стані дифузії ідентичності внаслідок пережитого гострого або хронічного стресу, наявності захисних механізмів, що гальмують процес усвідомлення життєвого досвіду.

Підраховуючи кількість подій, які описували підлітки з експериментальної групи, ми визначили, що позитивні події життя описували 20,4% досліджуваних. Цікаво, що ті події і вчинки, які неблагополучні підлітки вважають позитивними, не завжди ми могли оцінити таким же чином, що вказує про несформованість морально-етичних цінностей («повернули папку за винагороду»). Негативні події описували 40,9% і 34,7% досліджуваних (у більшості своїй це молодші підлітки 11-13 років) не визначились у своєму ставленні до життєвого досвіду (описували як позитивні, так і негативні одночасно). Потрібно зауважити, що цій категорії

молодших підлітків, які знаходяться в негативній фазі підліткового віку, ще важко усвідомити негативний досвід. У їхній душі бореться любов до батьків з осудом способу їх життя. Ці діти потребують любові, уваги, тепла і психологічної допомоги, направленої на позитивне усвідомлення життєвого досвіду. У 4% (як правило, це особи старшого підліткового віку) – спостерігалось формальне повідомлення про події життя та дати при цьому відсутня позиція автора до того, що відбулося. Подібне приховування може свідчити про небажання, неготовність, а, можливо, і заперечення власного психотравмуючого досвіду, бажання його витіснити, забути. Ця категорія підлітків потребує делікатної психологічної допомоги.

Найбільш насичені фактами автобіографічні тексти спостерігаються в осіб, що переважно позитивно сприймають та оцінюють життєвий досвід, найменш насиченими – у випадках, коли досліджувані описували формальні дати та події, не виявляючи особистого ставлення до них.

Аналізуючи автобіографії неблагополучних підлітків, ми мали можливість прослідкувати ставлення автора не лише до власного життя, а й до себе. Позитивне ставлення до себе спостерігається у 28,6% досліджуваних підліткового віку, негативне – у 12,2%. Невизначене ставлення, що залежить від зовнішніх обставин, від оцінки оточення властиве 32,6% досліджуваних, а 26,5% не розкривають свого ставлення до власної особистості.

Важливою складовою когнітивного компоненту власного досвіду є рівень когнітивної складності і рівень вербалізації власного досвіду. На нашу думку, високий рівень когнітивної складності відповідає цілісному досвіду; середній рівень – уривчастому досвіду; низький рівень – примітивному, неорганізованому досвіду. Для більшості підлітків як з благополучних, так і з неблагополучних родин характерний уривчастий досвід (54,6% і 63,2% відповідно) (Див. додаток В, таблиця В3). Цей досвід емоційно насичений, в ньому відображені позитивні способи соціальної взаємодії, але події власного життя недостатньо структуровані, нема чіткого уявлення про безперервність життя, коли сьогодення впливає з минулого і переходить у майбутнє, в ньому відсутня часова рефлексія. При цьому емоції амбівалентні, поляризовані. Цілісний досвід більше виражений у підлітків із

благополучних родин (45,4%) і менш виражений (18,4%) у неблагополучних. Примітивний досвід характерний для підлітків із неблагополучних родин (18,4%) і відрізняється емоційною невиразністю і незначною кількістю подій.

Важливою особливістю усвідомлення й інтерпретації життєвого досвіду є вміння вербалізувати власний досвід. Досліджуючи вербальні рівні досвіду, ми враховували: рівень сформованості усного й писемного мовлення; зв'язність наративу; цілісність думки; логічність і послідовність викладу.

У контрольній групі низького рівня умінь вербалізувати власний досвід ми не виявили, а в експериментальній групі цей показник складає 22,4% (Див. додаток В, таблиця В3). Середній рівень складає: у благополучних підлітків – 11,2%, у підлітків із неблагополучних родин - 63,2%. Високий рівень характеризується: 88,8% - у підлітків контрольної групи і 14,4% - у підлітків експериментальної групи. Слід підкреслити, що для підлітків із благополучних родин характерним є високий рівень умінь вербалізації досвіду, а для підлітків із неблагополучних родин – низький і середній рівень. На наш погляд, уміння вербалізувати є важливим чинником усвідомлення й інтерпретації досвіду.

Отже, у процесі написання автобіографії особистість виділяє з життєвого досвіду важливі події, які мали вплив на становлення особистості та характер усвідомлення досвіду. Якісним змінам усвідомлення життєвого досвіду, на нашу думку, заважає нейтральне та невизначене ставлення до подій власного життя, яке з'являється вже в ранньому підлітковому віці. Причини цього явища ми вбачаємо в зміні соціальної ситуації розвитку, відділенні від батьківської сім'ї, залежності від оточення, відчуття тривоги з приводу їх оцінок. У процесі написання автобіографії підліток ще раз проживає події свого життя, переоцінює власну роль у них, моделює варіанти можливого розвитку подій, усвідомлює власні недоліки й переваги, реконструює життєвий досвід на основі “Я-концепції” сьогодні, а також здійснює процес самопізнання, самовдосконалення. Нейтральне чи невизначене ставлення до подій власного життя говорить про те, що особистість заперечує будь-які проблеми, не усвідомлює власної відповідальності за своє життя, не має бажання щось змінювати, знаходиться в кризовому стані внаслідок

психотравмуючої ситуації. Важливо, щоб підліток визначив своє ставлення до досвіду, оскільки – це точка відліку для його усвідомлення, подальшого становлення ідентичності й соціалізації.

Отже, на підставі контент-аналізу автобіографічних текстів були виділені чотири групи досліджуваних:

- досліджувані, що ставляться до життєвого досвіду переважно позитивно – 36,5% неблагополучних і 84,8% благополучних підлітків;
- досліджувані, що ставляться до життєвого досвіду переважно негативно – 31,3% неблагополучних і 15,2% благополучних підлітків;
- досліджувані, що ставляться до життєвого досвіду амбівалентно – 17,1% неблагополучних (у благополучних підлітків не виявлено);
- досліджувані, що ставляться до життєвого досвіду невизначено – 15,1% неблагополучних (благополучних підлітків не виявлено).

Аналізуючи дані дослідження за фактором інтерпретації життя, виявлена статистично достовірна відмінність ($p < 0,05$ при $U = 0,022$) між показниками позитивної інтерпретації життя, відмінність між показниками негативної інтерпретації життя ($p < 0,01$ при $U = 0,002$), відмінність між показниками амбівалентної ($p < 0,01$ при $U = 0,008$) та невизначеної ($p < 0,05$ при $U = 0,013$) інтерпретації життя у соціально благополучних і неблагополучних підлітків за критерієм Манна-Уїтні.

Таким чином, благополучна родина формує у підлітків переважно позитивне або нейтральне ставлення до життєвого досвіду, а неблагополучна родина – переважно негативне. В основі негативного ставлення до себе підлітка з неблагополучної родини, внаслідок чого він схильний до породження деструктивних наративів, лежать такі причини: об'єктна позиція, неприйняття соціального становища та незадоволення ним, невизначеність цілей, байдуже або негативне ставлення до себе, занижена самооцінка, страх самовираження, несформованість морально-етичних цінностей, низький і середній рівень вербалізації життєвого досвіду, переживання депресивних станів унаслідок постійних впливів психотравмуючих факторів. Усе це призводить до усвідомлення

негативного уривчастого досвіду або до його неприйняття. Перераховані вище фактори можуть бути причиною породження дітьми деструктивних наративів або ж неможливості розповісти про своє життя у формі зв'язної розповіді.

При роботі з підлітками з неблагополучних родин, ми вважаємо, слід звернути увагу на наявність життєвої перспективи, адже за її відсутності психокорекційна робота не принесе бажаного результату. Життєва перспектива, за Т.М. Титаренко,- це «картина майбутнього, що відтворює загальну спрямованість, не передбачаючи вольових зусиль. Наявність широких перспектив наповнює життя людини сенсом» [269, с.85]. Особливості життєвої перспективи у благополучних і неблагополучних підлітків ми розглянули за допомогою методики О.М. Шиловської «Футуристичний наратив» (див. додаток). Контент-аналіз футуристичних наративів підлітків проводився за схемою, розробленою на основі положень, виокремлених Є.В. Сидоренко [242], О.М. Шиловською [301]. На першому етапі були визначені категорії, представлені в додатку Д (таблиця Д1), а також виділені змінні, що характеризують ці категорії. На нашу думку, використання кількісного і якісного аналізу дозволило ґрунтовно інтерпретувати отримані результати. Якісний аналіз включав категорії, представлені в додатку Д (таблиця Д2). додаток), оскільки використання лише кількісного аналізу, з нашого погляду, недостатньо.

Слід сказати, що 31,7 % підлітків із неблагополучних родин взагалі відмовились описувати футуристичний наратив, мотивуючи це тим, що: “я не знаю, завтра я помру чи через років 50”; “звідки я знаю, що про мене напишуть і скажуть люди” і т. д. Ми припускаємо, що цих підлітків не турбує життєва перспектива, і це є наслідком негативного досвіду. Ці діти були свідками смерті рідних і близьких їм людей, значна частина їх залишилася сиротами. Принагідно зауважимо, що 25% благополучних підлітків теж відмовилися виконувати цю методику.

Ми проаналізували роботи інших 68,3 % (118 підлітків) досліджуваних з неблагополучних родин і 75% (33 підлітки) з благополучних родин та підраховали, з якою частотою зустрічалися ті чи інші цілі в житті (див. додаток Д, табл. Д3). Як

бачимо, чверть неблагополучних підлітків мають невизначені цілі (25,2%), що говорить про відсутність життєвої перспективи в цих підлітків на сьогодні. Найголовнішими цілями в житті і благополучні, і неблагополучні підлітки визначили сім'ю (18,7% і 20,7% відповідно). Благополучні підлітки на друге місце поставили роботу, добробут, гроші (17,6%) і освіту (переважно вищу) (17,6%). Таким чином, у підлітків з експериментальної і контрольної груп в основному збігаються цілі (сім'я, кохання, щастя), що свідчить про спільні цінності в житті сучасних підлітків. Відмінності полягають у тому, що для підлітків із неблагополучних родин важливою метою в житті є прагнення змінитися, «зав'язати», вирватися з вуличного життя та мати житло, а для підлітків із благополучних родин важливими цілями в житті є освіта, як основа для досягнення мети.

Розглянемо категорію “тип наративу” (див. додаток Д, таблиця Д3). У наративах підлітків із неблагополучних родин в 36,5% випадків простежується позитивний характер майбутніх подій життя, пов'язаних в основному з внутрішніми якостями особистості у 16,9%. На нашу думку, для позитивної інтерпретації характеру майбутнього ці підлітки спираються на внутрішні резерви особистості, оскільки неблагополучна родина не може дати впевненості в житті. Як правило, ці підлітки з родин середньої неблагополучності, у них є родина, яка на них чекає, але через деякі обставини або особливості психіки вони опинились на вулиці. Переважна більшість (84,9%) благополучних підлітків визначили позитивний тип наративу, пов'язаний переважно зі способом життя і досягненням мети, що говорить про впевненість у завтрашньому дні, яку надає таким підліткам благополучна сімейна атмосфера.

У 31,3% підлітків з експериментальної групи тип наративу негативний (див. додаток Д, табл. Д3). Ми повинні зауважити, що до цієї категорії входять залежні від психоактивних речовин підлітки, які довгий час перебувають на вулиці. Вулиця для них – це життя «під кайфом». У частини з них (17,1%) таке ставлення пов'язане з кримінальним досвідом, власними вчинками та ставленням до них батьків, рідних, друзів тощо, а 8,9% підлітків вважають, що вони нікому не потрібні, навіть

близьким людям, а тому їхнє життя нікчемне й безглузде. А ще 5,3% підлітків виклали думку, що не будуть нікого забезпечувати, ні про кого не турбуватись, щоб потім не бути зрадженим, а будуть самотніми, бо так прожити легше. Можна припустити, що ці підлітки, з одного боку, відчули на собі зраду, а, з іншого, усвідомили відповідальність за рідних і близьких – це може свідчити про наявність почуття дорослості та усвідомленість власного негативного досвіду. У контрольній групі 15,2% підлітків мають негативний тип наративу. Слід зауважити, що більшість цих дітей знаходиться в негативній фазі підліткового віку (12-13 років), і авторами цих наративів є хлопці.

У контрольній групі ми не виявили амбівалентного і невизначеного типу наративу. Серед підлітків з експериментальної групи 17,1% мають амбівалентний тип наративу. Тут не можна не звернути увагу на той факт, що ці досліджувані ставляться до життя двояко – як позитивно, так і негативно. До цього числа досліджуваних ми зарахували підлітків, які не визначились у ставленні до життєвого досвіду, не бачать перспективи та знаходяться в стадії сплутаної ідентичності. Невизначений тип наративу ми зафіксували у 15,1% досліджуваних з експериментальної групи. Ці підлітки, цілком вірогідно, не беруть на себе відповідальність за власне життя, вони покладаються на вищі сили, обставини, на інших людей (“Про це знає тільки Бог”).

За теорією К.Левіна, психологічне минуле, сьогодення і майбутнє розглядаються, як складові «психологічного поля в даний момент часу» [133]. Психологічне минуле і майбутнє складають «часову перспективу» і переживаються суб'єктом як одночасні та визначають наповнення життя. У своєму дослідженні ми визначали «життєву перспективу» (за Т.М. Титаренко [269,85]) та її значення в життєвому наративі неблагополучних підлітків.

До категорії “життєва перспектива” (див. додаток Д, табл. Д3) увійшли такі субкатегорії, як “присутня перспектива”, “відсутня перспектива”, “невизначена перспектива”. У 37,5% футуристичних наративів підлітків із експериментальної групи перспектива присутня і пов’язана: з сім’єю у 16% досліджуваних (переважно дівчата); зі змінами на краще у 7,3% (це підлітки-сироти, які хочуть вирватися з

вулиці); з роботою та сім'єю у 6,2% (переважно старші підлітки, добре соціалізовані, зі сформованою ідентичністю); з внутрішніми якостями у 5,3% (адиктивні, переважно молодші або інфантильні підлітки, які не відвідували школи); з роботою у 3,6% (переважно хлопці). 84,8% підлітків з контрольної групи мають життєву перспективу, яку пов'язують з роботою, сім'єю і змінами на краще.

Коли підлітки з неблагополучних родин описують свою майбутню сім'ю, вони перераховують, якими не хочуть бачити свого чоловіка (дружину). Наприклад: «я вийду заміж за хорошого хлопця, який не буде палити, пити, вживати наркотики, не буде бити і лаяти мене і наших дітей»; «я одружуся з красивою дівчиною, яка не буде пити, палити, дихати клеєм, кричати, бити дітей»; «ми не будемо сваритися». Описи своїх майбутніх сімей благополучними підлітками складають бажані характеристики. Наприклад: «хочу, щоб мій чоловік був красивий, розумний, забезпечував сім'ю», «у нас буде дружна сім'я», «я буду хорошою мамою, буду багато часу приділяти дітям». За цими висловами можна зробити висновок про розвиток системи соціальної самоідентичності: статевої, вікової, соціально-рольової, за В.В. Століним [265], що дозволяє підліткам адаптуватись у суспільстві. Хлопці і з контрольної, і з експериментальної груп більш стримано описують сімейні ролі, ніж дівчата, та більше уваги приділяють професійній саомореалізації. Те, що дівчата більшого значення надають ролі «дружини» і «мами», пов'язано, гадаємо, з соціальними уявленнями про роль жінки в суспільстві.

В експериментальній групі ми спостерігаємо менше соціальних ролей «чоловіка» і «дружини» і більше «друг», «подружка». Думаємо, що неблагополучним підліткам важко уявити соціально схвалювані приклади поведінки в таких ролях. Зустрічаються сумніви в тому, якими вони будуть батьками, подружжям. Наприклад: «я не знаю, яким я буду чоловіком і батьком», «мені складно уявити, якою я буду жінкою і мамою». Ми можемо припустити, що ці підлітки усвідомлюють складності, пов'язані з побудовою сімейних стосунків. Хлопці рідше згадують наявність дружини в своєму майбутньому, а частіше – коханої дівчини, вірної подружки. Ми припускаємо, що ці особливості свідчать про

процес ідентифікації в підлітковому віці. Якщо неблагополучні підлітки мають складнощі в ідентифікації з авторитетним дорослим, то вони можуть ідентифікуватися, як стверджує В.С. Мухіна [186], один з одним. Таким чином, система соціальних самоідентичностей (статевої, вікової, соціально-рольової) [265], у групі неблагополучних підлітків формується в зміненому вигляді, що не дозволяє їм соціалізуватися.

Неблагополучні підлітки рідко бачать у своєму майбутньому навчання, набуття професії, або прослідковуються неясні і нечіткі обриси професійної діяльності, що свідчить про слабку орієнтацію в професійних видах діяльності. Наприклад: «я буду депутатом», «я хочу отримати таку ж професію, як моя сестра», «я піду працювати до брата на будівництво». Це підтверджує те, що неблагополучні підлітки не мають власного плану життя.

І благополучні, і неблагополучні підлітки життєву перспективу пов'язують з одними і тими самими цінностями в житті, але неблагополучні підлітки надають перевагу сім'ї, а благополучні – роботі та сім'ї, що засвідчує важливість теплих сімейних стосунків для сучасних підлітків і дефіцит їх для підлітків із неблагополучних родин. Підлітки не приписують батькам негативних рис характеру, вони для них є авторитетом, прикладом для наслідування, який не підлягає сумніву, не оцінюється, а тільки приймається. Одночасно слід зауважити, що неблагополучні підлітки частіше згадують про своїх друзів, ніж про батьків і родичів.

У текстах футуристичних наративів 35,7% досліджуваних з експериментальної групи нами не виявлено перспективи взагалі. Підлітки аргументували це так: 7,1% безапеляційно стверджували, що “я поганий, брудний бомж, бродяга” (адиктивні молодші підлітки; сироти, які виростили на вулиці; ті, що не користуються популярністю у вуличному середовищі або мають хронічні захворювання (енурез, епілепсія), ЗПР, психічні захворювання); 8,9% досліджуваних демонстративно відмежовувалися фразами “нічого не скажу, я ні для кого не існую”; “мене немає” (агресивні, адиктивні підлітки-сироти або підлітки, які мають батьків-бомжів, тривалий час проживають на вулиці, були свідками

смерті близьких, не бачать свого майбутнього); 19,7% підлітків аргументують це тим, що “всі запам’ятають мої погані вчинки, крадіжки, обман”; “вживання алкоголю, наркотиків”; “те, що я тікав з дому” (підлітки мають родини, усвідомили власні помилки, але не бачать виходу і можливості повернутися додому, знаходяться в стадії сплутаної ідентичності). У контрольній групі у 12,2% підлітків виявлено відсутність перспективи («скоріше б «здохнуть»; «мене нема ні для кого»). Ми схильні пояснити цю особливість негативною фазою підліткового віку (12-13 років) та реакцією на стресову ситуацію в їх житті.

У контрольній групі невизначеності життєвої перспективи практично не зустрічається, що свідчить про сприятливі умови в благополучній родині для самореалізації. 26,2% досліджуваних із неблагополучних родин перспектива невизначена. З них 7,1% підлітків знаходяться на роздоріжжі: “я і хороший, і поганий, зважаючи на те, який шлях у житті я виберу” (старші підлітки та молодші юнаки з кримінальним та адиктивним досвідом). Розщеплення різних «образів Я» та відсутність центрального новотворення у цих підлітків свідчить про дифузю ідентичності. У 19,1% наративів перспективу неможливо виявити, оскільки досліджувані вказують на якісні ознаки сьогодні: “я добра, чуйна, такою і залишусь в очах людей” (в основному це дівчата та молодші підлітки, які мають родини).

Отже, умови в благополучній родині сприятливі для формування життєвої перспективи, яку підлітки пов’язують в основному з роботою та сім’єю. Умови неблагополучної родини несприятливі для формування життєвої перспективи, але підлітки знаходять у собі психічні резерви і визначають життєву перспективу (сім’я) або знаходяться в стані пошуку перспектив.

Аналізуючи дані дослідження за фактором «життєва перспектива», виявлена статистично достовірна відмінність ($p < 0,05$ при $U = 0,027$) між показниками наявної життєвої перспективи, відмінність між показниками відсутньої життєвої перспективи ($p < 0,01$ при $U = 0,004$), та невизначеної ($p < 0,05$ при $U = 0,037$) життєвої перспективи у соціально благополучних і неблагополучних підлітків за критерієм Манна-Уїтні.

Субкатегорія “активність” (див. додаток Д, табл. Д3) виявлена нами в 25% футуристичних нарративів експериментальної групи і 84,8% нарративів контрольної групи, де підлітки самі виконують якісь дії. До цієї категорії з експериментальної групи належать підлітки зі сформованою життєвою перспективою, які недовгий час перебувають на вулиці, у яких ще не сформувалася залежність від психоактивних речовин.

“Пасивність” у нарративах виражена тоді, коли дія є результатом рішень чи дій інших і дістала виявлення у 75% робіт досліджуваних з експериментальної групи і в 15,2% з контрольної групи. Ми гадаємо, що у підлітків із експериментальної групи це явище пов’язане з позицією утриманця, яке властиве більшості дітей із неблагополучних родин, що довгий час перебувають на вулиці і неодноразово потрапляли до притулків («ми ображені батьками, державою, людьми»; «ви повинні нам дати, пожаліти» і т.д.) Позиція утриманця пов’язана з адиктивністю, складною неблагополучністю і з тим, що ці підлітки не звикли до праці. Жебрацтво, крадіжки, проституція, шахрайство – легкі гроші – це стиль життя вуличних дітей, який замінює їм задоволення від праці, від близьких стосунків з рідними людьми. Таким чином, благополучна родина формує у підлітків переважно активну позицію в житті, а неблагополучна родина формує переважно пасивну позицію утриманця.

У категорії “емоції” (див. додаток, табл. № 14) ми визначили: у 49,3% нарративів підлітків із неблагополучних родин і в 72,7% нарративів благополучних підлітків життя викликає позитивні емоції, які пов’язані зі щирими сімейними стосунками, успіхами в роботі, досягненнями мети, а також з тим, що автор комусь потрібен; 33,2% нарративів експериментальної групи і 15,2% контрольної групи мають негативні емоції, які пов’язані з тим, що автор нікому не потрібен, і це його розплата за погані вчинки: “так тобі й треба, ти це заслужив”; “бомж, бандюга, злодій” (підлітки з кримінальним досвідом, які відчули на собі насилля, смерть близьких); 17,5% нарративів підлітків із неблагополучних родин і 12,1% нарративів підлітків з благополучних родин емоційно нейтральні, що, ми вважаємо, свідчить

про їхній кризовий стан, небажання бути відвертим, а, навпаки, бажання приховати своє ставлення до життя.

Таким чином, майбутнє в сучасних підлітків викликає переважно позитивні емоції, хоч у неблагополучних підлітків достатньо виражені й негативні емоції з приводу майбутнього, що вказує на страх, тривожність і невпевненість у завтрашньому дні. Як на наш погляд, то ці емоції є наслідком негативної інтерпретації досвіду. Нейтральні емоції стосовно майбутнього присутні у підлітків в обох групах. Досвід підлітків із неблагополучних родин емоційно забарвлений, відображає почуття, які присутні в реальному житті та подіях сьогодення. Почуття ці полярні, амбівалентні й інтенсивні. Є.Т. Соколова розглядає емоційні характеристики, представлені полярно, як вияв внутрішньо простого життєвого досвіду й емоційної депривації [256,19]. На цій підставі емоційну сферу підлітків із неблагополучних родин можна вважати нестійкою, травматичною, депривованою.

У категорії “поведінка оточення щодо автора” ми виділили дві змінні, які мають такі значення: у 56,8% наративів підлітків з експериментальної групи вказується, що з суб’єктом поводяться добре, що говорить про пристосованість підлітків до життя на вулиці за її суворими правилами і невтрачену надію на майбутнє; 43,2% наративів свідчать, що з суб’єктом поводяться погано, а це свідчить про кризу стосунків із соціумом. У майбутньому і благополучні, і неблагополучні підлітки переважно уявляють добрі стосунки з оточенням, хоч у благополучних підлітків значно оптимістичніші настрої (84,8%). Значна кількість неблагополучних підлітків (43,2%) бачать у майбутньому агресивне ставлення оточення до себе, що можна пояснити відсутністю життєвої перспективи і негативною життєвою інтерпретацією досвіду.

Методика футуристичного наративу дала нам можливість визначити характеристики поведінки підлітка щодо середовища в майбутньому (див. додаток Д, табл. Д3). В експериментальній групі найбільш виражена незалежна і комунікабельна поведінка автора щодо середовища в майбутньому, а в контрольній групі – доброзичлива і комунікабельна. Те, що благополучні підлітки на перше місце поставили доброзичливість у стосунках з оточенням, красномовно засвідчує

важливість для них теплих особистісних стосунків в їх родині, за типом яких підлітки планують свою взаємодію з соціумом. Оскільки неблагополучні підлітки на перше місце у стосунках з оточенням поставили незалежність, говорить про побоювання чи небажання розкрити перед дорослими свою справжню душу. Ми б назвали цю особливість «комплекс їжака». Н.Л. Білопольська, С.Р. Іванова наголошують, що неблагополучні підлітки «не тільки об'єктивно частіше попадають під вплив стресуючих і фруструючих факторів, але і втрачають толерантність особистості до нових несприятливих впливів, тому навіть на фактори незначної інтенсивності і значущості починають реагувати так, неначе піддаються серйозному загрозливому впливу» [27,240]. Через досвід депривації з раннього дитинства вони нікому не довіряють, навіть рідним людям, які теж виявлялись дуже часто небезпечними для життя дитини. «Комплекс їжака» притаманний більшості дітей із неблагополучних родин, саме тому їм порівняно з благополучними набагато важче реалізувати себе в інтимно-особистісному спілкуванні з однолітками, оскільки вони не вміють бути відвертими.

Взаємодія суб'єкта і середовища визначає “емоційне переживання середовища” (див. додаток Д, табл. Д3). У 8,3% досліджуваних підлітків з неблагополучних родин спостерігається сприйняття середовища як загрозливого, що свідчить про певну тривожність, пережите насилля й недовіру до соціуму; в 10,2% наративів середовище сприймається як фрустуюче, що можна пояснити кризою ідентичності, наслідками негативного досвіду та адиктивної поведінки (абстинентний синдром); у 15,4% досліджуваних середовище викликає невпевненість, яка зумовлена, на нашу думку, психологічним насиллям, відштовхуванням дитини, відчуттям власної меншовартості, непотрібності; 18,5% підлітків відчувають упевненість у середовищі, що можна пояснити великим досвідом життя на вулиці і адиктивною поведінкою; 11% наративів красномовно засвідчили пригніченість стосовно середовища, що говорить про бажання змін у власному житті, почуття дорослості, усвідомлення життєвого досвіду і того, що так далі жити не можна; 10,2% досліджуваних сприймають середовище як радісне, а це свідчить, вважаємо, про те, що підлітки знаходяться на першій стадії втечі з дому (ейфорія), за Є.Є.

Вахромовим [57], неадекватному сприйнятті середовища та неусвідомленні життєвого досвіду.

У контрольній групі найбільш вираженою емоцією переживання середовища виявилась упевненість (33,3%), менше – радісне (18,2%) і (15,2%) дружнє переживання середовища. Слід зазначити, що благополучна родина і дружні сімейні взаємини формують у підлітків упевненість, радість і дружнє сприйняття середовища. В експериментальній групі найбільш вираженими виявились пригнічене (20,1%), фрустуюче (18,5%), невпевнене (15,4%), а також дружнє (12%), впевнене (10,2%) переживання середовища, тобто соціум сприймається ними амбівалентно. Умови в неблагополучній родині не можуть надати дитині впевненості в завтрашньому дні.

Як бачимо в таблиці № 14(див. додаток), у підлітків з експериментальної групи більш виражений пасивний підхід до вирішення ситуацій (44,7%), а в контрольній групі – активний підхід до вирішення ситуацій (78,8%). Зауважимо, що 14,3% підлітків із неблагополучних родин вирішують ситуації шляхом переслідування цілі за допомогою обхідних або марних зусиль (ця стратегія характерна для молодших підлітків або для невпевнених у власних силах осіб). Досліджувані з експериментальної групи (10,7%) вибирають для себе стратегію досягнення мети переслідуванням цілі шляхом установлення власних правил та ігнорування бар'єрів (до цієї категорії належать старші підлітки, екстраверти, лідери в групі). У контрольній групі найуживанішою стратегією активного підходу у вирішенні ситуацій є ініціативне переслідування цілі (48,5%) і менш популярною стратегією є переслідування цілі шляхом установлення власних правил та ігнорування бар'єрів (24,2%), що свідчить про впевненість і високу самооцінку підлітків із благополучних родин.

“Пасивний підхід у вирішенні ситуацій” найбільш поширений серед підлітків експериментальної групи і характеризується тим, що ними не використовуються жодні заходи, які б перевищували вимоги ситуації (16,1%) або тим, що суб'єкт діє без упевненості у власному прагненні чогось досягти (16,1%). Пасивний підхід у вирішенні ситуацій у неблагополучному середовищі можна пояснити як

пристосованість підлітка до жорстоких реалій буденності. Підліток опирається, але разом з тим обережний у виявах агресії. На переконання Є.Т. Соколової [256], підвищена емоційна залежність і слабкість меж «Я» є умовою віктимності. Підлітки з депривованим індивідуальним досвідом стають потенційними жертвами насилля через незрілість емоційної сфери, спотвореним досвідом спілкування з дорослими, особистою нестійкістю і амбівалентністю. Пасивний підхід у вирішенні ситуацій у контрольній групі приймає стратегію пасивного опору – суб'єкт вороже підкоряється, докладає мінімум зусиль (9,1%). Категорія “невизначений підхід у вирішенні ситуацій” визначається неможливістю оцінки і більш виражений у досліджуваних з експериментальної групи (17,8%).

Таким чином, благополучна родина зумовлює у підлітків переважно високий і середній рівень осмисленості життя, позитивну інтерпретацію життєвого досвіду, наявну життєву перспективу, а соціально неблагополучна родина – переважно середній і низький рівень осмисленості життя, як негативну, так і позитивну інтерпретацію життєвого досвіду, відсутню життєву перспективу, середній рівень психотравматичності соціального середовища та індивідуального досвіду, що є основою для формування в благополучній родині позитивного наративу, а в неблагополучній родині негативного наративу. Статистично достовірна відмінність у соціально благополучних і неблагополучних підлітків виявлена за критерієм Манна-Уїтні (табл.2.3).

Отже, в процесі написання автобіографії і футуристичного наративу особистість переосмислює життєвий досвід, свої можливості, плани на майбутнє, зіставляє власні перспективи і стосунки з соціумом, конструює історію особистого життя і приміряє на себе різні соціальні ролі. Якісним змінам в побудові життєвої перспективи заважає негативний емоційний досвід життя в родині і, як наслідок, негативна інтерпретація життєвого досвіду, негативний життєвий наратив. Саме в підлітковому віці, коли переосмислюються всі попередні етапи розвитку і формує ідентичність, потрібно допомогти позитивно інтерпретувати особистий досвід і знайти життєві перспективи.

Для виявлення основних характеристик соціально-психологічної дезадаптації і взаємозв'язків між отриманими показниками контрольної і експериментальної груп був проведений кореляційний і факторний аналізи. Математична обробка отриманих експериментальних даних дозволила виявити зміст, структуру і психологічні особливості життєвого досвіду підлітків із неблагополучних родин. Перевірка результатів факторного аналізу проводилася за допомогою ієрархічного кластерного аналізу (групування за перемінними із застосуванням кореляції Пірсона). Факторному аналізу було піддано 95 компонентів з різних методик нашого дослідження. Завдання факторного аналізу полягали у з'ясуванні: 1) змісту і структури життєвого досвіду підлітків з благополучних і неблагополучних родин; 2) особливостей усвідомлення життєвого досвіду підлітками з експериментальної і контрольної груп.

Таблиця 2.3

Кількісна характеристика особливостей усвідомлення підлітками життєвого досвіду, %

	Осмисле- нність життя			Інтерпретація життя				Життєва перспектива			Психотравму- ючі чинники соц. середов.			Психотравму- ючі чинники індив. досвіду		
	Високий	Середній	Низький	Позитивна	Негативна	Амбівалент.	Невизнач.	Наявна	Відсутня	Невизнач.	Високий	Середній	Низький	Високий	Середній	Низький
Соц. н/благ.п.	11,6	71,4	17	36,5	31,3	17,1	15,1	34,2	35,7	26,2	16,1	67,7	16,1	16,1	74,2	9,7
Соц. Благ.п.	18,6	67,4	14	84,8	15,2	-	-	84,8	15,2	-	-	-	100	-	-	100
Критерій Манна- Уїтні	U=0,013*			U=0,022*	U=0,002**	U=0,008**	U=0,013*	U=0,027*	U=0,004**	U=0,009**	U=0,006**			U=0,007**		

* - статистично достовірна відмінність значуща на рівні $p < 0,05$,

** - статистично достовірна відмінність значуща на рівні $p < 0,01$.

У результаті факторного аналізу показників, які визначають структуру досвіду підлітків із благополучних родин, виділено 7 факторів, власні значення і дисперсії яких представлені в таблиці 2.3.

Виявлений *перший фактор* відображає «смісложиттєві орієнтації». До цього фактору увійшли шкали тесту СЖО Д.О. Леонтєєва: інтерес (0,881), цілі (0,801), усвідомленість (0,652), визначеність (0,611), осмисленість життя (0,550). Таким чином, подані показники мають направленість на осмисленість, прийняття і позитивну інтерпретацію життєвого досвіду та прийняття особистої відповідальності за подальше життя.

Таблиця 2.4

**Дисперсії виділених факторів (метод головних компонентів),
які визначають структуру власного досвіду благополучних підлітків**

Фактори	Власний вектор	% дисперсії	% сумарний дисперсії
Фактор 1	3,810	10,884	10,884
Фактор 2	3,771	10,774	21,658
Фактор 3	3,104	8,870	30,528
Фактор 4	3,005	8,584	39,112
Фактор 5	2,501	7,145	46,257
Фактор 6	2,500	7,142	53,399
Фактор 7	2,296	6,560	59,959

Другий фактор поєднав у собі характеристики взаємостосунків зі світом і з самим собою. Цей фактор складається з таких компонентів: задоволеності (0,833), агресивності (0,832), самовпевненості (0,772), активності до перешкод (0,647), соціальності (0,590), цілеспрямованості (0,528), активності (0,511). У підлітків цієї групи ставлення до себе позитивне, але має складний зміст. Наявність указаних параметрів свідчить про «розвиток рефлексії» у благополучних підлітків, тобто потребу зрозуміти самого себе [38]. Беручи до уваги те, що поданий фактор характеризується задоволеністю сьогоденням, упевненістю у власних силах, активністю в подоланні перешкод, дозволяє визначити цей фактор як «позитивна ідентичність».

У *третій фактор* увійшли: цілеспрямованість (0,848), інтернальність (0,840), локус контролю-Я (0,686), обов'язковість (0,652). Враховуючи основні характеристики, ми визначили цей фактор як «ініціативність».

Четвертий фактор включає: насиченість (0,808), процес (0,767), реалізованість (0,643), перспективність (0,502). Виражене позитивне факторне навантаження шкал виявляється в насиченості позитивно інтерпретованими подіями досвіду, задоволеності сьогоденням і спрямованістю в майбутнє, що дозволяє визначити фактор як «відчуття життєвої перспективи».

П'ятий фактор склали такі шкали: відкритість (0,796), покликання (0,635), одноманітність (-0,625). Підлітковий оптимізм і готовність до відкриттів нашоухується на одноманітність можливостей, тому ми назвали цей фактор «підлітковий максималізм».

Шостий фактор був утворений наступними шкалами: упевненість (0,796), результат (0,667), успішність (0,557). Великі позитивні факторні навантаження за шкалами, які характеризуються продуктивністю і осмисленістю досвіду, задоволеністю самореалізацією, позитивною інтерпретацією минулого, успішністю в реалізації планів та впевненістю в майбутньому, дозволяють назвати цей фактор «позитивна інтерпретація життєвого досвіду».

Сьомий фактор, що включив у себе «позитивну соціалізацію», поєднав такі шкали: стабільність (0,809), вік (0,720), локус контролю-життя (0,563). Цей фактор пов'язаний із аналізом подій і власних переживань (почуттів), стосунків із соціумом на даному етапі життя.

Проведений факторний аналіз дав можливість виділити в структурі досвіду підлітків із благополучних родин сім особливостей усвідомлення власного досвіду: «смісложиттєві орієнтації», «позитивну ідентичність», «ініціативність», «відчуття життєвої перспективи», «підлітковий максималізм», «позитивну інтерпретацію життєвого досвіду», «позитивну соціалізацію». Найбільш вагомим компонентом у змісті досвіду виявилися смісложиттєві орієнтації (23% досвіду). Отже, в цю структуру входять сім компонентів, які включають часову перспективу з минулого,

сьогодення і майбутнього. Минуле благополучні підлітки приймають і позитивно інтерпретують як успішний досвід. У сьогоднішній стає актуальним формування ідентичності, а майбутнє у них пов'язане з реалізацією планів, упевненістю в своїх силах керувати власним життям. Досвід підлітків контрольної групи також можна співвіднести з емоційною, когнітивною і діяльнісною сферами, які позитивно оцінюються підлітками.

Для виявлення особливостей соціально-психологічної дезадаптації, а також особливостей усвідомлення досвіду підлітками з неблагополучних родин розглянемо і порівняємо їх з контрольною групою. У результаті факторного аналізу показників, які визначають структуру досвіду підлітків із неблагополучних родин, виділено 7 факторів, власні значення і дисперсії яких представлені в таблиці 2.4.

У *перший фактор* увійшли майже всі шкали тесту СЖО Д.О. Леонтьєва: осмисленість життя (0,989), локус контролю-життя (0,952), процес (0,947), результат (0,945), цілі (0,923), змістовність (0,844), усвідомленість (0,822), мета (0,821), локус контролю-Я (0,813), інтерес (0,799), осмисленість (0,799), обов'язковість (0,794), перспективність (0,790), покликання (0,763), задоволеність (0,742), визначеність (0,737), інтернальність (0,734), відповідальність (0,715), різноманітність (0,715), успішність (0,707), насиченість (0,693), упевненість (0,674), енергійність (0,673), реалізованість (0,623), стабільність (0,565). Смыслжиттєві орієнтації – компонент когнітивного аспекту «образу Я». Труднощі, пов'язані з пошуком смысловиттєвих орієнтацій, обумовлені соціальною ситуацією розвитку підлітків із неблагополучних родин, яка має такі особливості: по-перше, емоційна депривація, яка виявляється в недовірі до всіх дорослих і порушує процес спілкування і взаємодії підлітка і дорослого; по-друге, недостатньо розвинута емоційно-вольова сфера (за дослідженнями А.М. Прихожан) [218], яка виявляється в тому, що підлітки часто агресивні, дратівливі і не можуть себе контролювати. Це вказує на те, що у підлітків із неблагополучних родин не формується готовність до самостійного дорослого життя, хоча ситуація розвитку примушує їх турбуватися про себе, ставати дорослими раніше. У наведених конструктах найбільше факторне

навантаження має осмисленість життя, переконання в можливості здійснювати контроль над життям, переосмислення сьогодення, минулого і майбутнього, тобто підлітки з неблагополучних родин на цьому етапі знаходяться в стані пошуку опори, фундаменту для побудови власної ідентичності. Основною характеристикою 25 шкал виступає «пошук смисложиттєвих орієнтацій».

Таблиця 2.5

Дисперсії виділених факторів (метод головних компонентів), які визначають структуру досвіду неблагополучних підлітків

Фактори	Власний вектор	% дисперсії	% сумарний дисперсії
Фактор 1	17,184	18,089	18,089
Фактор 2	6,150	6,474	24,563
Фактор 3	5,107	5,376	29,939
Фактор 4	3,506	3,691	33,629
Фактор 5	3,302	3,476	37,105
Фактор 6	3,158	3,325	40,430
Фактор 7	3,051	3,211	43,641

Другий фактор поєднав у собі чинники соціального й індивідуального досвіду: показник індивідуального досвіду (0,862), досвід насилля (0,670), показник соціального досвіду (0,651), проживання на вулиці (0,624), хвороби, травми (0,618), батьки-алкоголіки (0,580), втечі з дому (інтернату) (0,557), досвід депривації (0,549), деструктивні виховні впливи (0,511), проблеми особистісного розвитку (0,508), досвід криміналізації (0,506), показник творчого потенціалу (-0,517), досвід вживання психоактивних речовин (0,510). Основні характеристики цього фактору свідчать про «негативну інтерпретацію життєвого досвіду».

Третій фактор поєднує такі шкали: показник творчого потенціалу (0,704), дисгармонія (0,593), матеріальність-соціальність (0,564), досвід вживання

психоактивних речовин (0,516). Рішення дилеми власного благополуччя, неусвідомлені прагнення внутрішнього світу знайти себе, своє місце в соціумі заміняється «кайфом». Беручи до уваги неможливість вирішення проблем підлітками з неблагополучних родин, а її заміну психоактивними речовинами, відмову від неприйнятних для них, пропонованих соціумом, самототожностей, дозволяють характеризувати цей фактор як «негативна ідентичність».

У четвертий фактор увійшли: втеча від реальності в фантазії (0,537), невдоволення власними діями (0,503). Цей фактор пов'язаний з переживанням невідповідності, суперечливості «образу Я». Підлітки з неблагополучних родин у більшості випадків ідеалізують своє майбутнє, уявляють себе щасливими і багатими, але, з іншого боку, чим більше підліток думає про своє життя, тим більше сумнівається в реалізації своїх планів, відчуває страх перед невідомістю, яка чекає його в майбутньому. Становище підлітків із неблагополучних родин погіршується тим, що у них відсутня батьківська підтримка, немає прикладу вирішення складних життєвих ситуацій, немає позитивного досвіду. «Утеча» цих підлітків від страшної реальності в фантазії дозволяє нам визначити цей фактор як «відсутність життєвої перспективи».

П'ятий фактор склали такі шкали: підозріло агресивне очікування (0,600), показник неблагополучності за методикою «Неіснуюча тварина» (0,549), захисна агресія (0,541), тривожні фіксації, напруженість почуттів (0,520), стать (-0,516). Великі позитивні навантаження за першими чотирма шкалами і негативне за останнім компонентом дозволяють визначити цей фактор як «тривожно-агресивні очікування впливів соціуму» у дівчат із неблагополучних родин.

Шостий фактор включив у себе характеристики, пов'язані з внутрішнім відчуттям неспроможності: недовіра, замкнутість (0,758), страх, боязнь (0,701), астения, економія сил, слабкість потягів (0,594). Великі позитивні факторні навантаження за всіма представленими шкалами, змістовною стороною яких є відстороненість, замкнутість, дозволяють інтерпретувати визначений фактор як «невпевненість у собі».

Сьомий фактор поєднав такі шкали: невизначеність, дифузність «Я» (0,692), член родини у в'язниці (0,671). Ці характеристики свідчать про значну залежність формування ідентичності від оточення підлітка, зв'язків із соціумом, які підтримуються в родині, наявності чи відсутності криміналу в діях членів сім'ї. Змістовне наповнення поєднаних шкал визначають цей фактор як «середовищна дезадаптація» або «соціальна дезадаптація».

Проведений факторний аналіз дозволив виділити в структурі досвіду підлітків із неблагополучних родин сім особливостей усвідомлення життєвого досвіду: «пошук смисложиттєвих орієнтацій», «негативна інтерпретація життєвого досвіду», «негативна ідентичність», «відсутність життєвої перспективи», «тривожно-агресивні очікування впливів соціуму», «невпевненість у собі», «соціальна дезадаптація». Найбільш вагомими компонентами досвіду підлітків із неблагополучних родин виявились «пошук смисложиттєвих орієнтацій», який складає 19% змісту усвідомлення життєвого досвіду, та «негативна інтерпретація життєвого досвіду».

Таким чином, факторний аналіз визначив у структурі життєвого досвіду підлітків із неблагополучних родин сім компонентів, які включають у себе часову перспективу (минуле, сьогодення і майбутнє). Минуле, сповнене стресових ситуацій, відчуття непотрібності, страху і тривоги, не приймається, а відкидається і заперечується підлітками, приймаючи форму негативно інтерпретованого досвіду. Умови соціальної дезадаптації та тривожно-агресивні очікування впливів соціуму в сьогоденні приймають форму негативно ідентичності підлітків із неблагополучних родин. Негативна ідентичність виявляється у відкиданні нав'язаних і неприйнятних для них соціальних ролей, ярликів, у розриві будь-яких зв'язків із соціумом (втеча зі школи, сім'ї), зміні імен, прізвиськ, вигадуванні своєї біографії. У цьому стані підлітки поринають у заняття, які раніше їм здавались неприйнятними (наслідують батьків у вживанні психоактивних речовин, лаються нецензурними словами, ведуть аморальний, а можливо, і кримінальний спосіб життя). Майбутнє підлітків із неблагополучних родин, з одного боку, пов'язане з ідеалізованими уявленнями про життя, а, з іншого, -- майбутнє лякає підлітків своєю невідомістю,

невизначеністю. Досвід підлітків із неблагополучних родин пов'язаний із негативними емоційними станами, когнітивний аспект знаходиться в стані пошуку, формування, а діяльнісний аспект характеризується пасивністю й соціально несхвалюваною поведінкою.

Основною подібністю факторів в експериментальній і контрольній групах є виділення найбільш вагомого фактору «смісложиттєвих орієнтацій». Однак є й суттєва відмінність, яка полягає в тому, що благополучні підлітки знайшли свої смісложиттєві орієнтації, які полягають у власних інтересах, життєвих цілях, майбутньому. Найбільші факторні навантаження несуть шкали, змістом яких виступає цілеспрямованість. Підлітки з неблагополучних родин знаходяться в стані пошуку смісложиттєвих орієнтацій. Фактори, які мають найбільшу вагову категорію, свідчать про процес синтезу минулого, сьогодення і майбутнього та пошуку опори у формуванні смісложиттєвих орієнтацій. Порівняння факторів «позитивна ідентичність» в контрольній групі і «негативна ідентичність» в експериментальній групі показує, що основним новоутворенням у підлітковому віці у благополучних підлітків є сформована позитивна ідентичність, а в неблагополучних – негативна.

Слід зазначити, що «позитивна інтерпретація життєвого досвіду», визначена у благополучних підлітків, не має такого навантаження, як протилежний їй виділений фактор «негативна інтерпретація життєвого досвіду» у підлітків із неблагополучних родин, який має велике навантаження і є другим фактором у структурі досвіду. У контрольній групі був виділений фактор «відчуття життєвої перспективи», загальною характеристикою якого є цілеспрямованість. Своєрідною протилежністю в експериментальній групі виступає фактор «відсутність життєвої перспективи», який характеризується не реальним поглядом на життєві труднощі, спробами їх вирішення, а «втечею» у світ фантазій.

Якщо у благополучних підлітків був виявлений фактор «позитивна соціалізація», основною характеристикою якої є стабільність у стосунках з соціумом, то в неблагополучних підлітків спостерігається «соціальна

дезадаптація». Остання засвідчує негативний характер впливу оточення підлітка на його соціальні стосунки (сім'ї з алкогольною і наркотичною залежністю, сім'ї з кримінальним досвідом). У групі досліджуваних благополучних підлітків ми виділили фактор «ініціативність», що дозволяє нам припустити наявність позитивного самоствавлення, високої самооцінки і відчуття впевненості в собі. У той час, як самосприйняття підлітків із неблагополучних родин характеризується «невпевненістю в собі».

Кореляційний аналіз проводився за всією виборкою (217 підлітків: 173 особи - експериментальна група і 44 особи - контрольна група) з метою визначити взаємозалежності факторів, що впливають на формування та усвідомлення життєвого досвіду підлітків та включав у себе 95 параметрів: дані за тестом СЖО Д.О. Леонтьєва, методики «Неіснуюча тварина», «Автобіографії», «Футуристичного наративу», анамнезу у формі чинників соціального середовища й індивідуального негативного досвіду. (Додатки К, Л). Завдання кореляційного аналізу полягало в тому, щоб виявити: 1) взаємозв'язки чинників усвідомлення життєвого досвіду підлітків; 2) особливості усвідомлення життєвого досвіду підлітками з експериментальної і контрольної груп.

Спочатку розглянемо когнітивну сферу – смисложиттєві орієнтації. Смисложиттєві орієнтації мають власний психологічний зміст, представлений у вигляді 26 шкал. Між цими шкалами є внутрішні зв'язки, які ми проаналізуємо для того, щоб: 1) виявити структуру і зміст смисложиттєвих орієнтацій у досліджуваних групах; 2) виділити відмінні особливості становлення смисложиттєвих орієнтацій підлітків із неблагополучних родин.

У групі підлітків із благополучних родин ми отримали такі плеяди кореляційних взаємозв'язків між шкалами СЖО (додаток Л, табл.Л1.). Виявлено, що оцінка пройденого етапу життя (шкала «результат»), процес життя, цілі в житті, осмисленість життя мають позитивні кореляційні зв'язки зі всіма субшкалами СЖО. Таким чином, аналіз кореляційних зв'язків дозволив визначити, що когнітивний компонент досвіду підлітків із благополучних родин має чіткі межі, які включають у себе смисложиттєві орієнтації.

В експериментальній групі аналіз кореляційних взаємозв'язків когнітивного аспекту досвіду дозволив виділити таку особливість: субшкали методики СЖО Д.О. Леонт'єва позитивно корелюються зі шкалами автобіографії і футуристичного нарративу. (Див. додаток Л, табл. Л2.)

Визначено, що субшкала «результативність життя» має позитивні зв'язки з «осмисленістю життя» (при $p < 0,01$), «локусом контролю-життя» (при $p < 0,01$), «метою життя» (при $p < 0,01$), «процесом життя» (при $p < 0,01$), «локусом контролю-Я» (при $p < 0,01$), «змістовністю» (при $p < 0,01$), «осмисленістю» (при $p < 0,01$), «задоволеністю» (при $p < 0,01$), «успішністю» (при $p < 0,01$), «покликанням» (при $p < 0,01$), а також із такими шкалами, як «негативна інтерпретація життя» (при $p < 0,01$), «наявна життєва перспектива» (при $p < 0,01$), «позитивна інтерпретація життя» (при $p < 0,05$), «відсутня життєва перспектива» (при $p < 0,05$), «невизначена життєва перспектива» (при $p < 0,05$). Прийняття минулого (результат) стає важливим чинником прийняття, осмислення та інтерпретації досвіду і формування життєвої перспективи, оскільки є основою, на якій будується ідентичність і соціалізація.

Виявлено, що субшкала «процес життя» має позитивні кореляційні зв'язки з «осмисленістю життя» (при $p < 0,01$), «локусом контролю-життя» (при $p < 0,01$), «результативністю життя» (при $p < 0,01$), «метою життя» (при $p < 0,01$), «локусом контролю-Я» (при $p < 0,01$), «змістовністю» (при $p < 0,01$), «обов'язковістю» (при $p < 0,01$), а також такими шкалами, як «негативна інтерпретація життя» (при $p < 0,01$), «невизначена життєва перспектива» (при $p < 0,01$), «позитивна інтерпретація життя» (при $p < 0,05$), «наявна життєва перспектива» (при $p < 0,05$). Становище підлітка в сьогоденні, оточення, його ставлення до сьогодення багато в чому визначають і ставлення до самого себе (ідентичність), інтерпретацію життєвого досвіду і життєву перспективу.

Показано, що субшкала «мета життя» має позитивні кореляційні взаємозв'язки з «осмисленістю життя» (при $p < 0,01$), «результативністю життя» (при $p < 0,01$), «локусом контролю-життя» (при $p < 0,01$), «процесом життя» (при $p < 0,01$),

«локусом контролю-Я» (при $p < 0,01$), «визначеністю» (при $p < 0,01$), «покликанням» (при $p < 0,01$), «осмисленістю» (при $p < 0,01$), «інтересом» (при $p < 0,01$), «змістовністю» (при $p < 0,01$), а також такими шкалами, як «негативна інтерпретація життя» (при $p < 0,01$), «наявна життєва перспектива» (при $p < 0,01$), «позитивна інтерпретація життя» (при $p < 0,05$), «невизначена життєва перспектива» (при $p < 0,05$). Це вказує на те, що з підвищенням упевненості в мабутньому підвищується рівень осмисленості життя, прийняття власного минулого досвіду, впевненості в можливості контролю над життям, задоволеності сьогоденням.

Підтверджено, що субшкала «осмисленості життя» має позитивні зв'язки з «результативністю життя» (при $p < 0,01$), «локусом контролю-життя» (при $p < 0,01$), «процесом життя» (при $p < 0,01$), «метою життя» (при $p < 0,01$), «локусом контролю-Я» (при $p < 0,01$). Виявлені зв'язки дозволяють зробити висновок про те, що чим вищий рівень осмисленості життя, тим більш позитивно інтерпретується минулий досвід, сприймається сьогодення і тим більш значущі цілі в майбутньому. Осмисленість життя позитивно корелюється з такими шкалами, як «негативна інтерпретація життя» (при $p < 0,01$), «наявна життєва перспектива» (при $p < 0,01$), «позитивна інтерпретація життя» (при $p < 0,05$), «невизначена життєва перспектива» (при $p < 0,05$), «відсутня життєва перспектива» (при $p < 0,05$). Отже, для того, щоб прийняти та інтерпретувати життєвий досвід, набути ідентичності та визначити напрямок життєвої перспективи, необхідно осмислити власне життя.

Таким чином, аналіз кореляційних зв'язків у групі підлітків із неблагополучних родин дав можливість виділити такі особливості: субшкали смисложиттєвих орієнтацій мають позитивні зв'язки між собою. Цю особливість у цій групі підлітків можна пояснити тим, що осмислення життєвого досвіду знаходиться в стані усвідомлення, інтерпретації, а смисложиттєві орієнтації – в стані пошуку, що проходить на фоні особистої неготовності підлітків до самостійного дорослого життя. Слід наголосити на тому, що рівень сформованості смисложиттєвих орієнтацій є основою для прийняття й інтерпретації досвіду, який

в свою чергу має першочергове значення для побудови ідентичності й соціалізації підлітками і визначення напрямку життєвої перспективи.

Розглянемо кореляції шкал за методиками «Автобіографія» та «Футуристичний наратив». У результаті кореляційного аналізу були виділені групи з певною осмисленістю життєвого досвіду в контрольній групі благополучних підлітків (додаток Л, табл. Л3). У групі з «позитивною інтерпретацією життя» були виявлені позитивні кореляційні зв'язки зі «статтю» (при $p < 0,01$), «насторожено-агресивним очікуванням» (при $p < 0,01$), «наявною життєвою преспективою» (при $p < 0,01$), «різноманітністю» (при $p < 0,05$), «астенією, економією сил, слабкістю потягів» (при $p < 0,05$) і негативні кореляційні зв'язки з «прихованою інтерпретацією життя» (при $p < 0,01$), «захисною, вербальною агресією» (при $p < 0,05$). Благополучна родина є сприятливим чинником для прийняття і позитивної інтерпретації досвіду. Та ця особливість, на нашу думку, є більш притаманною дівчатам із благополучних родин. Виражений коефіцієнт кореляції між позитивною інтерпретацією досвіду і життєвою перспективою свідчить про їх взаємообумовленість і сформовану позитивну ідентичність.

У результаті кореляційного аналізу були виділені групи з певною осмисленістю життєвого досвіду в експериментальній групі підлітків (додаток Л, табл. Л4). Для групи з «позитивною інтерпретацією життя» характерні позитивні кореляційні зв'язки з «успішністю» (при $p < 0,01$), «реалізованістю» (при $p < 0,01$), «схильністю до брехні, фантазування» (при $p < 0,01$), «наявністю життєвої перспективи» (при $p < 0,01$), «підвищеною чутливістю до загроз» (при $p < 0,01$), «стабільністю» (при $p < 0,01$), «усвідомленістю» (при $p < 0,05$), «змістовністю» (при $p < 0,05$), «цілями» (при $p < 0,05$), «процесом» (при $p < 0,05$), «результатом» (при $p < 0,05$), «локусом контролю-життя» (при $p < 0,05$), «осмисленістю життя» (при $p < 0,05$), «астенією, економією сил» (при $p < 0,05$) та негативні кореляційні зв'язки з «негативною інтерпретацією життя» (при $p < 0,01$), «досвідом насилля» (при $p < 0,05$), «чинниками соціального середовища» (при $p < 0,05$), «досвідом депривації» (при $p < 0,05$), «батьками-алкоголіками» (при $p < 0,05$). У родинях підлітків, які позитивно інтерпретують життєвий досвід, відсутнє насилля, основні

чинники неблагополуччя соціального досвіду, депривація й алкоголізм батьків. Для підтримки позитивної інтерпретації досвіду такі підлітки мобілізують усі психічні сили, а від невирішуваних проблем утікають у фантазії, заперечують їх існування шляхом самообману, що виснажує їхню психіку. Але все ж таки сформовані смисложиттєві орієнтації, наявна життєва перспектива і позитивна інтерпретація досвіду свідчать про позитивну ідентифікацію і соціалізацію підлітків.

Група з «негативною інтерпретацією життя» характеризується позитивними кореляційними зв'язками з «усвідомленістю» (при $p < 0,01$), «змістовністю» (при $p < 0,01$), «обов'язковістю» (при $p < 0,01$), «інтересом» (при $p < 0,01$), «задоволеністю» (при $p < 0,01$), «цілями» (при $p < 0,01$), «процесом» (при $p < 0,01$), «результатом» (при $p < 0,01$), «локусом контролю-Я» (при $p < 0,01$), «локусом контролю-життя» (при $p < 0,01$), «осмисленістю життя» (при $p < 0,01$), «наявною життєвою перспективою» (при $p < 0,01$), «відсутньою життєвою перспективою» (при $p < 0,01$), «проживанням на вулиці» (при $p < 0,01$), «показником неблагополучності за методикою «Неіснуюча тварина» (при $p < 0,01$), «невпевненістю» (при $p < 0,05$), «настороженістю перед невідомістю» (при $p < 0,05$), «тривожними фіксаціями, напругою почуттів» (при $p < 0,05$), «чинниками соціального середовища» (при $p < 0,05$), а також негативними кореляційними зв'язками з «позитивною інтерпретацією життя» (при $p < 0,01$), «амбівалентною інтерпретацією життя» (при $p < 0,01$), «захистом від тілесно-емоційних контактів» (при $p < 0,05$). Аналіз отриманих даних дозволяє нам пояснити негативну інтерпретацію життя тим, що осмислюється, приймається і усвідомлюється негативний досвід підлітків, але не може позитивно інтерпретуватись, а тому підліткам важко визначити життєву перспективу. Ми припускаємо, що таке розщеплення різних образів «Я», які не мають центрального новоутворення – це, за словами Е. Еріксона [308], дифузна ідентичність. Отже, підлітки з негативною інтерпретацією життя знаходяться в стані дифузної ідентичності та пошуку життєвої перспективи.

У групі з «амбівалентною інтерпретацією життя» підтверджено позитивні кореляційні зв'язки з «невизначеною життєвою перспективою» (при $p < 0,01$),

«неповною родиною» (при $p < 0,01$), «фрустрованістю статево-рольової ідентифікації» (при $p < 0,01$), «осмисленістю» (при $p < 0,05$), «різноманітністю» (при $p < 0,05$), «захисною агресією» (при $p < 0,05$), «насторожено-агресивним очікуванням» (при $p < 0,05$) і негативні кореляційні зв'язки з «негативною інтерпретацією життя» (при $p < 0,01$), «низькою самооцінкою» (при $p < 0,05$). Іншими словами, амбівалентність інтерпретації життя зумовлена особливостями становлення особистості в неповній родині, складнощами статево-рольової ідентифікації, насторожено-агресивним очікуванням небезпеки, готовністю до захисту шляхом агресії і разом з тим якщо не завищеною, то адекватною самооцінкою. Указані кореляційні зв'язки свідчать про нездатність підлітків стати суб'єктом самовизначення, що ускладнює інтерпретацію життєвого досвіду і є наслідком сплутаної ідентичності. Отже, неповна родина – сприятливе середовище для формування амбівалентної інтерпретації життя, невизначеної життєвої перспективи, що є наслідком формування сплутаної ідентичності.

Для групи з «невизначеною інтерпретацією життя» виявлена позитивна кореляція з «реалізованістю» (при $p < 0,01$), «страхом, боязню» (при $p < 0,01$), «захистом від тілесно-емоційних контактів» (при $p < 0,01$), «невизначеною життєвою перспективою» (при $p < 0,01$), «дефектами інтеграції «Я» (при $p < 0,05$), «замкненістю» (при $p < 0,05$) та негативна кореляція з «хворобами, травмами» (при $p < 0,05$). Життя в неблагополучній родині супроводжується постійним страхом, боязню, замкненістю, станом постійної готовності до захисту. Підлітки відмовляються від так необхідних їм доброзичливих, емоційних контактів, оскільки не хочуть розчаровуватись і замикаються в собі. Ці результати говорять про негативний досвід, набутий у неблагополучній родині, який супроводжується формуванням негативної ідентичності. Інтерпретація життя приховується тому, що підліток не може побудувати позитивну ідентичність і прийняти досвід таким, який він є, а тому він заперечується. Відмова інтерпретувати життя породжує невизначену життєву перспективу, оскільки підлітки не мають опори для руху в майбутнє.

Таким чином, виявлена тенденція до відсутності взаємозв'язків між минулим, сьогоднішнім і майбутнім свідчить про розрив часових відрізків, що, як ми вважаємо, порушує усвідомлення життєвого досвіду підлітків із неблагополучних родин. Причина такого розриву може полягати в неприйнятті травматичного і стресогенного досвіду і негативно забарвленого сьогоднішнього. Минуле або витіснене, або неначе забуте, тобто неосмислене, а тому сприймається неблагополучними підлітками, за думкою А. М. Прихожан і Н. М. Толстих, як «чуже і вороже». Неприйняття минулого, з нашого погляду, порушує цілісність досвіду, не дозволяє вибудувати часову перспективу. Тому підлітки з неблагополучних родин потребують переосмислення минулого, яким би травматичним воно не було.

Таблиця 2.6

Залежність між інтерпретацією життя і життєвою перспективою в ЕГ і КГ

Групи		Інтерпретація життя			
		Позитивна	Негативна	Амбівален.	Невизнач.
Соц. н/благ. підлітки (ЕГ)	Наявна жит. персп.	+0,249**	+0,269**	-0,079	-0,008
	Відсутня ж. п.	+0,024	+0,229**	+0,105	-0,056
	Невизначена ж. п.	+0,025	+0,048	+0,316**	+0,223**
Соц. благ. підлітки (КГ)	Наявна ж. п.	+0,503**	-0,040	+0,085	-0,152
	Відсутня ж. п.	-0,163	-0,074	+0,212	+0,080
	Невизначена ж. п.	-,436**	-0,098	-0,073	+0,254

** - кореляційний зв'язок значущий на рівні $p < 0,01$.

- кореляційний зв'язок не значущий.

Аналізуючи кореляційні зв'язки ми побачили, що групі неблагополучних підлітків з позитивною інтерпретацією життя властива наявна життєва перспектива та позитивна ідентичність, групі підлітків з негативною інтерпретацією життя притаманна, як наявна, так і відсутня життєва перспектива та дифузія ідентичності, що свідчить про суперечливі очікування в майбутньому. На наш погляд, це можна пояснити тим, що дані підлітки прийняли свій досвід і усвідомили та визначились з життєвою перспективою, яка може бути як позитивно спрямованою, так і негативно («популярний музикант» або «вор в законі»). Для групи підлітків з

амбівалентною інтерпретацією життя властива невизначена життєва перспектива, що є наслідком сплутаної ідентичності. Ці підлітки не здатні стати суб'єктом самовизначення. Для групи з невизначеною інтерпретацією життя характерна невизначена життєва перспектива та негативна ідентичність, що є наслідками відмови осмислення власного досвіду і дії психологічних захистів. Ці підлітки нездатні прийняти та осмислити власний досвід, вважають, що їх сім'ї благополучні, оскільки іншого життя і ставлення не бачили (табл 2.6).

Таким чином, усвідомлення життєвого досвіду неблагополучних підлітків має такі психологічні особливості: низький і середній показники осмисленості життя, негативний актуальний стан психіки, негативні змістові характеристики наративів, низький рівень вербалізації життєвого досвіду, середній рівень когнітивної складності (уривчастий досвід); як наявну, так і відсутню життєву перспективу та принципово відмінний зміст життєвого досвіду, ніж у їх благополучних однолітків. Отже, умови в благополучній і неблагополучній родині формують принципово різну інтерпретацію життя, життєву перспективу, ідентичність та ставлення до життєвого досвіду.

2.3. Психологічні особливості підлітків із неблагополучних родин

Досліджуючи психологічні особливості підлітків із неблагополучних родин, ми вважали за необхідне розробити власну класифікацію їх. Стереотипи поведінки підлітків починають формуватися ще в дошкільному дитинстві, а в підлітковому віці вони досягають свого піку і, залежно від впливів соціуму, або закріплюються, або змінюються. У своїй роботі ми взяли за основу класифікацію Н.Ю. Максимової [163], яку доповнили власними результатами досліджень.

«Фантазер» (10% підлітків із неблагополучних родин) – тікає від реальності в свої фантазії, в уявному світі він відчувається комфортно. Все, чого підлітку не вистачає в реальному житті, він компенсує вигадками і мріями. Часто в нього є навіть вигаданий друг, тільки він його розуміє (на думку підлітка). Як правило, фантазер уже не може провести чітку межу між фантазією і реальним життям.

Такий підліток не адаптований до труднощів життя, які потрібно долати, матеріальних нестатків, негараздів у сім'ї, хвороб. У дорослому житті він буде «тікати» від неприємностей і проблем шляхом уживання психоактивних речовин, як це робили його батьки. До такого стереотипу поведінки часто вдаються дівчата-інтроверти меланхолічного чи флегматичного складу темпераменту. Фантазерам властива амбівалентна або негативна інтерпретація життєвого досвіду, відсутня або невизначена життєва перспектива та негативний базовий життєвий наратив. Приклади. Паша Б. (14р.) Автобіографія.: *«Ведмідь на полі, біля лісу налякав мене. Машина підбила. Крав. Втікав з дому. Шю у бійці звихнув»*. Футуристичний наратив: *«Погано зробив, що втік від мамі»*.

«Тихий» (13%) – намагається бути непомітним, ніколи не проявляє ініціативу, мовчазний, заглиблений у себе, навчається в школі посередньо, щоб не викликати до себе уваги ні успіхами, ні поганою поведінкою й успішністю. Він непопулярний у класі, може мати одного друга, але таємниці все одно нікому не розкриває і все переживає на самоті. Негативні емоції і проблеми не мають виходу і нагромаджуються, як снігова лавина, а потім «зминають все на своєму шляху» якимось неймовірним вчинком, якого від такого підлітка ніхто не чекав (убивство, суїцид, вагітність тощо). Йому властивий деякий конформізм та визнання авторитетів, невизначеність власної позиції, самовизначення залежить від його оточення. Такі підлітки здатні самостійно досягати своїх цілей, але спрямованість діяльності визначається значущим оточенням. Тихим підліткам притаманна позитивна або негативна інтерпретація життєвого досвіду, відсутня або наявна життєва перспектива та негативний або амбівалентний базовий життєвий наратив. Пр. Аня З. (12р.) Автобіографія.: *«Вбили сестру. Вона була для мене дуже дорогою»*. Андрій І. (10р.) Ф.н.: *«Хороший человек, умный. Был хорошим учителем кунфу, научил доброму, как жить научил»*.

«Жартівник» (10%) – користується популярністю як в однолітків, батьків, так і в учителів, оскільки він відволікає себе та інших від вирішення проблем своїми жартами. Він завжди в центрі уваги. Усі конфліктні ситуації підліток переводить у площину жарту. З ним дуже легко, тому він улюбленець класу й асоціальної групи

та займає в ній вигідне становище. Але всі проблеми і конфліктні ситуації у таких підлітків залишаються не вирішеними, і глибоко в душі жартівника дуже серйозно це бентежить. Імідж жартівника не дозволяє йому розкритися навіть перед близькою людиною і показати, що він також потребує розуміння та допомоги. Щоб отримати хоч якесь полегшення, він часто вдається до вживання психоактивних речовин. У дорослому житті така особистість не здатна вирішити дорослі проблеми, а буде ховатися від них, уживаючи алкоголь або наркотики. У його родині хоч і немає насилля, але й духовної близькості та любові теж бракує. Для підлітків-жартівників характерна негативна або невизначена інтерпретація життєвого досвіду, наявна або невизначена життєва перспектива та негативний або амбівалентний базовий життєвий наратив. Пр. Костя Т. (15р.) Автобіоґр.: *«Померла мама. Я попав в міліцію, а потім в інтернат. В інтернаті було нестерпно і я почав тікати. Померла бабуся. Працював в Києві на будівництві»*. Ф.н.: *«Чесний, віддавав все, що винен, любив працювати. Жінки скажуть: навіщо я їм потрібен. Діти скажуть, що я хороший, добрий, милосердний, приставав до жінок культурно, не бив, не сварився з ними»*.

«Бунтар» (16%) – відволікає батьків від їх залежності і проблем у родині своїми епатажними вчинками (крадіжками, бійками, ранньою вагітністю у дівчат), характеризується нонконформізмом, запереченням суспільних норм поведінки, агресивністю, має лідерські тенденції. На час вирішення проблем підлітка сім'я об'єднується і знижує увагу до залежної поведінки члена родини. З часом така поведінка стає стереотипом. Підліток таким чином підтримує до себе постійну увагу, але очікуваного ефекту згодом уже не спостерігає. Спочатку він робить негативні вчинки тільки для того, щоб звернути на себе увагу, а коли це перестає діяти, стає агресивним і кожен раз підтверджує свій «ярлик», свою негативну репутацію. Насправді все це робиться від зневіри у власних силах. Як правило, підліток погано навчається, входить до асоціальної компанії, палить, вживає психоактивні речовини, бере участь у вчинках асоціальної направленості, рано починає статеве життя. Такий спосіб життя притаманний і його батькам, а тому підліток не бачить іншого вирішення власних проблем, тільки як наслідування

способу життя власної сім'ї. У такій родині можливі прояви фізичного і психологічного насилля, безконтрольності. Бунтівники мають негативну або невизначену інтерпретацію життєвого досвіду, наявну життєву перспективу та позитивний або амбівалентний базовий життєвий наратив. Пр. Саша В. (14р.) Автобіогр.: *«Я украв у дяди 500 долларов. Попал с друзями в Киев и у меня украли телефон. Если бы мама не умерла, я бы ходил в школу. Если бы я не попал в приют, то заработал бы денег и уехал в Одессу»*. Артем С. (16 р.) Ф.н.: *«Он был умен, талантлив и неординарен»*.

«Дорослий» (6%) – розуміє, що так далі жити не можна, бореться з залежністю батьків (б'є пляшки з горілкою, викидає наркотики, виганяє друзів), бере на себе дорослі обов'язки по господарству, вихованню менших дітей. Підліток хоче жити, як його друзі з благополучних родин. У школі він добре навчається, бере активну участь у громадській роботі класу, школи, займається спортом. Зовні підліток не виглядає престижно, але він користується повагою і серед однолітків, і серед учителів. У вільний від занять час намагається десь попрацювати для того, щоб мати гроші на власні потреби і допомогти родині. Навіть у неблагополучній сім'ї може вирости хороша дитина, але її психічне здоров'я довго не витримує таких навантажень, тому їй потрібна підтримка. Слід наголосити, що в такій родині, як правило, нема насилля, залежні батьки люблять своїх дітей, але самі не можуть вирішити проблему залежності. Діти в ній почувуються рівноправними, люблять своїх батьків, але не в силі побороти їх залежність. Така сім'я потребує сторонньої допомоги. Дорослим підліткам властива негативна інтерпретація життєвого досвіду, наявна або невизначена життєва перспектива та позитивний або амбівалентний базовий життєвий наратив. Пр. Женя П. (15р.) Автобіогр.: *«В 12 лет я остался на улице один. У меня не было ни друзей, ни родственников. Я сам учился выживать на улице. Я стал смотреть на жизнь совершенно иначе. Я начал понимать элементарные вещи от которых зависит вся жизнь. Я стал серьезно задумываться для того, чтобы понять смысл жизни»*. Ф.н. *«Мои близкие будут говорить обо мне, как о любящем человеке. А любовь – это все!»*.

«Негативіст» (10%) – тримається окремо, друзів не має, робить вигляд, що нічийї допомоги не потребує. Насправді глибоко в душі він тримає образу на батьків, учителів, дорослих, друзів. Увесь світ вважає винним у своїх проблемах. У негативістів утриманська позиція набуває гіпертрофованого характеру (усі йому чимось зобов'язані). Такі підлітки проявляють негативізм, демонстративність, злопам'ятність, упертість у судженнях, що може бути наслідком регресивної поведінки, як прояву захисного механізму внаслідок психотравми та руйнування попередніх життєвих установок. Родина таких дітей характеризується фізичним, психологічним і сексуальним насиллям із повним ігноруванням дитини. Підліток почуває себе непотрібним, вважає життя своє нікчемним, позбавленим будь-якого змісту. Негативісту притаманна недовіра до світу і всього оточення, тривожність, песимізм, суїцидальні думки і спроби. Негативістам властива позитивна або негативна інтерпретація життєвого досвіду, відсутня життєва перспектива та негативний або амбівалентний базовий життєвий наратив. Пр. Юра М. (12р.) Автобіогр.: *«Мені запам'яталось життя на вулиці і я не жалію. Погано запам'ятався притулок, а на «Гідропарку» добре було»*. Ф.н. *«У мене не буде ні жінки, ні дітей тому, що про них потрібно піклуватись. Одному легше»*.

«Досвідчений» (23%) – має кримінальне минуле (вживання психоактивних речовин, участь у злочинах). Як правило, певний час перебував у колонії, а тому знайомий зі звичаями в'язниці, застосовує їх у повсякденному житті, особливо у спілкуванні з меншими і ровесниками. Розмовляє на жаргоні в'язнів, користується повагою в асоціальній компанії, займає лідерські позиції. Однак ця кримінальна досвідченість може бути показною. Насправді за цією маскою «досвідченого злодія» може ховатися комплекс неповноцінності, невпевненість у собі, з якими підліток бореться і, щоб довести собі й оточенню протилежне, здатен на будь-які вчинки. «Досвідчений» підліток зростає в сім'ї, де знайомі тюремні звичаї, не рідкість фізичне і психологічне насилля, нема близьких стосунків з дорослими, панує всюдозволеність. Такому підлітку бракує любові й довірливих стосунків з авторитетними дорослими, впевненості в собі, власних силах. «Досвідченим» підліткам характерна позитивна або негативна інтерпретація життєвого досвіду,

наявна життєва перспектива та позитивний або амбівалентний базовий життєвий наратив. Пр. Міша О. (17р.) Автобіогр.: *«Я воровал дома и меня выгнали»*. Ф.н.: *«Я стану музыкантом и у меня будет много поклонников»*.

Таблиця 2.7

Психологічні особливості типів неблагополучних підлітків

Типи психологічного реагування	Інтерпретація досвіду	Життєва перспектива	Ідентичність	Життєвий наратив
Фантазер	Амбівалентна або негативна	Відсутня або невизначена	Дифузія	Негативний
Тихий	Негативна або позитивна	Відсутня або наявна	Дифузія	Негативний або амбівалентний
Жартівник	Негативна або невизначена	Невизначена або наявна	Сплутана	Негативний або амбівалентний
Бунтар	Негативна або невизначена	Наявна	Позитивна	Позитивний або амбівалентний
Дорослий	Амбівалентна або негативна	Невизначена або наявна	Передчасна	Позитивний або амбівалентний
Негативіст	Позитивна або негативна	Відсутня	Негативна	Негативний або амбівалентний
Досвідчений	Негативна або позитивна	Наявна	Негативна	Позитивний або амбівалентний
Ведений	Негативна	Невизначена	Сплутана	Негативний або амбівалентний

«Ведений» (13%) – цілком підпорядковується волі лідера. Він не має власної думки, критичного мислення, безініціативний, боїться осуду з боку групи, характеризується невизначеністю цілей. Підліток не відчуває своїх можливостей, покладається на везіння або допомогу, майбутнє викликає в нього тривогу, характерні для нього труднощі з особистісною адаптацією, справляє враження непристосованого. У родині такий підліток виховувався авторитарними батьками, які все вирішували за нього. «Веденому» підлітку властивий конформізм та визнання авторитетів, що впливає з труднощів у визначенні власної позиції щодо тієї життєвої ситуації, яка в нього склалася. Такі підлітки часто спроможні самостійно досягати життєвих цілей, але їх спрямованість цілком залежить від оточення. Якщо «ведений» підліток попадає в асоціальну компанію, він буде вживати психоактивні речовини, переймати захоплення, жаргон, тобто нічим не

відрізнитися від групи. «Ведені» підлітки мають негативну інтерпретацію життєвого досвіду, відсутню або невизначену життєву перспективу та негативний або амбівалентний базовий життєвий наратив. Пр. Віталій З. (17р.) Автобіогр.: *«На меня повлиял мой родной отец. Он раньше был такой же, и я пошел по его крови (стопам) да еще повлияли мои друзья»*. Юля Д. (11р.) Автобіогр.: *«Я запомнила то, что я всегда на улице жила, что убежала от мамы. Я всегда грустная»*. Таня Г. (10р.) Ф.н.: *«Друзья скажут: «Родила на свою голову и не смотрит». Дети принесут стакан воды. Муж скажет: «Ты уходишь, зачем мне твои дети»*.

Таким чином, у процесі дослідження були виявлені типи неблагополучних підлітків та їх психологічні особливості усвідомлення життєвого досвіду у формі наративу. Ми переконані, що для правильного діагностування та психокорекційних заходів, спрямованих на осмислення і трансформацію власного досвіду підлітків із неблагополучних родин, психологам слід брати до уваги рівні психотравматизації соціального й індивідуального досвіду, етапи усвідомлення власного досвіду, класифікацію підлітків, акцентуації характеру, сформованість життєвого наративу, ідентичності та життєвої перспективи (табл.2.7).

Висновки до II розділу

Результати проведеного дослідження показали, що різні умови виховання дітей впливають на психологічні особливості усвідомлення власного досвіду підлітків і знаходять своє відображення в особливостях уявлень підлітків про себе, які відбиті в їх базових наративах. Благополучна сім'я формує у підлітків переважно середній і високий рівень осмисленості життя, а виховання в неблагополучній сімейній атмосфері – середній і низький рівень осмисленості.

На основі аналізу анамнезів і наративів неблагополучних підлітків було виділено чинники соціального середовища й індивідуального досвіду та їх рівні.

Результати контент-аналізу за методиками «Автобіографія» та «Футуристичний наратив» виявили, що різні умови виховання дітей впливають на психологічні особливості усвідомлення життєвого досвіду підлітків і знаходять

своє відображення в особливостях уявлень підлітків про себе, які відбиті в їх базових наративах. На основі аналізу наративів було визначено структуру життєвого досвіду, яка включає такі компоненти: 1) когнітивний – смисложиттєві орієнтації; 2) емоційний – ставлення до себе, свого життя, оточення; 3) прогностично-часовий – часові проміжки між важливими подіями, часова перспектива; 4) ціннісний – ціннісні орієнтації досвіду; 5) діяльнісний – активність чи пасивність, стиль подолання труднощів; 6) соціальний – соціальні ролі; рівні когнітивної складності досвіду підлітків: 1) високий рівень когнітивної складності відповідає цілісному досвіду; 2) середній рівень – уривчастому досвіду; 3) низький рівень – примітивному, неорганізованому досвіду; змістову характеристику (позитивну, негативну (хвороба, злочин); рівні вербалізації (низький, середній, високий).

Тест СЖО (Д.О. Леонт'єв) показав, що благополучна сім'я формує у підлітків переважно середній і високий рівень осмисленості життя, а виховання в неблагополучній сімейній атмосфері – середній і низький рівень осмисленості.

Проведене дослідження й факторний аналіз дали можливість виділити в структурі досвіду підлітків із неблагополучних родин такі особливості усвідомлення життєвого досвіду: низький рівень усвідомлення життєвого досвіду; наявна негативна інтерпретація досвіду; негативна ідентичність; відсутність життєвої перспективи; низький рівень вербалізації життєвого досвіду; соціальна дезадаптація; переважання негативних змістових характеристик досвіду; знаходження у стані пошуку смисложиттєвих орієнтацій; наявність тривожно-агресивних очікувань щодо впливів соціуму.

У підлітків із благополучних родин досвід характеризується: усвідомленням життєвого досвіду, позитивною інтерпретацією досвіду, позитивною ідентичністю, відчуттям життєвої перспективи, позитивною соціалізацією, високим рівнем вербалізації досвіду, позитивними змістовними характеристиками досвіду, ініціативністю.

У результаті кореляційного аналізу були виділені чотири групи підлітків залежно від осмисленості життєвого досвіду в експериментальній групі підлітків (з позитивною, негативною, амбівалентною та невизначеною інтерпретацією життя).

В наративах неблагополучних підлітків із негативною, амбівалентною і невизначеною інтерпретацією життєвого досвіду є тенденція до відсутності взаємозв'язків між минулим, сьогоденням і майбутнім, що свідчить про розрив часових відрізків та неможливість усвідомлення життєвого досвіду. Причина такого розриву може полягати в неприйнятті травматичного і стресогенного досвіду і негативно забарвленого сьогодення. Минуле або витіснене, або забуте, тобто неосмілене, а тому сприймається неблагополучними підлітками, як чуже і вороже. Неприйняття минулого порушує цілісність досвіду, не дозволяє вибудувати часову перспективу. Тому необхідне переосмислення минулого. Перераховані чинники можуть бути причиною породження підлітками з неблагополучних родин деструктивних наративів, як відбиття негативно забарвленого життєвого досвіду. Виявлені особливості зумовили необхідність пошуку шляхів, форм і засобів формування здатності до осмислення і позитивної інтерпретації життєвого досвіду підлітками.

РОЗДІЛ III

РЕЗУЛЬТАТИ ЗАСТОСУВАННЯ ПСИХОКОРЕКЦІЙНОЇ ПРОГРАМИ, СПРЯМОВАНОЇ НА ФОРМУВАННЯ У ПІДЛІТКІВ З НЕБЛАГОПОЛУЧНИХ РОДИН ЗДАТНОСТІ ДО ОСМИСЛЕННЯ ЖИТТЄВОГО ДОСВІДУ

3.1. Завдання та методика формувального експерименту

У створенні психокорекційної програми ми керувалися нарративним підходом. Програма була спрямована на формування у підлітка такого ставлення до життя та досвіду, які допоможуть створити позитивний життєвий нарратив, тобто здатність осмислити та позитивно інтерпретувати життєвий досвід, що дозволить знайти перспективи в майбутньому. Весь арсенал наших взаємин з підлітками (нагороди, критика, заохочення) ми звертали до юного дорослого, а не до дитини.

Для нас важливим було знайти оптимальне співвідношення між необхідними обмежуючими вимогами і повагою до свободи особистості та до індивідуального досвіду підлітка, який дає можливість підлітку самостійно визначитись в соціумі. Завданням психолога ми вважаємо демонстрацію моделі ненасильницької комунікації, організації взаємодії підлітків між собою, з дорослими, з самим собою, з власним досвідом у формі наративу. Робота проводилася за такими принципами: 1) створити і підтримувати в групі безпечну атмосферу (ввести правила групи, які б виключали можливість нерозуміння, критики, зневаги); 2) з повагою ставитися до потреб підлітків, їх сімей, їх досвіду; 3) створити умови для конструктивного спілкування підлітків між собою (психолог не критикує і не оцінює дії батьків); 4) створити комфортні умови всім учасникам групи і тактовно допомагати підліткам у конфліктних ситуаціях.

Ми звернулися до думки Н.Ю. Максимової, з якою повністю погоджуємося в тому, що в роботі з неблагополучними підлітками ефективними будуть групові

методи психологічної корекції, оскільки, за її словами, «це дасть змогу розглянути свою поведінку з погляду іншої людини, тобто об'єктивно, а також відпрацювати навички реагування у складних ситуаціях» [164, с.2]. У психокорекційній групі підлітки ідентифікуються з іншими, «граючи» роль когось із оточення для кращого розуміння і його, і себе, а також для знайомства з новими ефективними способами поведінки, які застосовує цей хтось інший. Емоційний зв'язок, співпереживання, емпатія допомагає особистісному зростанню і розвитку самосвідомості, а різновікова психокорекційна група, як нам видається, сприяє збагаченню досвідом співробітництва, розвитку здатності особистості до орієнтації в колективі підлітків із неблагополучних родин. Зважаючи на складність особистого досвіду підлітків із неблагополучних родин, ми проводили психокорекційну програму в групах, які склалися з 5-6 чоловік.

Мета психокорекційної програми полягала у розвитку вмінь трансформувати усвідомлений негативний досвід у позитивне ставлення до себе та до власного життя.

Завдання психокорекційної роботи:

- 1) Розвиток вербальних форм актуалізації життєвого досвіду: вираження самовідчуття, переживання, позитивного самоопису, позитивного сприйняття іншого, взаємодії з ним.
- 2) Збагачення підлітків позитивним досвідом інших людей.
- 3) Формування у підлітків здатності до прийняття життєвого досвіду, себе, своїх недоліків і переваг, прийняття відповідальності за себе, власне життя.
- 4) Навчання підлітків пошуку альтернативного трактування змісту подій минулого.
- 5) Формування позитивного ставлення до власного життя через трансформацію базового наративу підлітка.

Кожне заняття з неблагополучними підлітками ми починали з аутогенного тренування за І.С. Ганішиною, оскільки вважаємо, що ця методика сприяє відкритості новому досвіду [66]. Індивідуально до кожного підлітка застосовували епістолярну психотерапію за М.В. Самарською [245]. Переконані, що цей

нарративний метод здатний впливати на рівні переконання, оскільки адресат отримує листа особисто (до змісту досвіду), сам вибирає місце і час його осмислення, темп сприйняття. У процесі психокорекційної програми були використані вправи К. Фопеля [275], [276] Л.Ф. Анн [10].

Перший етап психокорекційної програми полягав у прийнятті себе, власного досвіду. А.М. Прихожан, Н.М. Толстих [218] переконані, що не потрібно приховувати чи прикрашати минуле підлітків, а краще допомогти опрацювати його і занести до суб'єктивного досвіду, оскільки це один із моментів становлення ідентичності як цілісності, безперервності в часі.

Боротьба підлітків з негативним досвідом буде витіснити невирішені проблеми й неусвідомлені негативні події в підсвідомість та ще більше погіршувати ситуацію негативного ставлення до досвіду підлітків з неблагополучних родин.

На цьому етапі психокорекційної роботи з неблагополучними підлітками ми використовували щоденники: підлітки виконували письмові завдання та вели щоденні записи, висловлювали свої думки, переживання, почуття. Дала свої результати також авторська методика «Альбом з фотокартками». Прийняття та інтерпретація досвіду підлітками, знаходження позитивних моментів окремих життєвих подій, з нашого погляду, буде допомагати реструктуризувати й усвідомити життєвий досвід, надавати йому нового сенсу, змінювати власну позицію в ставленні до себе, до інших та адаптувати підлітка в соціумі.

Ми пропонували підліткам поглянути на свій досвід, як на досвід іншого, тобто відділити весь негатив від себе. У роботі з використанням психотравмуючих спогадів Дж. О'Коннор [199] запропонував прийом візуально-кінестетичної дисоціації, який полягає у відмежовуванні проблеми від клієнта, відділенні почуттів від образів психотравмуючого досвіду. Дистанціюючись від спогадів про негативні події минулого, підлітки отримували можливість поглянути на події по-новому. Це не заперечення і не втеча. Прийом візуально-кінестетичної дисоціації допомагає прийняти, пережити, подолати психотравмуючий досвід і рухатися вперед. Минулі події підлітків у житті більше не є проблемами сьогодення.

Зміст дитячого досвіду, на думку В.І. Коновальчука, складають емоційні переживання, які «закладають когнітивну базу системи психічних захистів, інтегруючу роль у якій виконує заміщення» [120, с.18]. Тип психологічного захисту заміщення – це підміна реального джерела гніву чи страху чимось іншим. Розповідь є найпростішою формою заміщення, оскільки розказати означає зробити. Ми пропонували членам групи на заняттях таке:

- говорити про власні почуття;
- розвивати здатність до самопізнання;
- використовувати позитивні історії про своє «я»;
- розвивати здатність до формування життєвих перспектив через трансформації базового негативного наративу.

Вербалізація переживань, почуттів, що спричинена життєвим досвідом підлітків, дозволяє інтерпретувати приховані значення і об'єднати раніше роз'єднані події, що допоможе виявити не тільки чинники соціального досвіду, але й внутрішні конфлікти підлітків.

Другий етап психокорекційної програми полягав у руйнуванні стереотипів і розширенні рамок досвіду, оскільки, за словами В. Франкла [277], «в пошуках смислу люди повинні трансцендирувати, виходити за межі себе». З цією метою ми використовували "деконструктивні" запитання Дж. Фрідман та Дж. Комбс, які допомагали підліткам знайти власні потенційні можливості в особистому досвіді [279]. З допомогою «деконструктивних» запитань ми спрямовували роботу в таке русло, щоб підлітки задумалися і самі з'ясували такі питання:

- ставлення до проблем у їхньому розумінні;
- причини і наслідки проблем для їхнього життя;
- які зв'язки проблемного досвіду з позитивним досвідом успіху вони встановили;
- які деструктивні установки і переконання вони виявили.

За допомогою вказаної методики нам удалося встановити таке: як підлітки зуміли вирішити свої проблеми, хто (чи що) допомагав їм у цьому, що стало причиною виникнення ситуації, чим обернулась ця ситуація для підлітка, який

досвід вони винесли з неї, що змінилося після тих подій та ін. На цьому етапі з'являється розуміння того, що їх базовий нарратив утратив свою актуальність і відкриваються можливості для альтернативної історії життя, яка розглядає минуле як джерело мудрості і безцінний життєвий досвід.

Підлітковий вік – це вік наслідування кумирам. Ми запропонували розказати історію свого життя від імені якогось героя (кумира підлітків), як би він розцінив ці події, як вчинив би в даній ситуації, які зробив висновки.

Домінуючі історії підлітків, за теорією Дж. Фрідман та Дж. Комбс, - це «історія втрати», «історія насилля» тощо [279]. Для зменшення гостроти негативного сприймання підлітками життєвого досвіду ми застосували гумористичні назви, які давали самі вони своїм нарративам («Історія Колобка», «Історія Шапокляк», «Історія Кощея», «Історія Шрека» тощо). Від цього моменту ми не говорили про тяжкі травми досвіду, а, згадуючи їх, розповідали смішні історії казкових персонажів. Це допомагало підліткам із неблагополучних родин дистанціюватися від болісного досвіду і поглянути на нього іншими очима. На цьому етапі роботи ми підкреслювали, що минуле вже змінити не можемо, але можемо збудувати майбутнє, якщо не повторимо своїх помилок та помилок наших батьків, та акцентували увагу підлітків не на проблемах, а скоріше на потенційних можливостях їх вирішення. Це давало можливість розглядати минуле, як джерело цінного досвіду і необмежених ресурсів.

Третій етап програми полягав у тому, що базовий негативний нарратив піддавався сумніву, деконструювався та будувався новий – позитивно інтерпретований життєвий нарратив. Цілями цього етапу психокорекційної програми, спрямованої на трансформацію особистого досвіду, було:

- знаходження позитивних моментів, знань і можливостей у досвіді підлітків;
- знаходження ситуацій, із яких підліток вийшов переможцем, і засобів, за допомогою яких цього було досягнуто;
- визначення того, як цей досвід може позитивно вплинути на майбутні події;
- визначення позитивно інтерпретованої підлітком історії, з якої він готовий почати нову історію свого життя і включити її у свою ідентичність.

Узявши до відома суть наукового афоризму Е. Еріксона про те, що клієнту відомий спосіб вирішення його проблем, навіть якщо він цього не знає, ми допомагали підліткам відтворити такі події його життя, які несуть позитивне ставлення до його особистості. На цьому етапі нам допомагала психокорекційна група, у якій знаходились учасники зі схожими проблемами. Підлітки ділились думкою про дієві способи вирішення проблем і такі, якими не слід користуватись. Важливо при цьому переконати підлітків у тому, що труднощі не вічні, що все минає і труднощі минуть, а також у тому, що в житті у підлітків були не тільки незгоди, труднощі, а й такі періоди життя, які не мали психотравмуючих подій.

Основою нової історії є унікальні позитивні епізоди життя підлітків, які не входять до проблемного базового наративу. Ми акцентували увагу підлітка в процесі написання автобіографії або розповіді на тих епізодах досвіду, які не включаються в зміст негативного базового наративу, несуть інший характер, відіграють важливу роль у досвіді підлітків, але яким він не надає великого значення. Важливо переконатися в тому, що саме цей наратив відповідає особистості підлітка, його потребам, сподіванням та уявленням.

Виявлення не включеного в негативний базовий наратив епізоду, відмінного за характером та відповідного потребам підлітка, започатковує побудову нової альтернативної життєвої історії. Ми пропонували підліткам розповісти історію життя з погляду теперішніх знань, доповнити її новими історіями з життєвого досвіду і подіями уявного майбутнього, а потім підкріплювали «новонароджений» наратив новими можливостями, які розкриває альтернативна історія життя підлітків. Пропонуючи зробити опис свого досвіду з нової позиції, ми акцентували їхню увагу на деталях подій, думках, почуттях, відчуттях та вчинках.

Коли ми пропонували передбачити позитивні події для себе в майбутньому, підлітки змінювали власне ставлення до психотравмуючого досвіду і труднощів сьогодення, як до тимчасових, які формують в особистості підлітка якості і здібності для досягнення цілей. Акцентуючи увагу на позитивних і успішних епізодах, підлітки змінювали ставлення до негативних і травмуючих подій.

На цьому етапі ми застосовували також ще одну техніку позитивної психотерапії «спогади з майбутнього» [212, с.28], яка допомагала нам перемістити підлітків у майбутнє, насамперед у той час, коли вони досягли своєї мети. Ми застосували ігрову методику, зокрема гру «Прес-конференція». Підлітки охоче відповідали на запитання «журналістів», яким чином вони досягли мети, які труднощі зустрічалися на їхньому шляху, і як удалося їх подолати, що вони відчувають зараз. Одноліткам ми надавали ролі близьких для них людей (мама, брат, бабуся, вчитель, тренер). «Журналісти» ставили запитання і впливовим для підлітків «дорослим» типу: «які почуття вас переповнюють», «що ви думаєте про «героя», «як йому вдалося цього досягти», «що можна сказати про його життєвий шлях», «що допомагало йому в досягненні мети», «завдяки чому «герой» дійшов вершин успіху», тощо. На цьому етапі минулий досвід підлітків із неблагополучних родин розглядається ними як випробування, які збагатили їх важливими знаннями, навчили самостійно приймати рішення, бути стійкими і витривалими.

Четвертий етап психокорекційної програми полягав у побудові найближчої та віддаленої перспективи відповідно до альтернативної історії життя підлітків. Генерування позитивних бачень майбутнього долає зацикленість на труднощах сьогодення і має сприятливий вплив на побудову перспективи (див. табл. 3.1.).

Ми пропонували підліткам розписати план дій для досягнення мети, що дозволяв би бачити своє життя в перспективі. Для цього застосували методику «Футуристичний наратив» О.М. Шиловської [301]. Після цього разом з підлітками визначали першочергові завдання для досягнення мети в найближчій перспективі. Після проведення цього психокорекційного етапу ми застосували методику «Нова історія Колобка» А.І. Захарова [96], у якій підлітками вимальювався трансформований життєвий наратив, життєві перспективи їхнього майбутнього.

Важливим етапом у роботі з групою було прощання, де ми підбивали підсумки, прощалися з собою колишнім, минулим способом життя, прощалися з групою. По закінченню занять підліткам були вручені посвідчення переможця над своєю проблемою (посвідчення сміливості, членський квиток клубу борців за справедливість тощо).

**Зміст психокорекційної програми, спрямованої на осмислення
і трансформацію життєвого досвіду неблагополучних підлітків**

Етапи психокорекційного тренінгу	Тип досвіду	Розкриття завдань психокорекційного процесу	Види роботи, що доцільно використовувати на даному етапі
I. Прийняття власного досвіду підлітками (заняття 1-2)	Емоційно-негативний досвід	- Вербалізація власних почуттів; - розвиток власного самопізнання; - використання позитивних історій про своє «я»; - включення позитивних наративів у свій життєвий досвід;	Аутогенне тренування, візуально-кінестетична дисоціація, щоденники, «Альбом з фотографіями»
II. Руйнування стереотипів і розширення рамок досвіду (заняття 3-5)	Невизначений досвід	- визначення ставлення підлітків до їх проблем; - визначення причин і наслідків проблем у житті підлітків; - встановлення взаємозв'язку проблемного досвіду з позитивним; - виявлення деструктивних установок і переконань підлітків;	Аутогенне тренування, деконструктивні запитання, епістолярний жанр
III. Побудова альтернативної історії життя (заняття 6-8)	Реконструйований досвід	- знаходження позитивних епізодів, знань і можливостей у досвіді підлітків; - знаходження ситуацій, із яких підліток вийшов переможцем, і засобів, з допомогою яких цього було досягнуто; - визначення того, як цей досвід може позитивно вплинути на майбутні події його життя; - визначення позитивно інтерпретованої підлітком історії;	Аутогенне тренування, техніка «спогади з майбутнього», гра «Прес-конференція», епістолярний жанр

Продовження табл. 3.1.

IV. Побудова близької і віддаленої перспективи (заняття 9-10)	Позитивний досвід	- побудова близької перспективи; - побудова віддаленої перспективи.	Аутогенне тренування, «Футуристичний наратив», «Нова історія Колобка» епістолярний жанр
---	-------------------	--	---

Гармонійним станом особистості з позиції «позитивно орієнтованого підходу» є не відсутність травматичного досвіду, а досягнення деякого балансу між травматичною подією і позитивним досвідом у цілому, що веде до позитивної оцінки свого життєвого шляху (тяжке, але щасливе життя). Минуле не стає, воно змінюється під впливом нового досвіду. Доведено, що в свідомості особистості складено ідеальний «розклад життя» (основних життєвих подій), а будь-які розходження з цим планом переживаються особистістю як невдача. Складений ще в дитинстві життєвий сценарій людини (інтеріоризований досвід стосунків з батьками, дорослими) організовує і визначає поведінку, почуття, вчинки, а в підлітковому віці й ідентичність в цілому. Не менш важливими за батьківські установки є соціальні конструкти (ярлики, цінності, ідеї, закони, звичаї), тобто «окуляри», через які ми інтерпретуємо навколишню дійсність. І батьківські установки, і соціальні конструкти ми починаємо усвідомлювати з раннього дитинства у формі життєвих історій (наративів). Досвід формується, підтримується і інтерпретується у формі наративів. Отже, те об'єктивне, що ми вважаємо істиною, насправді є впливом суб'єктивних життєвих історій – наративів.

О.П. Белінська та Т.Г. Стефаненко [25, с.2] виділяють *три ряди факторів*, які сприяють успішній соціально-психологічній адаптації: здатність підлітка до змін своїх ціннісних орієнтацій і Я-концепції; вміння знаходити рівновагу між своїми ціннісними орієнтаціями і соціальною роллю; орієнтація на прийняття універсальної системи цінностей. У сучасній науці широко використовується термін «ресоціалізація» [25, с.8] як усвідомлена зміна поведінки людини в ситуації соціального неуспіху. У процесі ресоціалізації необхідно мати вміння орієнтуватися у непередбачуваних соціальних ситуаціях. Н.П. Білецька [23]

наголошує на тому, що не потрібно відривати підлітка від колективу безпритульних, потрібно брати їх разом. Згадані автори визначають два шляхи соціалізаційного процесу в підлітковому віці:

- 1) роль сім'ї в процесі соціалізації падає, а роль групи зростає і стає єдиним джерелом формування Я-концепції підлітка;
- 2) сприйняття та інтерпретація соціальних змін здійснюється через призму сім'ї, роль групи однолітків у ході соціалізації підлітка знижується, а Я-концепція формується через батьківські уявлення й установки [25, с.28].

Потреби сучасності ставлять психологів перед необхідністю обґрунтування нарративного підходу щодо прийняття, осмислення і позитивної інтерпретації життєвого досвіду як чинника соціальної адаптації особистості. У цьому контексті акцентується прагнення особистості до отримання індивідуальної стратегії взаємодії з життєвими реаліями, які змінюються відповідно до власного досвіду, світовідчуження, власного бачення світу і себе в ньому.

Подібний підхід ґрунтується на розгляді особистості як суб'єкта адаптації, що представляється важливим для теоретичних узагальнень і вирішення практичних завдань. У цьому випадку адаптація розуміється як механізм усвідомлення власного життєвого досвіду особистості, що забезпечує трансформацію зовнішніх змін у внутрішні умови створення нових способів взаємодії з реальністю і з собою, необхідних для збереження власної ідентичності.

Психологічний портрет особистості, яка адаптується, визначається: особливостями усвідомлення середовища, яке змінюється, рефлексією себе в новій картині середовища, саморегуляцією адаптаційного потенціалу; трансформацією способів взаємодії з довкіллям; посиленням потреби в осмисленні життєвого досвіду, життєвій перспективі, створенні позитивного життєвого нарративу і формуванні ідентичності. Одне з джерел соціальної адаптації особистості полягає в усвідомленні не тільки змін в соціумі, але й у формуванні здатності до осмислення життєвого досвіду. Виникнення індивідуального образу того, що відбувається, означає, що середовище перестає бути байдужим людині. Людина, яка автоматично реагує на зовнішні впливи, перетворюється на таку, що рефлексує перш за все такі

перетворення, які зачіпають її потреби. Нова картина середовища призводить до вибіркості поведінки і ставлення до себе. У початковий період взаємодії особистості з новими умовами існування особливу роль відіграє рефлексія змін у власному «Я» та змін у ставленні до власного досвіду. Усвідомлення життєвого досвіду вказує на те, що особистість здатна інтерпретувати зовнішні зміни середовища відповідно до життєвого наративу. Цей процес визначається сенсом власного буття, досвіду, його значущістю для особистості. Відбувається своєрідна трансформація образу середовища в досвід особистості та образ «Я». Ідентичність особистості, яка адаптується, відображає пріоритет цінності власного життєвого досвіду. Її роль особливо зростає при необхідності адаптуватися до образу «Я», який змінюється.

Можна вважати, що в нових умовах існування власний досвід перетворюється для особистості в основний орієнтир створення необхідних програм адаптаційної поведінки і формування персонально важливої системи стосунків зі світом. Основний сенс життєвого досвіду у формі наративу зводиться до забезпечення внутрішніх умов для перетворення взаємин, що склалися, з середовищем. З цією метою особистість використовує наявний адаптаційний потенціал і можливості, що містяться в середовищі. Максимально особистість включається в регуляцію адаптаційного потенціалу в умовах реальної життєвої загрози. Разом з цим особистість направляє свою активність на подолання залежності від середовищних впливів.

Погляд на адаптацію як усвідомлення життєвого досвіду і себе в соціумі дозволяє інакше окреслити основну мету адаптації – забезпечення цілісності та гармонійності особистості. Це означає, що особистість, яка адаптується, здатна підтримувати необхідну їй внутрішню єдність і регулювати власну активність, що дозволяє їй виступати в ролі внутрішньої детермінанти взаємодії з динамічною навколишньою реальністю. Істотна роль, на наш погляд, в забезпеченні цілісності особистості належить прийняттю і осмисленню життєвого досвіду, що включається в структуру особистісного адаптаційного синдрому незалежно від впливів середовища. Одночасно виникає те, що прийняття та усвідомлення життєвого

досвіду, визначення життєвої перспективи, визначення життєвого наративу як позитивного та формування ідентичності означає адаптаційну зрілість особистості. Змістовна єдність глибинних і закріплених соціальним досвідом особистості переживань створює гармонію її стосунків з соціумом і своєю роллю в ній. Це підвищує активність особистості і робить людину більш адаптованою.

Невідповідність змісту неосмислених і осмислених подій досвіду, емоцій і мотивів підштовхує особистість до пошуків як соціально бажаних, так і асоціальних способів компенсації адаптаційного конфлікту. Усвідомлення життєвого досвіду у фомі наративу – важливе адаптаційне надбання, необхідне для збереження життєздатності у динамічному зовнішньому світі. У той же час психологічні особливості усвідомлення власного досвіду можуть демонструвати інертність включення в адаптаційні процеси. Тим самим, вочевидь, створюється додатковий резерв адаптації, активізація якого можлива тоді, коли події в соціумі швидко змінюються, а людина виявляється нездатною до забезпечення цілісності особистості. При цьому важливу роль відіграє потенціал ідентичності. Протягом тривалого часу стабільними залишаються змістові й емоційні компоненти досвіду, що підкреслюють значущість власного досвіду особистості. Зберігається також узгодженість прояву властивостей самоконтролю, схильності до ризику, способів реалізації комунікативних навиків і емоційної стійкості, орієнтацію на підтримку групи, емоційну зрілість і життєвий оптимізм, життєву перспективу.

Соціальна адаптація неблагополучних підлітків буде можливою за умови: здійснення її як організованого процесу, який забезпечує діагностику і ранню профілактику неблагополуччя в сім'ї; створення середовища прийняття цих підлітків, використання психокорекційної програми, наративних методів опрацювання досвіду; взаємодії персоналу притулку з підлітками шляхом включення їх в соціально і особистісно значимі види діяльності на основі емоційно-особистісного спілкування.

Підлітковий вік – це саме той етап, коли особистість випробовує свої сили в перших самостійних учинках, робить перші кроки по втіленню в життя свого життєвого сценарію. Залежно від того, вдалі чи не вдалі перші самостійні спроби

підлітка, оцінки соціуму, соціальних конструктів, життєвий сценарій особистості або зміцнюється, або критикується і змінюється. І тут надзвичайно важливо, як цей досвід переломиться в призмі підліткової свідомості, які висновки зробить для себе особистість, зламає це її життєвий сценарій чи ствердить, який життєвий наратив сформується в підлітковому віці – позитивний чи негативний. Дослідники вважають, що при реконструкції далекого минулого поєднуються фрагменти інформації, почуття і очікування. Відновлення спогадів дозволяє переосмислити минуле. Таким чином, можна переосмислити власні спогади так, щоб вони співвідносилися з сьогоденними знаннями.

Отже, саме на основі інтерпретації життєвого досвіду, як ми вважаємо, проходить соціалізація особистості, формується її ідентичність і визначається життєва перспектива. Наша психокорекційна програма заснована на положенні про те, що переосмислення минулого досвіду веде за собою зміни особистості. Ми вважаємо, що наративний підхід до прийняття, осмислення і позитивної інтерпретації досвіду соціально дезадаптованих підлітків є одним з ефективних методів їх ресоціалізації.

3.2. Аналіз результатів усвідомлення життєвого досвіду в процесі психокорекційної роботи

Формувальний експеримент проводився в Київському міському притулку для неповнолітніх. Це закритий заклад, у якому діти проводять до трьох місяців, попередньо пройшовши медичний огляд і госпіталізацію (за потребою). За цей час вирішується їхня доля: розшукуються і повідомляються батьки, інтернати, оформлюються певні документи. У притулку було зроблено оголошення про те, що набираються бажаючі взяти участь у психокорекційній програмі, спрямованій на осмислення життєвого досвіду. З близько 60 осіб виявив бажання 31 підліток, ці діти і склали експериментальну групу. До контрольної групи ми зарахували підлітків, які не брали участь у психокорекційній програмі.

Досліджуючи особистий досвід підлітків, ми вважаємо за доцільне розробити більш детальну структуру його змісту. До структури життєвого досвіду нами були включені такі компоненти:

- когнітивний – смисложиттєві орієнтації;
- емоційний – ставлення до себе, свого життя, оточення;
- прогностично-часовий – часові проміжки між важливими подіями, часова перспектива;
- ціннісний – ціннісні орієнтації досвіду;
- діяльнісний – активність чи пасивність, стиль подолання труднощів;
- соціальний – соціальні ролі.

Взаємодія емоційного та когнітивного компонентів, з нашого погляду, є важливим механізмом становлення життєвого досвіду. Ми розглядали когнітивний компонент досвіду підлітків, застосовуючи методика СЖО Д.О. Леонтьєва, прогностично-часовий, діяльнісний, соціальний і емоційний компоненти досвіду нам вдалося за доцільне проаналізувати за методикою «Автобіографія», а ціннісний, діяльнісний і прогностично-часовий – за методикою «Футуристичний наратив».

Для виявлення ефективності психокорекційної програми, спрямованої на осмислення і трансформацію життєвого наративу підлітків із неблагополучних родин, був проведений повторний експеримент, а результати, отримані в групах до і після програми, ми порівняли між собою. Корекційна робота проводилася з 31 підлітком із неблагополучних родин у кілька етапів в групах по 5-7 чоловік у кожній. У повторному експерименті впроваджувалися ті ж самі методики, були використані ті ж самі методи, що й у констатуючому експерименті. Завданням цього етапу дослідження стало виявлення змін, що відбулися в особистості підлітка, в його ставленні до минулого досвіду, сьогодення і майбутнього, а також в інших сферах психічного розвитку в результаті проведеної психокорекційної програми. Статистичний аналіз результатів проведених досліджень показав позитивну динаміку осмислення життєвого досвіду учасниками (різниця значима за критерієм Вілкоксона при $p < 0,01$).

Розглянемо результати за методикою СЖО Д.О. Леонтєва. Як бачимо з таблиці 3.2, рівень осмисленості життя зріс за всіма компонентами, а значення статистичного відхилення знизилось, що вказує на зменшення розсіювання даних у середині підгрупи.

Таблиця 3.2

Результати тесту СЖО в контрольній і експериментальній групах до і після проведення експерименту.

Субшкали	Середній рівень ОЖ контр.гр.	Ст. відхилення	Середній рівень ОЖ експерим. гр.	Ст. відхилення	Середній рівень ОЖ експерим. гр. до гр.	Ст. відхилення	Середній рівень ОЖ експерим. гр. після гр.	Ст. відхилення
Цілі (майбутнє)	30,2	6,9	21,5	12,1	24,8	7,1	30,2	6,7
Процес (сьогоден.)	31,6	5,5	19,8	10,9	22,0	5,8	29,1	4,8
Результат (минуле)	25,3	4,5	16,4	9,4	18,9	6,1	23,6	5,1
Локус контроль-Я	21,1	4,1	13,8	9,0	15,4	5,2	19,7	4,4
Локус контроль-Ж	29,1	6,4	18,9	10,3	23,2	5,5	26,9	5,2
Осмисленість життя	101,2	14,3	82,2	16,1	77,8	15,5	96,1	14,1

Таким чином, до психокорекційної програми серед підлітків із неблагополучних родин найчисельнішою виявилася підгрупа з середніми показниками осмисленості життя, а найменш чисельною – підгрупа з низьким рівнем осмисленості життя. Після програми ситуація в співвідношенні між групами не змінилась, але суттєво зросли кількісні показники в підгрупах. У підгрупі з низьким рівнем середній бал осмисленості життя зріс з 54 до 75,6 бала, що навіть перевищує показник осмисленості життя підгрупи з середнім рівнем до застосування психокорекції. У підгрупі з середньою осмисленістю показники зросли з 75 до 96,2 бала, а в підгрупі з високою осмисленістю – з 105,2 до 114,8, причому значно знизився рівень розсіювання даних у середині підгрупи (з 11,9 до 4,6). Слід зазначити, що прослідковується тенденція до кількісного зменшення підгрупи з середньою осмисленістю життя (з 74,2% до 70,9%) і збільшення підгрупи з високою осмисленістю життя (з 16,1% до 19,9%).

З метою з'ясування значущості змін когнітивного компоненту осмисленості життя у соціально неблагополучних підлітків було використано критерій Вілкоксона для залежних вибірок (оскільки ми порівнювали результати ЕГ до та після формувального експерименту). Зміни, які відбулися в когнітивному компоненті ЕГ є статистично достовірними ($p < 0,05$ при $T = 0,038$). Отже, можна стверджувати, що за допомогою психокорекційної програми можна значно підвищити рівень осмислення життя соціально дезадаптованих підлітків.

Отже, статистичний аналіз даних тесту СЖО підтвердив позитивні зміни в змісті когнітивного компоненту життєвого досвіду підлітків після проведення психокорекційної програми, а саме: значно зріс середній рівень осмисленості життя за всіма субшкалами і наблизився до значень контрольної групи (благополучні підлітки), а в шкалі «цілі» (майбутнє) навіть зрівнявся з показниками її (30,2). Тим не менше, ми добре розуміємо, що змін лише в когнітивному компоненті досвіду явно недостатньо для того, щоб робити загальні висновки. Розглянемо зміни в наративах неблагополучних підлітків.

Під час дослідження наративів ми наштовхнулися на таку перешкоду, як низький рівень вербального інтелекту і майже повна нездатність переважної частини неблагополучних підлітків (60%) висловлювати свої думки в письмовій формі, тому підґрунтям нашого дослідження почасти ставали усні наративи. Паралельно слід зауважити, що усний життєвий наратив є більш розгорнутий, відвертий, менше зазнавав впливу психологічних захистів, а тому надавав нам значно більші можливості для маніпулювання в роботі. Під час розповіді власної історії життя підлітки коригували своє ставлення до нього, згадували певні подробиці, вирішували проблеми, обирали оптимальні шляхи вирішення конфліктних ситуацій. Висловлюючи свої почуття і ще раз при цьому відчуваючи певне збентеження від пережитого, вони усвідомлювали життєвий досвід як невід'ємну частину самих себе.

Породження наративу є кульмінацією прийняття й усвідомлення життєвого досвіду підлітками з неблагополучних родин. Але в підлітковому віці базовий наратив приймає остаточну спрямованість, що не дозволить у майбутньому

змінити ставлення до життєвого досвіду, отже, і до себе. Деструктивний характер базового життєвого наративу стане на перешкоді підлітку в обранні ним іншого шляху життя, буде підсилювати переконання, що кращого в житті йому ніколи не досягти, його доля – «пливти за течією», а все те хороше, що трапляється в житті – просто випадковість, одним словом, підліток «заціклюється», вважає природнім лише те, що знаходиться в межах деструктивного наративу («я – ніхто», «мене нема», «так мені й треба, я кращого не гідний»). Причин для становлення й закріплення деструктивного базового наративу дуже багато, але результат один – зламане життя молодій людині. У цьому віці сформовані наративні способи осмислення дійсності завершують формування базового наративу, а тому, коригуючи психотравмуючі впливи, до співпраці слід залучати не тільки психологів, а й батьків, родичів, оточення підлітка. Проводячи консультативну роботу з підлітками в ході дослідження особливостей становлення базових життєвих наративів, ми переконалися в тому, що породження наративу багато в чому залежить від усвідомлення життєвого досвіду батьками, основою для чого є родинний наратив (від пращурів і до сьогодення), а також від ставлення батьків до підлітків. Від самого народження діти починають відчувати родинну атмосферу, яка полягає в ставленні батьків до дійсності й до них, що й формує у дітей наративні способи усвідомлення життєвого досвіду, які з плином часу будуть тільки закріплюватися.

До психокорекційної програми 41,9% підлітків із неблагополучних родин відмовились виконувати методику «Автобіографія» і «Футуристичний наратив», що доводило наявність складного психотравмуючого досвіду, результатом якого стало відчуження підлітків, (Ф. Перлз [176,30] вважав це явище протилежністю ідентифікації) і свідчило про неприйняття життєвого досвіду. Після психокорекційної програми тільки 6,5% відмовилися виконувати методику «Автобіографія» і 9,7% відмовилися виконувати методику «Футуристичний наратив». Результати, отримані в експериментальній групі після проведення психокорекційної програми, свідчать про якісні зміни в змісті життєвого досвіду

підлітків із неблагополучних родин, тобто вони стали набагато оптимістичніше розглядати власне минуле.

Отже, розглянемо зміни, які відбулися в часовому, діяльнісному, когнітивному, соціальному й емоційному компонентах життєвого досвіду підлітків за методикою «Автобіографія» (Див. додаток В, таблиця В3).

Компоненти життєвого досвіду підлітків представлені в таких категоріях: 1) діяльнісний компонент – «події», «поведінка суб'єкта стосовно середовища», «переважання позиції суб'єкта чи об'єкта в досвіді підлітків»; 2) часовий – «розподілом подій за періодами життя»; 3) емоційний – «переживання середовища», «самоопис»; 4) когнітивний компонент – «рівні представленості життєвого досвіду в свідомості підлітків», «вміння вербалізувати життєвий досвід»; і 5) соціальний компонент представлений категорією «соціальні ролі».

У категорії «змістовні характеристики соціального досвіду», як і раніше, таким подіям як «смерть близьких» (55,6% і 34,6%) і «втеча з дому» (38,9% і 48,3%) надавалось переломного значення в житті підлітків, однак, слід зауважити, що після психокорекції «втечі з дому» підлітки стали надавати вагомішого значення, що вказує на більш глибоке осмислення життєвого досвіду. До проведення програми підлітки на друге місце ставили такі події, як «життя на вулиці» (27,8%), «гострі конфліктні сімейні ситуації» (27,8%), «побої, звинувачення» (22,2%), «крадіжка, провина, покарання» (22,2%), а після програми на друге місце підлітки поставили «життя на вулиці» (31%), «розваги, отримання задоволення, відпочинок» (31%), «зустріч з другом, дружба» (31%), «гострі конфліктні сімейні ситуації» (24,1%). Таким чином, ми бачимо, що надання значення психотравмуючому досвіду, досвіду невдачі має тенденцію до зменшення і замінюється тим, що починає переважати оцінка позитивного досвіду, досвіду успіху. Одночасно зросла вдвічі кількість тих, хто надає значення таким подіям, як «нещасні випадки, небезпека» (5,6% і 13,8%), «кохання» (5,6% і 10,3%), «сімейні добрі стосунки» (5,6% і 10,3%), втричі і навіть більше тих, хто цінує «розваги, отримання задоволення, відпочинок» (5,6% і 31%), «зустріч з другом, дружба» (11,1% і 31%). Удвічі більше зменшилася кількість підлітків, які першорядного

значення надають таким подіям, як «побої, звинувачення» (22,2% і 6,9%), «від'їзди, переїзди, подорожі» (11,1% і 6,9%), «страх за життя» (5,6% і 3,4%), «любов до тварин» (5,6% і 3,4%). Як позитив розцінюємо й те, що 3,4% підлітків відверто сказали в автобіографіях про досвід згвалтування, який раніше приховували й витісняли, тобто ці підлітки прийняли й осмислили хоч і тяжку, але невід'ємну подію досвіду, яка змінила і самих підлітків, і їх ставлення до навколишнього світу. Ще 6,9% неблагополучних підлітків зазначили позитивні зміни особистості. Такі зміни в змісті досвіду підлітків свідчать про позитивну динаміку інтерпретації досвіду підлітків після проведення психокорекційної програми.

Значні зміни у осмисленні життєвого досвіду підлітків відбулися в категорії «поведінка суб'єкта стосовно середовища». Значно нижчими стали показники, які характеризують пасивну поведінку суб'єкта стосовно середовища (38,9% і 31%) і агресивну, ворожу поведінку суб'єкта (27,8% і 6,9%). І навпаки, вищими виявилися показники, які характеризують активну поведінку суб'єкта (11,1% і 34,5%), позитивну поведінку (0% і 10,3%), а також адиктивну (залежну) поведінку (16,7% і 20,7%). Ці зміни ми розглядаємо як, з одного боку, спрямованість на активну й позитивну поведінку суб'єкта стосовно середовища, а, з іншого, - визнання проблеми залежної поведінки (наркотики, алкоголь, тютюн).

Спостереження показали, що відбулася переструктуризація діяльнісного компоненту життєвого досвіду підлітків із неблагополучних родин внаслідок того, що майже вдвічі частіше підлітки уявляють себе активними діячами описаних подій (33,3% і 51,7%) – тобто наявна суб'єктна позиція. Одночасно значно зменшилася кількість об'єктних проявів досвіду (66,7% і 48,3%), коли підліток є об'єктом, на який здійснюється вплив чи направлена дія. Підлітки з позиції жертви перейшли в позицію оповідача, вони стали користуватися повідомляючими, констатуючими способами описування подій власних минулих вражень. Ці події, звичайно, залишаються в пам'яті, але вже не несуть такого психотравмуючого навантаження. Отже, обидві форми самоописування є типовими для підлітків із неблагополучних родин, які стали на позицію авторства свого життя, власного життєвого наративу.

У додатку В (табл. В3), ми спостерігаємо позитивну динаміку часового компоненту життєвого досвіду підлітків у категорії «розподіл подій за періодами життя». Слід зауважити, що переважну більшість спогадів з раннього (з 16,7% до 6,9%) та дошкільного дитинства (з 44,4% до 17,2%) («коли я була ще зовсім маленькою», «в колисці») витіснили події недавнього минулого, сьогодення (з 11,1% до 48,3%). До проведення психокорекційної програми підлітки надавали перевагу ранньому і дошкільному дитинству, що свідчило про підсвідоме небажання дорослішати, а жити минулим. Після програми в спогадах перевага надається недавньому минулому, сьогоденню, що засвідчує підвищення значимості цього періоду, заглибленість в актуальність сьогодення та відмова неблагополучних підлітків від інфантильності. Якщо шкала цінностей залишається незмінною, а подовжується відрізок часу, через який оцінюється подія, то значущість події зменшується, а тому показник часового компоненту досвіду після проведення психокорекції став більш гармонізований.

Розгляд загальної характеристики емоційного компоненту досвіду, представленого в життєвих наративах неблагополучних підлітків після психокорекційної програми, підтвержує висновки, зроблені раніше. Більше, ніж удвічі зросла кількість підлітків із позитивним переживанням середовища і за такими субкатегоріями, як «дружнє» (з 5,6% до 10,3%), «радісне» (з 5,6% до 10,3%), і цей показник наблизився до значень контрольної групи (благополучних підлітків). Спостережена тенденція до зниження показників за всіма субшкалами негативного і невизначеного переживання середовища. Нейтральні лексичні (семантичні) засоби мають чітко виражене позитивне спрямування, яке ми розцінюємо, як прояви, що нормалізують конфліктну травматичну емоційну сферу підлітків із неблагополучних родин. Констатуючи той факт, що в досвіді підлітків все ж таки переважає негативне переживання середовища, ми з повним правом стверджуємо, що після психокорекційної програми підлітки стали сприймати середовище більш позитивно.

У категорії «самоопис» ми спостерегли такі зміни після проведення психокорекційної програми: удвічі зросла кількість позитивних рис у самоописах

(з 22,2% до 41,4%); значно знизились показники негативних рис (з 22,2% до 20,7%) та показник невизначеного самоопису (з 55,6% до 37,9%). Ці результати свідчать про позитив у динаміці змін у ставленні підлітків до себе.

Порівнюючи результати проведеної роботи в обох групах (експериментальній і контрольній), слід зазначити, що благополучні підлітки практично зразу писали про проблеми самореалізації, проблеми внутрішнього світу і переживання з цього приводу, а неблагополучні підлітки почали відзначати це ж саме в своїх наративах тільки після психокорекційної програми. На нашу думку, це вже є виявом егоцентричної направленості чи, як зазначав Л.С.Виготський [63], «еґоцентричної домінантї», яка знаходить своє втілення в пробудженні інтересу підлітка до власної особистості. Ця специфічна підліткова особливість у неблагополучних підлітків до програми полягала у наданні пріоритету зовнішності, фізичній силі і кримінальному (вуличному) досвіду, а після програми – почуттям і настрою.

Після психокорекційної програми відбулися якісні зміни в соціальному компоненті досвіду в категорії «соціальні ролі». Неблагополучні підлітки стали надавати більшого значення таким ролям, як друг (товариш) (34,5% проти 27,8%), учень (вихованець притулку) (17,2% проти 16,7%) і знизилися показники з 88,9% до 82,8% ролі «дочка (син), член сім'ї»; з 11,1% до 6,9% -- ролі, пов'язані з професійною діяльністю (роботою); з 33,3% до 24,1% -- безпритульний (бомж), узалежнений. Зменшення числа тих, хто надає значення ролі члена сім'ї, і збільшення кількості підлітків, що надають перевагу ролі друга, як ми вважаємо, свідчить про підліткове новоутворення – зростання потреби в інтимно-особистісному спілкуванні з однолітками. Зниження показників, пов'язаних з професійною діяльністю і зростанням ролі учня, на наш погляд, зумовило і збільшення числа тих неблагополучних підлітків, які надають вагоме значення освіті. Оскільки значення ролі друга (товариша) для підлітків з експериментальної групи стало більш важливим (з 27,8% до 34,5%) у житті, то ми розцінюємо цей процес як розвиток системи соціальних самоідентичностей, що повинно допомогти підліткам адаптуватися в суспільстві, соціалізуватися.

До проведення психокорекційної програми неблагополучні підлітки в своїх наративах демонстрували неприйняття життєвого досвіду, що знаходило своє вираження у непослідовному, поверхневому викладі подій або згадуванні яких-небудь дат, ці описи були переважно примітивними, мали уривчастий характер. Після психокорекційної програми ставлення до життєвого досвіду якісно змінилося. Зміни в представленості рівнів індивідуального досвіду в свідомості підлітків, як нам видається, свідчить про більш позитивне прийняття досвіду підлітками: його переструктуризацію і якісно змінену інтерпретацію. Значно зменшилась кількість наративів, у яких когнітивний компонент досвіду представлений на уривчастому рівні (з 50% до 34,5%) і більше, ніж удвічі зменшилась кількість наративів, у яких досвід представлений на примітивному рівні (з 44,4% до 24,1%). Одночасно з цим підтверджуємо той факт, що значно зросла кількість наративів, у яких досвід представлений на цілісному рівні (5,6% і 41,4%), що практично наближається до рівня систематизованості життєвого досвіду в свідомості благополучних підлітків (45,4%). Дещо вищими стали показники середнього (66,7% і 71,1%) і високого (16,7% і 17,2%) рівня вербалізації, що значною мірою сприяє осмисленню досвіду підлітками.

За період проведення психокорекційної програми в когнітивній складності життєвих наративів спостерігається динаміка до збільшення числа когнітивно складних і зменшення числа когнітивно простих життєвих наративів та зростання високого і середнього рівнів вербалізації досвіду. Усі ці позитивні зміни не могли не позначитися на практичних результатах. Зменшились випадки повної відсутності соціальних зв'язків і контактів у притулку, помічена тенденція до переорієнтації підлітків на світ однолітків, урізноманітнилися види і форми конструктивної агресії, спрямованої на досягнення активності і, з іншого боку, зменшилось число деструктивних форм поведінки. Підлітки з неблагополучних родин стали більш чуттєвими до подій внутрішнього життя, до власного тілесного досвіду, стали більше осмислювати життєвий досвід, що, на нашу думку, сприяє формуванню позитивної ідентичності й соціальної адаптації, оскільки є важливою віковою потребою підлітків.

Виходячи з експертних опитувань персоналу притулку для неповнолітніх на першому етапі соціальної адаптації підлітки проявляли високу тривожність і нестабільність у поведінці, намагалися виробити найбільш прийнятні й універсальні моделі поведінки, були замкнуті і заглиблені у власні переживання, виявляли труднощі в діяльності, неконтактність, соціальну пасивність, схильність до самоаналізу, орієнтацію на соціально-бажану поведінку. Найбільш типовими і яскравими проявами дітей в адаптаційному періоді були такі: агресивність, негативізм, злобливість до інших вихованців і дорослих; низький рівень загального розвитку; неадекватність поведінки, непередбачуваність вчинків, невміння підкорятися вимогам; надмірна збудливість; егоїзм, споживче ставлення до життя, відсутність відповідальності; замкнутість, негативне або насторожене ставлення до дорослих; в окремих випадках прояви жорстокості.

Після психокорекційної програми шляхом повторних експертних опитувань було виявлено позитивну динаміку соціальної адаптованості підлітків: зросла самооцінка, якісними стали такі критерії як працелюбність, чесність, відвертість, які проявлялись у спілкуванні й поведінці, трудовій діяльності, ставленні до оточення й у ставленні до себе, зменшилися прояви девіантності. Названі показники свідчать про ефективність психокорекційної програми, спрямованої на осмислення життєвого досвіду і соціальну адаптацію підлітків із неблагополучних родин.

Після психокорекційної програми простежувалася позитивна динаміка до інтерпретації досвіду, спрямованості на активну й позитивну поведінку суб'єкта стосовно середовища, відбулися позитивні зміни у ставленні підлітків до себе, послаблювалася гострота негативних емоційних переживань, більш активною стала суб'єктна позиція підлітка щодо прийняття життєвого досвіду, його переструктурування і якісну зміну інтерпретації. Авторство власних життєвих наративів дозволило підлітку реконструювати індивідуальний досвід та розширити його зміст і потенціал.

З метою з'ясування значущості змін інтерпретації життєвого досвіду у соціально неблагополучних підлітків було використано критерій Віллоксона для

залежних вибірок (до та після формувального експерименту). Зміни, які відбулися в інтерпретації життєвого досвіду ЕГ є статистично достовірними ($p < 0,01$ при $T = 0,002$). Отже, можна стверджувати, що за допомогою психокорекційної програми можна змінити інтерпретацію життєвого досвіду соціально дезадаптованих підлітків. Найбільші зміни спостерігалися за показником «негативна інтерпретація життєвого досвіду». Статистична достовірність даних змін як в ЕГ до і після психокорекційної програми доведена критерієм Вілкоксона ($p < 0,01$ при $T = 0,001$). Зміни за показниками амбівалентна та невизначена інтерпретація життя спостерігалися, проте вони не були статистично достовірними.

Порівняння результатів аналізу контрольної групи (благополучні підлітки) після проведення психокорекційної програми виявило таке. Показники позитивного переживання середовища (дружнє і радісне), цілісного рівня життєвого досвіду, показники позиції суб'єкта чи об'єкта в досвіді у неблагополучних підлітків після програми наблизилися до показників благополучних підлітків, тобто відбулась актуалізація подій недалекого минулого, і вони занурилися, як і благополучні підлітки, у сьогодення. Зросла роль однолітка, причому майже не знизилася роль дорослого.

У наративах неблагополучних підлітків залишаються описи травматичних подій, хоча й істотно зменшується їх кількість. У неблагополучних підлітків, які не брали участі у психокорекційній програмі за час життя в притулку, не відбулось істотних якісних змін, і тому ми можемо зробити висновок про те, що підлітки з неблагополучних родин потребують психологічної допомоги у прийнятті, інтерпретації та переосмисленні життєвого досвіду.

Наведемо приклади декількох автобіографій неблагополучних підлітків:

Олена П. (17р.): *«Найбільше мені запам'ятались хороші дні, які я проводила разом зі своїми братами, сестрами і батьками. Це були найкращі дні мого дитинства.»*

Іван О. (16р.): *«На мою жизнь повлияли такие события: мой отец умер, когда мне было 8 лет, мама вышла замуж за отчима; с самого детства я начал*

воровать, в 12 лет я уже был в местах лишения свободы, не исправился и в 16 лет я уже сидел в киевском сизо №13; отсидел 2 месяца и понял, как надо беречь свободу».

Женя П. (15р.) До програми: *«У меня пропал брат – это было самое трагическое событие в моей жизни. Я потерял единственного родного человека которому доверял, которого уважал и любил как отца».*

Після психокорекційної програми: *«В 12 лет я остался один на улице. У меня не было ни друзей, ни родственников. Я был сам. Я учился выживать на улице. Я стал смотреть на жизнь совершенно иначе. Я начал понимать элементарные вещи, от которых зависит вся жизнь. Я начал задумываться о более серьезных вещах, для того, чтобы понять смысл жизни».*

Виталик З. (17р.) До тренінгу: *«На меня повлиял мой родной отец и «друзья».*

Після психокорекційної програми: *« Я начал воровать, обижал своих маму и отчима, убежал из дому, потерял своих лучших нормальных друзей».*

Методика «Футуристичний наратив», з нашого погляду, є особистим життєвим сценарієм підлітка, який характеризує зміст і соціальну бажаність подій у часовій перспективі. Особистий життєвий сценарій формується в процесі соціалізації, тобто засвоєння культурних життєвих сценаріїв [192]. Запроваджуючи методику «Футуристичний наратив», ми спрямовували підлітків розміщувати своє минуле, сьогодення і майбутнє в площину «тут і тепер» та, спираючись на життєвий досвід, взаємодіяти з минулим і майбутнім.

Розглянемо компоненти досвіду в наративах підлітків за методикою «Футуристичний наратив» (Див. додаток Д, табл. Д3). Ціннісний компонент досвіду підлітків представлений категорією «цілі в житті»; прогностично-часовий - «життєва перспектива»; когнітивний компонент – «тип наративу», «інтерпретація життєвого досвіду»; діяльнісний компонент життєвого досвіду підлітків представлений в таких категоріях, як «активність – пасивність суб'єкта», «поведінка автора щодо середовища», «підхід у вирішенні ситуацій»; емоційний –

в категоріях «емоції», «ставлення оточення до автора» і «емоційне переживання середовища».

Розглядаючи тип наративу (когнітивний компонент досвіду), слід зазначити, що загальний показник позитивного наративу значно зріс після психокорекційної програми (50,2% і 71,5%), а загальний показник негативного знизився майже вдвічі (27,9% і 14,3%), також знизився показник амбівалентного (5,6% і 3,6%) і невизначеного наративу (16,7% і 10,7%). Психокорекційні заняття, ми переконані, позитивно впливали на підлітків, які не визначились або мали сумніви щодо майбутнього, вони допомагали їм позитивно налаштуватися й оптимістично дивитися в майбутнє.

Позитивну інтерпретацію досвіду в наративах неблагополучних підлітків після психокорекційної програми ми пов'язували з позитивними змінами особистості (показники зросли з 16,7% до 28,6%), внутрішніми особистісними якостями (11,1% і 17,9%), досягненням мети (5,6% і 17,9%), необхідністю людям (5,6% і 17,9%). Негативну інтерпретацію досвіду неблагополучні підлітки пов'язують із кримінальним досвідом (показники зросли з 5,6% до 7,1%), з негативним ставленням інших, з психотравмуючими вчинками, направленими на підлітків (показники зменшились з 16,7% до 3,6%), з самотністю, непотрібністю нікому (з 5,6% до 3,6%). Як ми вважаємо, динаміка зменшення негативної інтерпретації досвіду в наративах неблагополучних підлітків і зростання позитивної інтерпретації досвіду після психокорекційної програми зумовлена прийняттям життєвого досвіду і власної ідентичності.

Як ми бачимо з додатку Д (табл. Д3), до проведення психокорекційної програми близько половини (з 44,4%) досліджуваних мали невизначені цілі, а після програми найбільш вираженою метою в майбутньому для неблагополучних підлітків є «сім'я» (28,6%) і «змінитись», «зав'язати», «вирватись із вуличного життя» (25%).

Отримані результати в змісті ціннісного компоненту свідчать про суттєві якісні зміни. Після проведення психокорекційної програми майже вдвічі підвищилися такі показники за категорією «цілі в житті», як «сім'я» (16,7% і

28,6%), «робота, добробут, гроші» (5,6% і 14,3%), «освіта» (5,6% і 10,7%). Значно зріс показник субкатегорії «змінитись», «зав'язати», «вирватись з вуличного життя» з 22,2% до 25% та більш, ніж удвічі знизився показник невизначеності цілей (44,4% і 17,9%) після психокорекції. Такі зміни у визначенні цілей майбутнього після програми зумовили переорієнтацію неблагополучних підлітків на сімейні цінності, взаємодію з рідними, прагнення змінитися, отримати освіту, професію, знайти роботу, бути забезпеченим і самостійним.

Як видно з додатку Д (табл. Д3), до проведення психокорекційної програми близько половини досліджуваних фіксують наявність життєвої перспективи (42,5%) (прогностично-часовий компонент), тобто в таких складних умовах соціалізації, як неблагополучна родина і вулиця, ці підлітки намагаються знайти психологічні резерви і демонструють прагнення мати стабільні позитивні уявлення про себе, свою соціальну ідентичність. На наше переконання, цей факт забезпечується тим, що неблагополучні підлітки для того, щоб вижити на вулиці, об'єднуються в групи, і саме приналежність до групи надає їм упевненості (я не сам). Це також доводить тезу, що індивіду для відчуття власної цінності потрібне почуття приналежності до групи. А. Тешфел [332] стверджує, що звичайне перебування в групі забезпечує особистість відчуттям приналежності, що підтримує позитивну «Я-концепцію».

До психокорекційної програми розрив у показниках між значеннями наявної і відсутньої життєвої перспективи був незначний (42,5% і 38,9%), до того ж значна кількість досліджуваних мала невизначену життєву перспективу (18,7%). Після програми картина життєвої перспективи суттєво змінилася: більше ніж у півтора раза зросла кількість підлітків із присутньою життєвою перспективою (42,5% і 64,3%), значно знизилась кількість підлітків, які не мають життєвої перспективи (38,9% і 21,4%) і тих, які мають невизначену життєву перспективу (18,7% і 14,3%). Таким чином, за сприятливих умов соціалізації у неблагополучних підлітків формується позитивний власний образ, що зумовлює позитивну соціальну ідентичність і наявну життєву перспективу.

Результати наявності життєвої перспективи зазнали таких змін: зросли значення майже всіх субкатегорій: сім'я (з 16,7% до 17,9%), внутрішні якості (з 5,3% до 17,9%), робота та сім'я (з 6,2% до 14,3%) і є незначне зменшення субкатегорії зміни на краще (з 11,1% до 10,7%), що свідчить про тенденцію до зміни позиції утриманця і орієнтацію на свої сили. Інакше кажучи, неблагополучні підлітки до психокорекції чекали, що хто-небудь зробить їх майбутнє щасливим, а не вони самі (позиція утриманця), а після вони стали покладатися на себе, свої внутрішні якості.

Значення субкатегорій відсутньої життєвої перспективи у неблагополучних підлітків після психокорекційної програми зменшились: «я злодій, наркоман» (з 16,7% до 10,7%), «я брудний бомж, бродяга» (з 11,1% до 7,1%), «мене нема» (з 11,1% до 3,6%), що ще раз переконує нас у позитивних змінах психіки особистості неблагополучних підлітків і їх життєвих наративів.

Цікавою виявилась динаміка значень субкатегорій невизначеної життєвої перспективи. Майже в 4 рази знизилася значення субкатегорії «я сьогодні» (з 13,1% до 3,6%) та вдвічі зросло значення субкатегорії «я і хороший, і поганий» (з 5,6% до 10,7%). Маємо думку, ця особливість пов'язана з тим, що підлітки, які до програми мали невизначену перспективу, тобто мали сумніви в своєму майбутньому, після програми побачили обриси наявної життєвої перспективи і впевненості в майбутньому. А ті, які не бачили життєвої перспективи, були переконані в її відсутності, після програми стали сумніватися в своїй позиції і перейшли в категорію невизначеної життєвої перспективи (базовий наратив розхитаний і застарілий). Отож наголошуємо, що психокорекційна програма зумовила значне збільшення кількості підлітків із наявною життєвою перспективою і зменшення таких, у яких життєва перспектива відсутня або невизначена.

З метою з'ясування значущості змін у визначенні життєвої перспективи соціально неблагополучних підлітків було використано критерій Вілкоксона для залежних вибірок. Зміни, які відбулися у життєвій перспективі ЕГ є статистично достовірними ($p < 0,01$ при $T = 0,002$). Отже, можна стверджувати, що за допомогою психокорекційної програми можна допомогти визначити життєву перспективу

соціально дезадаптованим підліткам. Найбільші зміни спостерігалися за показником «наявна життєва перспектива». Зміни за показниками відсутня та невизначена життєва перспектива спостерігалися, проте вони не були статистично достовірними.

У своїх футуристичних наративах, які ми вважаємо життєвими наративами, оскільки підлітки описують власне життя від народження до «смерті», досліджувані виражали власну активність чи пасивність (діяльнісний компонент). До психокорекційної програми в наративах підлітків переважала пасивна позиція суб'єкта (з 66,7% до 46,4%), а після стала переважати активна (з 27,8% до 64,3%), що свідчить про певну впевненість у собі, своїх можливостях. Ті підлітки, які в першому тестуванні не визначилися з активною чи пасивною позицією в житті (5,5%), у другому тестуванні після психокорекційної програми визначилися і були нами інтерпретовані як активні суб'єкти.

Поведінка автора щодо середовища відрізняється більшою різноманітністю. До проведення психокорекційної програми найбільш вираженою поведінкою автора щодо середовища в наративах неблагополучних підлітків була відсторонена (27,7%) і незалежна (22,2%), а після проведення програми найбільш вираженою стала доброзичлива (32,1%) і комунікативна поведінка (28,6%), що вказує на підвищення рівня відвертості й готовності до спілкування. Цікавим виявилось й те, що на цьому етапі дослідження дещо знизилась значення незалежної поведінки автора щодо середовища. Як нам здається, ця особливість говорить про скорочення дистанційного бар'єру між «дітьми вулиці» і соціумом, про їх розуміння необхідності налагодження стосунків та прийняття законів і правил сучасного соціуму. Ці дані свідчать про позитивну динаміку ставлення неблагополучних підлітків до соціуму, їх соціалізацію.

Розглядаючи стилі підходу до вирішення життєвих ситуацій, ми визначили, що більше половини підлітків із неблагополучних родин переважно використовували пасивний підхід у вирішенні життєвих ситуацій (55,6%) (не використовуються жодні заходи, які б перевищували вимоги ситуації (27,8%), а після проведення психокорекційної програми картина кардинально змінилась і

підлітки в своїх наративах зазначали активний підхід у вирішенні ситуацій (60,7%) (ініціативному досягненню цілі (25%), що підтверджує більш упевнену позицію у власних силах і можливостях, прояви позитивної соціальної ідентичності. Результати показують, що психокорекційна програма допомагає підліткам набутти впевненості й активності, повірити у власну спроможність діяти, долати труднощі та досягати певної мети, хоча не завжди підлітки вибирають ефективні засоби для цього.

Життя на вулиці, де панує «закон джунглів: хто сильніший, той і виживає», навчило підлітків із неблагополучних родин виживати будь-яким чином (обманом, агресією, хитрістю тощо). А.М. Прихожан, Н.М. Толстих [218] пропонують допомагати завчасно перетворити неконструктивну агресію в конструктивну, перш ніж вона перетвориться в деструктивну, чого ми й намагалися досягти в процесі психокорекційної програми.

Як видно з результатів дослідження, психокорекційна програма сприяла активізації діяльнісного компоненту досвіду і визначенню підходу до подолання труднощів, унаслідок чого підлітки з експериментальної групи стали надавати перевагу активному підходу в подоланні труднощів.

У власних життєвих наративах неблагополучні підлітки виражали свої емоції стосовно майбутнього, що складає емоційний компонент життєвого досвіду. Цікаво, що майже половина їх виявила до психокорекційної програми позитивні емоції, тобто майбутнє викликає у підлітків переважно позитивні почуття (44,5%). Ми вважаємо, що ця особливість свідчить про те, що неблагополучні підлітки покладають великі надії на майбутнє. Психологічні зміни, які відбулися з підлітками цієї категорії після програми, характеризуються зменшенням рівня значень негативних (з 33,3% до 21,4%) і нейтральних емоцій (з 22,2% до 14,3%) та значним підвищенням рівня позитивних емоцій (з 44,5% до 64,3%). Ця динаміка промовисто говорить про позитивні зрушення в особистості неблагополучних підлітків, зумовлені доцільністю і сприянням психокорекційної програми в особистісному зростанні.

Не завжди в життєвих наративах неблагополучних підлітків можна було визначити ставлення оточення щодо автора (до 5,6% і 3,6% після) чи класифікувати його. Як видно з додатку Д (табл. Д3), у наративах підлітків указується про переважно добре ставлення оточення до автора, що дає підставу говорити про позитивні очікування від соціуму підлітків із неблагополучних родин. Психокорекційна програма сприяла цьому переконанню і зміцнила соціальні позиції підлітків, оскільки, як видно з результатів методики, на половину зросли показники значень доброго ставлення (з 50% до 75%) і відповідно вдвічі знизилась у визначенні агресивного ставлення оточуючих (з 44,4% до 21,4%).

Дуже часто в наративах неблагополучних підлітків ми фіксували уявлення про себе в майбутньому, виявом якого були описи бажаних якісних ознак, тобто підлітки себе зображували такими, якими хотіли бути у сприйманні оточення. Ми можемо зробити висновок, що в середовищі дітей вулиці цінуються такі особисті якості, як доброта, чесність, щедрість, і ці риси характеру в наративах підлітків після психокорекційної програми не тільки не втратили своєї значущості, а, навпаки, набули ще більшої важливості.

Середовище у неблагополучних підлітків викликало амбівалентні почуття. З одного боку викликало бажані дружні емоції і вселяло впевненість у ньому, а з іншого – складний негативний досвід пригнічує їх. Прослідкуємо, як змінилось емоційне переживання щодо середовища після психокорекції. Зросли значення таких емоційних переживань стосовно майбутнього середовища: дружнє (з 5,6% до 17,9%), вселяє впевненість (з 11,1% до 25%), радісне (з 5,6% до 10,7%), турботливе (з 5,6% до 7,1%). Знизилась значення таких емоційних переживань: викликає невпевненість (з 11,1% до 7,1%), викликає пригніченість (з 27,8% до 17,9%), фрустуюче (з 22,2% до 10,7%), загрозливе (з 11,1% до 3,6%). Як видно, після проведення психокорекційної програми у ставленні підлітків до соціуму є явні позитивні зміни, які свідчать про позитивну динаміку соціалізації підлітків.

Статистичний аналіз результатів проведених досліджень показав позитивну динаміку осмислення життєвого досвіду учасниками (різниця значуща за критерієм Вілкоксона при $p < 0,01$) (табл.3.3).

Таблиця 3.3

**Результати порівняльного аналізу текстів досліджуваних «до» і «після»
психокорекційної програми, %**

	Осмисле- ність життя			Інтерпретація життя				Життєва перспектива			Рівень вербалізації			Тип наративу		
	Високий	Середній	Низький	Позитивна	Негативна	Амбівален.	Невизнач.	Наявна	Відсутня	Невизнач.	Високий	Середній	Низький	Позитивн.	Негативн.	Невизнач.
ЕГдо психок. програми	16,1	74,2	9,7	50,2	27,9	5,6	16,7	42,5	38,9	18,7	16,7	66,7	16,7	44,5	33,3	22,1
ЕГпісля психок. програми	19,9	70,9	9,2	71,5	14,3	3,6	10,7	64,4	21,4	14,3	17,2	71,1	11,7	64,3	21,4	14,3
Критерій Вілкоксо -на	T=0,038*			T=0,002**	T=0,001**	T=0,008	T=0,013	T=0,002**	T=0,004	T=0,009	T=0,04*			T=0,03*		

* - статистично значущі позитивні зсуви на рівні $p < 0,05$,

** - статистично значущі позитивні зсуви на рівні $p < 0,01$.

Таким чином, можна зробити висновки, що внаслідок проведеної психокорекційної програми в усвідомленні життєвого досвіду підлітків відбулися такі якісні зміни. У прогностично-часовому компоненті: переорієнтація неблагополучних підлітків у майбутньому на сім'ю, освіту і професію; позитивні очікування; оптимізм у ставленні до наявної життєвої перспективи і зниження рівня песимізму щодо відсутньої та невизначеної життєвої перспективи. У ціннісному компоненті досвіду: зростання позитивного настрою щодо свого майбутнього, значне збільшення позитивних емоцій у ставленні до власного життя, стало більш вагомим значення доброго ставлення оточення щодо автора; набули особливого значення в підлітків позитивні емоційні переживання і, навпаки, значення негативних емоцій утратило свою актуальність. Діяльнісний компонент характеризується переважанням активності, найбільш вираженою стала доброзичлива й комунікативна поведінка автора щодо середовища, стала надаватися перевага активному підходу в подоланні труднощів. Когнітивний

компонент характеризується динамікою зменшення негативного типу наративу і зростанням позитивного ставлення до досвіду.

Підлітків із експериментальної групи після психокорекційної програми відрізняє активність, упевненість у собі і в своїх можливостях, високі очікування і диференційована самопрезентація. Важливою особливістю цих підлітків стало прагнення вирішити проблемні ситуації, використовуючи конструктивні методи, причому труднощі не викликають у них песимізму, прагнення до ізоляції, самотності, що наближає їх до благополучних підлітків. Отже, за допомогою психокорекційної програми підлітки з неблагополучних родин у своїх життєвих наративах ще раз сприйняли, переосмислили, інтегрували досвід (асиміляція) і змінили ставлення до нього; розширили, інтерпретували і диференціювали досвід (акомодація) у співвіднесеності з соціумом і подіями в ньому, що зумовило активний підхід у вирішенні ситуацій, наявну життєву перспективу і сформовану позитивну ідентичність.

Зміни, які відбулися з підлітками, помітні не тільки співробітникам притулку для неповнолітніх, але й самим підліткам. Вони частіше говорять про свої й чужі почуття, емоції, думки, переживання. Звичайно, зміни відбуваються повільно, підлітки відчувають незвичність свого ставлення до оточення і до себе самих, починають усвідомлювати, що вони стають іншими. І так важливо не зруйнувати ці надбання, а закріпити їх і розвивати.

Наведемо декілька футуристичних наративів неблагополучних підлітків:

Наталія Ш. (13р.): *«Пройдут года, я буду работать, буду замужем, у меня будут дети, дети вырастут, у них будут свои семьи и я стану старой».*

Ігор К. (15р.): *«Я не знаю, что со мною будет завтра, поэтому не могу ничего сказать о своей жизни, об этом знает только один Бог».*

Рустам Ф. (14р.): *«Втікав з хати в дитинстві, бомж, бандюга, злодій, а тепер змінився, але пізно».*

Юра М. (12р.): *«Хороший друг, добрий, завжди може прийти на допомогу. У мене не буде жінки і дітей тому, що про них треба турбуватись – одному легше».*

Богдан К. (13р.): *«Мама скажет, что рано ушел, что надо было еще пожить. Брат скажет, что я хороший, что он меня любит, а друзья – что я хороший друг и никогда никому ничего не жалел».*

Андрій І. (12р.): *«Хороший человек, умный, красивый, был хорошим учителем кунфу, научил доброму, хорошему, как жить научил».*

Миша О. (17р.): *«Я стану музыкантом и у меня будет много поклонников».*

Артем С. (16р.): *«Умный, гениальный изобретатель, ученый, трудолюбивый, компьютерный гений. Если мне удастся то, что я хочу, то обо мне, как о человеке можно забыть. Врядли женюсь».*

Женя П. (15р.): *«Мои близкие на старости лет будут говорить обо мне как о любящем человеке, а любовь – это все».*

Був проведений факторний аналіз даних до і після психокорекційної програми. Завданням факторного аналізу ми визначили:

- 1) з'ясувати структуру досвіду підлітків із неблагополучних родин;
- 2) простежити зміни, які відбулись у структурі досвіду після проведення програми.

До психокорекційної програми перший фактор містив шкали тесту СЖО Д.Леонтьєва: цілі (0,885), локус Я (0,838), усвідомленість (0,788), осмисленість життя (0,760), цілеспрямованість (0,759), покликання (0,621), результат (0,553), процес (0,544). Після програми до першого фактору ввійшли такі шкали тесту СЖО: цілі життя (0,876), цілі (0,860), покликання (0,769), усвідомленість (0,760), визначеність (0,569), осмисленість життя (0,557), насиченість (0,503). На нашу думку, до програми підлітки знаходились у стані пошуку смислу життя й інтерпретації досвіду. Їх минуле, сьогодення і майбутнє хаотично «змішалось», і підлітки не могли самостійно розібратися в своїх почуттях і ставленні до життєвого досвіду. Після проведення програми ми бачимо, що підлітки осмислили досвід, визначилися в житті, спрямовані в майбутнє, на реалізацію цілей, покликання і відчувають насиченість життя. Ми назвали цей фактор «смісложиттєві орієнтації».

Другий фактор до проведення програми характеризувався такими шкалами: стабільність (0,815), визначеність (0,736), відповідальність (-0,563). Ми інтерпретували як визначені, стабільні уявлення про власне Я і неприйняття відповідальності за власне життя, що визначило цей фактор як «соціальна дезадаптація». А **після психокорекції другий фактор** став мати такий вигляд: показник творчого потенціалу (0,907), упевненість (0,759), соціальність (0,728), активність (0,726), самовпевненість (0,620), активність у подоланні перешкод (0,609), задоволеність (0,542), що ми інтерпретували як «позитивна соціалізація». Неблагополучні підлітки після психокорекційної програми стали більш розкутими, впевненими, активними, задоволеними, стали проявляти активність у подоланні перешкод конструктивними методами, реалізовувати себе у творчості, стали відвертішими й щасливішими, більш комунікабельними і з однолітками, і з персоналом притулку, і з психологом.

Таблиця 3.4

**Дисперсії виділених факторів (метод головних компонентів),
які визначають зміни в структурі досвіду неблагополучних підлітків.**

Фактори	Власний вектор		% дисперсії		Сумарний % дисперсії	
	До тр.	Після тр.	До тр.	Після тр.	До тр.	Після тр.
Фактор 1	5,638	4,651	18,794	11,296	18,794	11,296
Фактор 2	2,438	4,365	8,125	11,193	26,919	23,120
Фактор 3	2,322	4,161	7,741	10,669	34,661	33,788
Фактор 4	2,229	3,236	7,430	8,297	42,091	42,085
Фактор 5	2,217	2,718	7,389	6,968	49,480	49,054
Фактор 6	2,200	2,697	7,335	6,915	56,815	55,968
Фактор 7	2,154	2,574	7,181	6,601	63,996	62,569

До проведення програми третій фактор містив такі шкали: вік (0,891), інтернальність (0,548), змістовність (0,511). **Після виконання програми третій фактор** змінився таким чином: осмисленість життя (0,511), відповідальність

(0,852), інтернальність (0,744), локус Я (0,722), локус життя (0,636), задоволеність (0,612). До програми у неблагополучних підлітків спостерігалася така тенденція: з віком життю надавалось більше значимості і впевненості в тому, що життя підконтрольне підлітку. А після психокорекційної програми з'явилась осмисленість життя, відповідальність за життя, задоволення ним, упевненість у тому, що підлітки побудують своє життя у відповідності до власних цілей і уявлень про смисл життя, що вони можуть контролювати власне життя, вільно приймати рішення і втілювати їх у життя. Такий стан підлітків ми кваліфікували як «наявну життєву перспективу».

Четвертий фактор до втілення програми мав такий вигляд: результат (0,553), відповідальність (0,526), задоволеність (0,801), успішність (0,509), що свідчить про задоволеність минулим, успішність у вибраній ними сфері діяльності. Це може бути і вживання психоактивних речовин, і кримінальна діяльність. **Після завершення програми четвертий фактор** став містити такі шкали: впевненість (0,896), результат (0, 691), успішність (0,642), енергійність (0,622). Зміни, які відбулися в особистості підлітків з неблагополучних родин свідчать про впевненість у собі, що надає підліткові енергійності, спрямованості, визначеності, самототожності і говорить про «позитивну ідентичність».

До п'ятого фактору перед проведенням програми увійшли шкали: інтернальність (0,509), обов'язковість (0,909) і різноманітність (-0,519). Під час проведення психокорекційної програми з неблагополучними підлітками ми часто зустрічалися зі скаргами на нецікавість, одноманітність життя, що й має вираження в п'ятому факторі. **П'ятий фактор після завершення програми** характеризувався осмисленістю (0,866) і обов'язковістю (0,752). Таким чином, ми бачимо іншу картину: одноманітність трансформується в «осмисленість досвіду», що ми вважаємо важливим позитивним звершенням в особистості підлітків із неблагополучних родин.

До виконання програми шостий фактор мав такий вигляд: енергійність (0,800) і впевненість (0,656). **Після програми шостий фактор** змінився таким чином: визначеність (0,502), реалізованість (0,783), задоволеність – дисгармонія (-

0,643), перспективність (0,604). Зміни, які відбулися в шостому факторі свідчать про усвідомленість життєвого досвіду, визначеність власної позиції, реалізованість особистих потреб, спрямованість на перспективу і боротьбу між позитивною та негативною інтерпретацією життя. І хоча ми спостерігаємо «негативну інтерпретацію життя», все ж таки підлітки з неблагополучних родин після психокорекційної програми визначились зі ставленням до життєвого досвіду, що ми вважаємо успішним стартом для подальшого переосмислення життя.

Сьомий фактор до проведення програми містив такі шкали: насиченість (0,866), реалізованість (0,653), чинники індивідуального досвіду (0,504). Ми схильні інтерпретувати такі характеристики як те, що відчуття насиченості й реалізованості підліткам із неблагополучних родин надавав індивідуальний досвід: вживання психоактивних речовин, досвід криміналізації, статевого життя, життя на вулиці і т.д. **Після втілення програми сьомий фактор** змінився таким чином: змістовність (0,855), вік (0,624), процес (0,623). Ці зміни, ми вважаємо, свідчать про те, що з віком неблагополучні підлітки схильні надавати більшого значення, більшої цінності і сенсу сьогоденню. Цей фактор ми інтерпретуємо як «цінність сьогодення».

Отже, із вищесказаного випливає, що кожний фактор після виконання психокорекційної програми зазнав якісних змін (таблиця 3.5.). Порівнюючи з даними експериментальної і контрольної груп (див. другий розділ), ми можемо зауважити, що в неблагополучних підлітків змінилися смисложиттєві орієнтації, тобто підлітки визначились у ставленні до життєвого досвіду і спрямували його в майбутнє, на реалізацію цілей.

Зміни в змісті досвіду неблагополучних підлітків після проведення програми, які сприяли становленню позитивної соціалізації й ідентичності, свідчать про прагнення неблагополучних підлітків підтримувати стабільні позитивні уявлення про власну особистість і стосунки з соціумом, що зумовлює наявність життєвої перспективи і спрямованість її в майбутнє. Важливою особливістю інтерпретації життєвого досвіду в неблагополучних підлітків під час психокорекційної програми є боротьба між позитивним і негативним ставленням до нього, результатом якої

стала негативна інтерпретація життєвого досвіду. На нашу думку, місяць – півтора для таких підлітків – занадто стислий термін для зміни ставлення до досвіду на позитивне. Ми надаємо важливого значення тому, що підлітки приймають свій життєвий досвід, яким би він не був, вважають його невід'ємною частиною історії свого життя. Для формування позитивного ставлення до власного досвіду потрібно більше часу, щоб загоїлись психологічні травми, отримані в родині, щоб підлітки пробачили своїм батькам, а для цього є всі передумови (позитивна ідентичність, наявна життєва перспектива).

Таблиця 3.5

Результати факторного аналізу в КГ та ЕГ до і після психокорекційної програми.

№п/п	КГ	ЕГ до програми	ЕГ після програми
1.	Смисложиттєві орієнтації	Смисложиттєві орієнтації	Смисложиттєві орієнтації
2.	Позитивна ідентичність	Негативна ідентичність	Позитивна ідентичність
3.	Позитивна інтерпретація досвіду	Негативна інтерпретація досвіду	Негативна інтерпретація досвіду
4.	Наявна життєва перспектива	Відсутня життєва перспектива	Наявна життєва перспектива
5.	Позитивна соціалізація	Соціальна дезадаптація	Позитивна соціалізація
6.	Ініціативність	Невпевненість у собі	Осмисленість досвіду
7.	Підлітковий максималізм	Тривожно-агресивне очікування	Цінність сьогодення

Прослідкуємо зміни, які відбулись у кореляційних зв'язках в експериментальній групі до і після впровадження психокорекційної програми (Див.додаток Л, табл.Л7, Л8). Завданнями кореляційного аналізу ми визначили:

- 1) з'ясувати взаємозв'язки чинників усвідомлення життєвого досвіду підлітків;
- 2) простежити зміни, які відбулися в структурі досвіду після психокорекційної програми.

Розглянемо кореляційні зв'язки когнітивного компоненту досвіду підлітків – смисложиттєвих орієнтацій. Визначено, що до виконання психокорекційної програми субшкала «цілі в житті» (майбутнє) позитивно корелювалась з

«осмисленістю життя» ($p < 0,01$), «локусом Я» ($p < 0,01$), «результатом» ($p < 0,01$), «локусом життя» ($p < 0,01$), «процесом» ($p < 0,05$) і негативно корелювалась з «низькою самооцінкою» ($p < 0,05$). А після програми – з «осмисленістю життя» ($p < 0,01$), «локусом Я» ($p < 0,01$), «процесом» ($p < 0,01$), «локусом життя» ($p < 0,01$), «результатом» ($p < 0,01$), «неповною родиною» ($p < 0,05$), «позитивною інтерпретацією життя» ($p < 0,05$) і негативно корелювалась з «негативною інтерпретацією життя» ($p < 0,01$), «реконструйованою родиною» ($p < 0,05$), «невдоволення думками, нерішучістю» ($p < 0,05$). Ми відзначили, що внаслідок проведення психокорекції зі зростанням цілей у майбутньому зростає позитивна інтерпретація досвіду, особливо у підлітків із неповних сімей, але відсутня ця особливість у підлітків із реконструйованих родин. Тобто реконструйовані родини деструктивно впливають на усвідомлення цілей у майбутньому.

Виявлено, що субшкала «процес» (сьогодення) до програми позитивно корелювалась з «осмисленістю життя» ($p < 0,01$), «локусом Я» ($p < 0,01$), «результатом» ($p < 0,01$), «віком» ($p < 0,01$), «локусом життя» ($p < 0,05$), «цілями в житті» ($p < 0,05$), «невпевненістю» ($p < 0,05$) і негативно корелювалась з «нестійкістю позиції» ($p < 0,05$). Після проведення психокорекційної програми кореляційні зв'язки процесу змінилися таким чином: позитивні кореляції з «осмисленістю життя» ($p < 0,01$), «результатом» ($p < 0,01$), «локусом Я» ($p < 0,01$), «цілями в житті» ($p < 0,01$), «схильністю до обману, фантазування» ($p < 0,01$), «втечею від реальності у фантазії» ($p < 0,05$), «досвідом статевого життя» ($p < 0,05$) і негативно корелювалась з «негативною життєвою інтерпретацією» ($p < 0,05$). Надання більшого значення сьогоденню підвищує схильність до обману, фантазування, втечі від реальності у фантазії, що ми кваліфікуємо, як психологічний захист. Зі зростанням задоволеності сьогоденням знижується негативна життєва інтерпретація (після програми невизначена інтерпретація життєвого досвіду у соціально неблагополучних підлітків відсутня). Ця особливість, як правило, притаманна неблагополучним підліткам з досвідом статевого життя. Паралельно зазначимо, що після програми підлітки стають більш відвертими і в ставленні до себе, і до інших.

З'ясовано, що субшкала «результат» (минуле) до проведення програми мала позитивні кореляційні зв'язки з «осмисленістю життя» ($p < 0,01$), «цілями в житті» ($p < 0,01$), «локусом Я» ($p < 0,01$), «локусом життя» ($p < 0,01$) і «процесом» ($p < 0,01$). А після програми – з «осмисленістю життя» ($p < 0,01$), «процесом» ($p < 0,01$), «цілями в житті» ($p < 0,01$), «локусом життя» ($p < 0,05$), «схильністю до обману, фантазування» ($p < 0,05$), «віком» ($p < 0,05$) і негативно корелювалася з «насторожено агресивним очікуванням» ($p < 0,01$), «наявною життєвою перспективою» ($p < 0,01$), «невизначеністю, дифузністю «Я» ($p < 0,05$). З наданням вагомішого значення минулого зростає схильність до обману, фантазування, що ми інтерпретуємо як психологічний захист неблагополучних підлітків, але в той же час зменшується насторожено-агресивне очікування, невизначеність, дифузність «Я» та наявна життєва перспектива. Слід зауважити, що значення минулого збільшується з віком, тобто чим старші неблагополучні підлітки, тим виразнішими стають притаманні їм указані особливості. Після проведення програми ми визначили взаємозв'язок зростання значення минулого і смисложиттєвих орієнтацій для досліджуваних старшого підліткового віку і спостерегли зменшення насторожено агресивного очікування, невизначеності, дифузності «Я».

Показано, що субшкала «локус Я» до застосування психокорекційної програми позитивно корелювалася з «осмисленістю життя» ($p < 0,01$), «цілями в житті» ($p < 0,01$), «процесом» ($p < 0,01$), «результатом» ($p < 0,01$), «локусом життя» ($p < 0,01$) і негативно корелювалася зі шкалами «член родини у в'язниці» ($p < 0,05$), «проживання на вулиці» ($p < 0,05$). Після проведення психокорекційної програми кореляційні зв'язки процесу змінились таким чином: позитивні кореляції з «осмисленістю життя» ($p < 0,01$), «локусом життя» ($p < 0,01$) «цілями в житті» ($p < 0,01$), «процесом» ($p < 0,01$), «схильністю до обману, фантазування» ($p < 0,05$), і негативно корелювалася з «низькою самооцінкою» ($p < 0,01$), «негативною життєвою інтерпретацією» ($p < 0,05$), «насторожено агресивним очікуванням» ($p < 0,05$). Після проведення психокорекційної програми у змісті досвіду відбулися вагомі якісні зміни: зі зміцненням переконаності у власній можливості

контролювати життя у неблагополучних підлітків зросли смисложиттєві орієнтації та знизилось насторожено агресивне очікування і негативна життєва інтерпретація.

Визначено, що до проведення програми субшкала «локус життя» позитивно корелювалася з «осмисленістю життя» ($p < 0,01$), «локусом Я» ($p < 0,01$), «результатом» ($p < 0,01$), «цілями в житті» ($p < 0,01$) і «процесом» ($p < 0,05$). А після програми – з «осмисленістю життя» ($p < 0,01$), «локусом Я» ($p < 0,01$), «цілями в житті» ($p < 0,01$), «результатом» ($p < 0,01$), «схильністю до обману, фантазування» ($p < 0,05$), «підвищеною чутливістю до загроз» ($p < 0,05$) і негативно корелювалася з «насторожено агресивним очікуванням» ($p < 0,01$), «низькою самооцінкою» ($p < 0,01$), «наявною життєвою перспективою» ($p < 0,01$), «невдоволенням думками, нерішучістю» ($p < 0,05$). Підлітки стали більш вразливими, оскільки на вулиці (в середовищі їх постійного проживання) їм потрібно бути більш прагматичними і жити сьогоdnішнім днем. При цьому з підвищенням переконаності у можливості здійснення людиною контролю над життям, знижується насторожено агресивне очікування, невдоволення думками, нерішучість, знижується відчуття життєвої перспективи. Ми схильні розглядати ці зміни в змісті досвіду як амбівалентні. На наш погляд, надто замалий відрізок часу пройшов після програми і не всі зміни в змісті досвіду завершили свою інтеріоризацію, своє формування.

З'ясовано, що субшкала «осмисленість життя» до програми позитивно корелювалася з «результатом» ($p < 0,01$), «цілями в житті» ($p < 0,01$), «локусом Я» ($p < 0,01$), «локусом життя» ($p < 0,01$), «процесом» ($p < 0,01$), «схильністю до обману, фантазування» ($p < 0,05$). Після проведення психокорекційної програми кореляційні зв'язки процесу змінилися таким чином: позитивні кореляції з «локусом життя» ($p < 0,01$), «цілями в житті» ($p < 0,01$), «локусом Я» ($p < 0,01$), «процесом» ($p < 0,01$), «результатом» ($p < 0,01$), «схильністю до обману, фантазування» ($p < 0,01$), «підвищеною чутливістю до загроз» ($p < 0,05$) і негативно корелювалася з «невдоволенням думками, нерішучістю» ($p < 0,01$), «насторожено агресивним очікуванням» ($p < 0,01$), «наявною життєвою перспективою» ($p < 0,05$) і «реконструйованою родиною» ($p < 0,05$). Зростання психологічних захистів,

чутливості до загроз та зниження відчуття життєвої перспективи, як нам видається, пояснюється тим, що на цьому етапі підлітки знаходяться в стані переосмислення життєвого досвіду, реінтерпретації, реідентифікації всіх попередніх етапів становлення ідентичності, які притаманні підлітковому віку для формування цілісної позитивної ідентичності. А тому ми вважаємо такі негативні прояви на цьому етапі явищем цілком нормальним. Ці особливості властиві неблагополучним підліткам, але не виявляються, як правило, у підлітків із реконструйованих родин. Після проведення психокорекційної програми з підвищенням рівня осмисленості життя відбулись позитивні зміни в змісті смисложиттєвих орієнтацій та знизився рівень невдоволення думками, нерішучості, насторожено-агресивного очікування, що свідчить, як ми вважаємо, про позитивну динаміку в змісті життєвого досвіду неблагополучних підлітків.

Таким чином, аналіз кореляційних зв'язків у групі підлітків із неблагополучних родин дав можливість виділити такі особливості: субшкали смисложиттєвих орієнтацій мають позитивні зв'язки між собою. Ми з'ясували, що зростання рівня націленості в майбутнє зумовлює процес зростання позитивної інтерпретації досвіду, надмірна зосередженість на минулому зумовлює зниження негативної життєвої інтерпретації, зростання рівня направленості в минуле зумовлює зниження вираженості життєвих перспектив, зростання переконаності у власній можливості контролювати життя зумовлює зниження насторожено-агресивного очікування і негативної життєвої інтерпретації, підвищення рівня осмисленості життя зумовлює зниження рівня невдоволення думками, нерішучості, насторожено-агресивного очікування. Слід наголосити на тому, що рівень сформованості смисложиттєвих орієнтацій є основою для прийняття і інтерпретації життєвого досвіду, яка в свою чергу має першочергове значення для створення ідентичності й соціалізації підлітками, визначення напрямку життєвої перспективи та формування позитивного життєвого наративу.

Розглянемо кореляції шкал за методикою «Автобіографія», «Футуристичний наратив» (додаток Л, табл. Л7,Л8). У групі підлітків з позитивною інтерпретацією життя до проведення психокорекції були виявлені «проблеми реалізації базових

потреб» ($p < 0,01$) та «істероїдно-демонстративні манерами» ($p < 0,05$). Чим більш позитивно інтерпретувався життєвий наратив, тим краще усвідомлювалася необхідність задоволення базових потреб у їжі, одязі, теплі, любові і прийнятті неблагополучних підлітків батьками такими, які вони є, адже часто підлітки, особливо дівчата, ховаються за істероїдно-демонстративними манерами. Після проведення психокорекційної програми в цій групі спостерігалися позитивні кореляції зі «статтю» ($p < 0,01$), «цілями в житті» ($p < 0,05$), «досвідом статевого життя» ($p < 0,05$) та негативні кореляції з «амбівалентною інтерпретацією життя» ($p < 0,01$), «проблемами особистісного розвитку» ($p < 0,05$), «досвідом криміналізації» ($p < 0,05$). Зростання рівня позитивної інтерпретації життя притаманне саме дівчатам із досвідом статевого життя, але не характерне тим, хто має кримінальний досвід. Спостерігається позитивна динаміка зниження рівня амбівалентної інтерпретації життя і за її рахунок підвищення рівня позитивної. Таким чином, ми відслідкували процеси позитивних перетворень кореляційних зв'язків позитивної інтерпретації життя після застосування програми і наголосили на тому, що вони полягають у зниженні рівня негативних впливів і зростанні позитивних тенденцій, пов'язаних із досягненням цілей у майбутньому, які надають життю осмисленості, направленості і часової перспективи.

Визначено, що група з «негативною інтерпретацією життя» до психокорекції характеризувалась «невпевненістю» ($p < 0,05$) та негативним кореляційним зв'язком з «амбівалентною інтерпретацією життя» ($p < 0,01$). До використання програми негативна інтерпретація життя супроводжувалася зростанням невпевненості та зниженням амбівалентної інтерпретації життя. Одним словом, підлітки, які мали сумніви у ставленні до досвіду, були схильні негативно інтерпретувати життєвий наратив. А після проведення програми – «захисною агресією» ($p < 0,05$) та негативними кореляційними зв'язками з «цілями в житті» ($p < 0,01$), «процесом» ($p < 0,01$), «результатом» ($p < 0,01$), «осмисленістю життя» ($p < 0,01$), «субшкалою «батьки-алкоголіки»» ($p < 0,01$), «схильністю до обману, фантазування» ($p < 0,05$), «досвідом депривації» ($p < 0,05$) та «досвідом насилля» ($p < 0,05$). Ці кореляційні зв'язки свідчать про те, що зі зростанням негативної

інтерпретації життя знижуються смисложиттєві орієнтації підлітків, впливи психологічних захистів, але зростає вияв деструктивної захисної агресії.

У групі з «амбівалентною інтерпретацією життя» до програми була виявлена «невизначена життєва перспектива» ($p < 0,01$), «неповна родина» ($p < 0,01$), «відставання у психічному розвитку» ($p < 0,05$) і негативні кореляції «проживання на вулиці» ($p < 0,01$), «негативна інтерпретація життя» ($p < 0,01$), «досвід криміналізації» ($p < 0,05$), «реконструйована родиною» ($p < 0,05$) і «низька самооцінка» ($p < 0,05$). Амбівалентна інтерпретація життя свідчить про неможливість адекватного когнітивного опрацювання підлітками певного життєвого досвіду. Після проведення психокорекційної програми у цій же групі виявлені «захисна агресія» ($p < 0,05$) та негативні зв'язки з «позитивною інтерпретацією життя» ($p < 0,01$), «статтю» ($p < 0,05$), «підвищеною чутливістю до загроз» ($p < 0,05$) і «негативною інтерпретацією життя» ($p < 0,05$). Ми вважаємо, що ці підлітки, не маючи можливості розібратись у ставленні до життєвого досвіду, ще більше занурюються в підліткову кризу і знаходяться в стадії сплутаної ідентичності. Але позитивним моментом у цьому є певна визначеність становища, і це також є наслідком проведеної психокорекційної програми.

Таким чином, можна зробити висновки, що після проведення психокорекційної програми підлітки змогли стати більш відвертими, розкутими, зменшився вплив психологічних захистів, вони почали виражати в письмових і усних формах наративу власні почуття, плани, сумніви, душевні муки, загалом те, що їх турбує, бентежить. Після психокорекції в змісті досвіду підлітків відбулися суттєві якісні зміни, але процеси акомодатії та асиміляції в досвіді [209] (за Ж.Піаже), за нашими спостереженнями, ще не завершилися. Ми схильні розглядати ці зміни в змісті досвіду, як амбівалентні, оскільки, як ми переконані, надто короткий відрізок часу пройшов після проведення програми, і не всі зміни в змісті досвіду завершили свою інтеріоризацію.

У процесі індивідуальної психотерапії відбувається осмислення і переструктурування особистої історії людини, змінюється ставлення до себе і подій, у яких вона брала участь. Неможливо змінити минуле – але можливо надати

йому нового сенсу; внаслідок чого трагічні події перестануть завдавати болю. У людини поступово розвивається нове бачення цих історій – причому не тільки в когнітивному, але і в емоційному плані. Вона поступово приходить до більш цілісного й позитивного, оптимістичного сприйняття свого життя.

Ми переконані, що для правильного діагностування та психокорекційних заходів, спрямованих на осмислення і трансформацію власного досвіду підлітків із неблагополучних родин, психологам слід брати до уваги рівні психотравматизації соціального середовища й індивідуального досвіду, етапи усвідомлення власного досвіду, класифікацію соціально неблагополучних підлітків, акцентуації характеру, інтерпретацію життєвого досвіду, сформованість життєвого наративу, ідентичності та життєвої перспективи (табл.3.6). Тільки за умови всебічного вивчення досвіду підлітка та індивідуального підходу можна домогтися результатів у психокорекційній роботі з неблагополучними підлітками.

Таблиця 3.6

Характеристики життєвих наративів соціально неблагополучних підлітків

	Позитивний жит.нарратив	Негативний жит.нарратив	Амбівалентний жит.нарратив	Невизначений жит.нарратив
Компоненти досвіду				
Когнітивний	Високий і середній рівень смисложиттєвих орієнтацій, цілісний або уривчастий рівень	Низький рівень смисложиттєвих орієнтацій, уривчастий і примітивний рівень	Середній і низький рівень смисложиттєвих орієнтацій, уривчастий і примітивний рівень	Низький рівень смисложиттєвих орієнтацій, примітивний рівень
Прогностично-часовий	Підл. спрямований на недавнє минуле, сьогодні, і майбутнє	Підл. живе минулим, події належать до раннього та дошк.віку	Непоследовність хронології подій	Неможливо визначити
Емоційний	Позитивне переживання середовища, позитивний самоопис	Негативне переживання середовища, негативний самоопис	Двоєке переживання середовища, невизначений самоопис	Невизначене переживання середовища, невизначений самоопис
Ціннісний	Сімейні цінності, професійні, пов'язані зі змінами на краще, досягнення мети	Кримінальний і залежний (адиктивний) досвід	Недарма прожито життя, самотність	Неможливо визначити
Діяльнісний	Активна поведінка, суб'єктна позиція,	Пасивна, залежна (адиктивна) поведінка, об'єк	Активна, залежна (адиктивна) поведінка, об'єк	Пасивна, залежна (адиктивна) поведінка, об'єк

	доброзичлива, комунікабельна поведінка автора щодо середов., активний підхід у вирішенні ситуацій	тна позиція, агресивна, ворожа поведінка автора щодо середов., пасивний підхід у вирішенні ситуацій	тна позиція, відсторонена і незалежна поведінка автора щодо середов., невизначений підхід у вирішенні ситуацій	тна позиція, відсторонена, незалежна поведінка автора щодо середов., невизначений підхід у вирішенні ситуацій
--	---	---	--	---

Продовження табл. 3.б.

Соціальний	Друг, дочка (син), член сім'ї, учень, вихованець	Безпритульний (бомж), узалежнений, злочинець	Друг, дочка (син), член сім'ї, і хороший і поганий, злочинець	Безпритульний, узалежнений, злочинець, неможливо визначити
Когнітивні рівні систематизованості в свідомості				
Цілісний	Усвідомленість досвіду, інтерпрет. його, як успішного	Усвідомленість досвіду, інтер., як неуспішного	Суперечливе ставлення до досвіду	Відсутній
Уривчастий	Складається з позитивно інтерпр. фрагментів	Складається з негативно інтер. фрагментів	Складається з суперечливо інтер. фрагментів	Неможливо визначити
Примітивний	Відсутній	Заперечується будь-який позитив у власному досвіді	Суперечливе ставлення до досвіду	Психол. захист-заперечення (відбувалось не зі мною)
Рівні психотравматичності соціального середовища				
Низький	Є батьки, яким підлітки потрібні, проживають вдома, багатодітні, неповні, реконструйовані сім'ї	Деструктивні виховні впливи батьків, реконструйовані сім'ї	Приховані неблагополучні родини, є матеріальний достаток, але нема розуміння, реконструйовані сім'ї	Відсутній
Середньої тяжкості	Неповна або реконструйована родина, багатодітна родина, деструктивні виховні впливи	Тривале проживання на вулиці, залежні від психологічних речовин батьки, реконструйована родина, деструктивні виховні впливи	Неповна родина, хлопці з неблагополучних родин	Тривале проживання на вулиці, залежні від психологічних речовин батьки, неповна або реконструйована родина, деструктивні виховні впливи
Високий	Відсутній	Смерть батьків, деструктивні виховні впливи, член родини у в'язниці, залежність батьків від наркотиків, переобтяжена спадковість	Підлітки, які пережили смерть батьків	Смерть батьків, деструктивні виховні впливи, член родини у в'язниці, алкогольне і наркотичне узалежнення батьків, переобтяжена спадковість
Рівні психотравматичності індивідуального досвіду				
Низький	Негативне ставл. до школи, схильність до	Вживання психоакт. речовин, кримінал. досвід,	Вживання психоакт. речовин, статево життя,	Відсутній

	обману	д.статевого життя, нетривалі втечі.	нетривалі втечі.	
--	--------	--	------------------	--

Продовження табл. 3.6.

Середньої тяжкості	Дівчата з досвідом статевого життя, але за винятком досвіду криміналізації.	Досвід життя на вулиці, досвід статевого життя, досвід втеч із дому, залежність від психоактивних речовин, негативне ставлення до школи, досвід криміналізації, часті втечі з дому, позиція утриманця, досвід «шкуляння»	Досвід статевого життя, досвід втеч із дому, залежність від психоактивних речовин, негативне ставлення до школи, досвід насилля, часті втечі з дому, позиція утриманця, досвід «шкуляння»	Досвід життя на вулиці, досвід статевого життя, досвід втеч із дому, залежність від психоактивних речовин, негативне ставлення до школи, досвід криміналізації, досвід насилля, часті втечі з дому, позиція утриманця, досвід «шкуляння»
Високий	Відсутній	Хвороби, травми, досвід статевого життя, залежність від психоактивних речовин, досвід криміналізації, втечі, схильність до бродяжництва, відставання в псих. і фіз. розвитку, проблеми особистісного розвитку	Залежність від психоактивних речовин, досвід криміналізації, втечі,	Хвороби, травми, досвід депривації, досвід насилля, досвід статевого життя, залежність від психоактивних речовин, досвід криміналізації, втечі, схильність до бродяжництва, відставання в псих. і фіз. розвитку, проблеми особистісного розв.
Життєва перспектива				
	Наявна життєва перспектива	Відсутня і наявна життєва перспектива	Невизначена життєва перспектива	Невизначена життєва перспектива
Ідентичність				
	Позитивна ідентичність	Дифузія або негативна ідентичність	Сплутана ідентичність	Негативна ідентичність

У роботі з цією категорією підлітків ми радимо дотримуватися таких методичних рекомендацій:

- дуже важливо спілкуватися з ними на рівних: не виявляти жалість (одразу почнуть використовувати ці почуття у своїх цілях) і не ставитися до них зверхньо (включаються психологічні захисти і виявляють агресію);
- не говорити дитині неправду, а обіцяти тільки те, що ви дійсно зможете виконати для них;
- не давити психологічно, не примушувати, а зацікавлювати;
- давати можливість побути на самоті, або проводити індивідуальні консультації;

- не провокувати дитину на неординарні вчинки, а залучати до клубів, секцій, враховуючи її здібності;
- щиро цікавитися життям, побутом, інтересами дитини.

Розглянемо особливості усвідомлення досвіду певними категоріями підлітків, які слід враховувати психологам, соціальним працівникам, учителям. Для досліджуваних старшого підліткового віку характерно зростання значення минулого і життєвих перспектив. Отже, чим раніше вилучити неблагополучних дітей з вулиці і надавати їм психокорекційну допомогу, тим кращі результати можна отримати. Неблагополучним підліткам із реконструйованих родин властива спрямованість у майбутнє, амбівалентні почуття, страх перед невідомістю, загострене відчуття невідповідності між минулим досвідом і прагненнями на майбутнє. Слід зазначити, що чим молодші підлітки з реконструйованих родин, тим визначенішою стає їх життєва перспектива. Підлітки не вважають нормальною родиною реконструйовану. У роботі з зазначеною категорією підлітків слід особливу увагу звернути на прийняття сьогодення.

Для підлітків із неповних сімей характерне зростання спрямованості на досягнення цілей у майбутньому, позитивної інтерпретації досвіду та зменшення кількості проблем особистісного розвитку. Цікаво, що зростання рівня позитивної інтерпретації життя притаманне й дівчатам з досвідом статевого життя, хоч у дівчат з досвідом криміналізації така особливість не виявлена. Загалом же спостерігається позитивна динаміка зниження рівня амбівалентної інтерпретації життя і зростання позитивної внаслідок психокорекційної програми.

Разом зі становленням позитивної інтерпретації життєвого наративу зменшується вплив досвіду криміналізації і психотравматизації чинників індивідуального досвіду на усвідомлення досвіду підлітками. Наше дослідження виявило, що для становлення позитивної ідентичності найбільш несприятливими є чинники соціального середовища (член родини з кримінальним досвідом та наявність у сім'ї члена тоталітарної деструктивної секти), ніж чинники індивідуального досвіду. Тому надаючи психологічну допомогу підліткам з такими чинниками в життєвому досвіді, слід особливу увагу звернути на побудову

альтернативної життєвої історії, яка б враховувала критичне осмислення сімейного нарративу. З підлітками, яким властива негативна інтерпретація життя, зниження смисложиттєвих орієнтацій, впливи психологічних захистів та зростання виявів деструктивної захисної агресії, слід почати роботу над нівелюванням психологічних захистів і навчанням конструктивного вияву емоцій. Підлітки, у яких батьки алкоголіки і які мають досвід депривації та досвід насилля, потребують більш ретельної побудови альтернативного нарративу та критичного осмислення життєвого досвіду. Підліткам із досвідом статевого життя після психокорекційної програми притаманне надання більш вагомого значення сьогоденню та зниження рівня негативної життєвої інтерпретації. Юнакам властива амбівалентна інтерпретація життя, захисна агресія та підвищена чутливість до загроз, що свідчить про перебування підлітків у стадії сплутаної ідентичності. У роботі з цією категорією варто наголосити на прийнятті життєвого досвіду.

Адекватна самооцінка у підлітків із неблагополучних родин зумовлює осмисленість життєвого нарративу, тому самооцінка і рівень домагань є важливими чинниками побудови нарративу і життєвої перспективи. Після проведення психокорекційної програми для неблагополучних підлітків характерне підвищення рівня осмисленості життя, смисложиттєвих орієнтацій та зниження рівня невдоволення думками, нерішучості, насторожено агресивного очікування.

Наше дослідження виявило, що чим тяжчий і травматичніший досвід придбали підлітки, тим сильніше вони хочуть зрозуміти, чому це відбувається саме з ними, чим вони відрізняються від інших, у них формується філософське ставлення до досвіду та знижується рівень його негативної інтерпретації. Найбільш психотравмуючими чинниками соціального досвіду є залежні від психоактивних речовин батьки та смерть батьків. Після психокорекційної програми невизначена інтерпретація досвіду у неблагополучних підлітків відсутня, також відсутні показники за такими шкалами, як страх, недовіра, замкнутість, захист від тілесно-емоційних контактів, демонстративна поведінка, вразливість, проблеми реалізації базових потреб, астения, економія сил, слабкість потягів, що ми вважаємо позитивними зрушеннями в осмисленні власного досвіду підлітків. Отже, здатність

до аналізу власного досвіду та вміння будувати плани на майбутнє є ефективними механізмами ресоціалізації.

Виявлено, що підліткам із позитивним життєвим нарративом притаманні сформовані смисложиттєвими орієнтаціями, часовий компонент спрямований на недавнє минуле, сьогодення і майбутнє, ціннісний – на сімейні і професійні цінності, емоційний компонент характеризується позитивним ставленням до середовища і до себе, діяльнісний – активною поведінкою, суб'єктною позицією, цілісним когнітивним рівнем досвіду, наявною життєвою перспективою та позитивною ідентичністю.

Негативний життєвий нарратив характерний для підлітків з несформованими смисложиттєвими орієнтаціями, часовий компонент спрямований на минуле, дошкільне дитинство, ціннісний – на кримінальний, адиктивний досвід, емоційний компонент характеризується негативним ставленням до середовища і до себе, діяльнісний – пасивною поведінкою, об'єктною позицією, примітивним когнітивним рівнем досвіду, відсутньою або наявною (пов'язаною з кримінальними планами) життєвою перспективою та дифузією ідентичності або негативною ідентичністю антигероя.

Для нас однією з визначальних завдань психокорекційної програми була максимальна актуалізація позитивних особистісних особливостей і мінімізація негативних. Найкращим результатом психологічної роботи можна вважати, як нам видається, соціально адаптований підліток, який має критичне мислення, розвинену рефлексію, асертивну поведінку, адекватну самооцінку, відчуття ідентичності, цілісності, гармонії зі всесвітом і позитивний життєвий нарратив. Складність психокорекційної роботи з неблагополучними підлітками полягає в тому, що ми не можемо змінити соціальні умови їх життєдіяльності, які викликали симптоматику негативного досвіду підлітків, оскільки вони повертаються на вулицю або до uzалежнених батьків. Безперечно, тільки осмислення досвіду без зміни соціальних умов недостатньо. Робота психологів з надання допомоги підліткам із неблагополучних родин має йти паралельно з діяльністю соціальних

установ. Щоб позбавитися негативних факторів, будуть потрібні зміни в родині, закладах освіти та ставленні суспільства і держави до цих підлітків. Ми не можемо змінити їхнє життя, але намагалися допомогти змінити ставлення до нього. Головне в корекційній роботі з неблагополучними підлітками – це віра в них, в їх зміни, в те, що вони нам потрібні.

Досвід неблагополучних підлітків – це образна система реально пережитих подій. Зовнішні впливи мають особистісне значення в тому випадку, якщо вони вагомі для досвіду самої особистості. Джерелом індивідуального досвіду підлітка є його власна діяльність, переживання ситуацій та вчинків інших, досвід інших. Підліток усвідомлює не будь-який досвід, а тільки той, який є для нього доступний і успішний, тому завданням нашого суспільства є надання підліткам таких прикладів для наслідування, які будуть сприяти становленню їх позитивного досвіду.

Висновки до III розділу

Психокорекційна програма, спрямована на формування в підлітків із неблагополучних родин здатності до осмислення і трансформації життєвого досвіду, будувалася на засадах наративної психології.

Після проведення психокорекційної програми відбулися якісні зміни в усвідомленні життєвого досвіду підлітками з неблагополучних родин, які полягають у позитивній динаміці: інтерпретації власного досвіду; спрямованості на активну й позитивну поведінку суб'єкта стосовно середовища; самоствавленні підлітків; зниженні рівня негативних емоційних переживань; більш активного вияву суб'єктної позиції підлітка; прийнятті власного досвіду підлітками, його переструктуризації і якісно зміненій інтерпретації.

Авторство власних життєвих наративів свідчить про реконструкцію індивідуального досвіду та розширення його змісту й потенціалу. У процесі роботи була розроблена структура життєвого досвіду, до якої включені такі компоненти:

когнітивний, емоційний, часовий, ціннісний, діяльнісний, соціальний. Після проведення психокорекційної програми відбулися позитивні зміни:

- у когнітивному компоненті власного досвіду підлітків (тест СЖО): значно зріс середній рівень осмисленості життя за всіма субшкалами і наблизився до значень контрольної групи;
- у ціннісному компоненті досвіду: переорієнтація неблагополучних підлітків у майбутньому на сім'ю, освіту і професію; позитивні очікування;
- прогностично-часовий компонент характеризувався значним збільшенням кількості підлітків із наявною життєвою перспективою і зменшенням числа таких, у яких відсутня та невизначена життєва перспектива;
- в емоційному компоненті досвіду: зростання позитивного настрою у підлітків щодо свого майбутнього, значне збільшення вияву позитивних емоцій у ставленні до власного життя, набрало вагомого значення добре ставлення оточення до підлітка; стало переважати значення позитивних емоційних переживань і, навпаки, знизилася значення негативних;
- діяльнісний компонент характеризувався переважанням активності, найбільш вираженою стала доброзичлива і комунікативна поведінка підлітка щодо середовища, стала надаватися перевага активному підходу в подоланні труднощів.

Аналіз показав, що кожний фактор після проведення психокорекційного тренінгу зазнав якісних змін: 1) змінилися смисложиттєві орієнтації, підлітки визначились у ставленні до власного досвіду і спрямовані в майбутнє, на досягнення цілей; 2) відбулося становлення позитивної ідентичності й соціалізації, що свідчить про прагнення неблагополучних підлітків підтримувати стабільні позитивні уявлення про власну особистість і стосунки з соціумом та зумовлює наявність життєвої перспективи і спрямованості у майбутнє; 3) в інтерпретації власного досвіду виявлено суперечність між позитивним і негативним ставленням до нього; 4) виявлено прийняття підлітками життєвого досвіду таким, який він є, та ставлення до нього, як до невід'ємної частини історії свого життя.

Для позитивного ставлення до власного досвіду потрібно більший відрізок часу, щоб загоїлися психологічні травми, отримані в родині, щоб підлітки пробачили своїм батькам, а для цього є всі передумови (позитивна ідентичність, наявна життєва перспектива).

Після психокорекційної програми невизначена інтерпретація досвіду у неблагополучних підлітків відсутня, що свідчить про зниження рівня психологічних захистів і прийняття життєвого досвіду. Амбівалентна інтерпретація досвіду характеризується такими особливостями: зумовлює невизначену життєву перспективу і сплутану ідентичність; спостерігається позитивна динаміка зменшення випадків амбівалентної інтерпретації життя і за її рахунок збільшення позитивної; притаманна підліткам, які пережили смерть матері та хлопцям із неблагополучних родин; свідчить про неможливість адекватного когнітивного опрацювання підлітками певного життєвого досвіду.

Прийняття й інтерпретація психотравмуючого досвіду підлітками відбувається в процесі усвідомлення ними свого досвіду. Визначено, що до підліткового віку діти вулиці набувають психотравмуючого досвіду, що обумовлює формування негативної ідентичності. Якщо дитина змогла вижити в таких жахливих умовах, то, вона, з нашого погляду, володіє ефективною тактикою взаємодії з середовищем, хоча й не має досвіду стосунків у нормальному, не кримінальному суспільстві. З іншого боку, чим більше позитивних прикладів для ідентифікації матиме підліток, тим успішніше буде опрацьований психотравмуючий досвід і трансформований в позитивний життєвий наратив.

Таким чином, можна стверджувати, що всі завдання психокорекційного тренінгу були виконані і мета досягнута. Відбулись позитивні зміни в осмисленні, прийнятті і трансформації досвіду (позитивна інтерпретація життєвого досвіду зросла на 21,3%), життєвій перспективі (наявна життєва перспектива зросла на 21,9%), ідентичності, соціальній адаптації (за експерними опитуваннями зросла на 15,4%) та побудові позитивного життєвого наративу (зріс на 20,2%).

Таким чином, результати дослідження показали, що прийняття й інтерпретація психотравмуючого досвіду підлітками відбувається в процесі

усвідомлення ними свого досвіду. До підліткового віку діти вулиці набувають психотравмуючого досвіду, що зумовлює формування негативної ідентичності. Для правильного діагностування та психокорекційних заходів, спрямованих на осмислення і трансформацію життєвого досвіду підлітків із неблагополучних родин, слід брати до уваги рівні психотравматизації соціального середовища й індивідуального досвіду, етапи усвідомлення власного досвіду, сформованість життєвого наративу, ідентичності, життєвої перспективи та психологічні особливості, які ми відобразили в класифікації (ведений, негативіст, дорослий, досвідчений, жартівник, тихий, бунтар, фантазер). Термінологія класифікації була запозичена у Н.Ю. Максимової та поглиблена і розширена особливостями усвідомлення життєвого досвіду.

ВИСНОВКИ

У дисертації теоретично обґрунтовано та емпірично вивірено новий підхід у дослідженні особистості підлітків із неблагополучних родин як до процесу, що включає в себе усвідомлення та прийняття життєвого досвіду. Ефективним засобом усвідомлення та прийняття життєвого досвіду є породження текстів-автонарративів. Узагальнення результатів дослідження підтвердило нашу гіпотезу та дало підстави для таких висновків.

1. У підлітковому віці відбувається розширення життєвої перспективи, усвідомлення часової довжини власного «Я», що включає дитяче минуле й визначає проекцію себе в майбутнє та розвиток рефлексії й самосвідомості, які сприяють інтеграції минулого, сьогодення і майбутнього в осмисленість життя та визначення його сенсу. Досвід, винесений із неблагополучної родини, є негативним та має складну структуру, що призводить до деструктивної трансформації внутрішньої картини світу особистості та образу себе. Психологічними ознаками особистості підлітків із неблагополучних родин є: низький рівень розвитку навичок міжособистісної взаємодії; погіршення фізичного чи психічного стану здоров'я, низький рівень адаптованості до економічних та соціокультурних змін у способі життя; несформованість смисложиттєвих орієнтацій; низька правосвідомість; домінування примітивних потреб; несформованість мотивів моральної поведінки; наслідування зовнішнім негативним ознакам дорослості.

2. Провідними факторами, які породжують соціальну дезадаптацію підлітків із неблагополучних родин, є соціальний і психологічний. Соціальний фактор характеризується кризовим становищем на всіх рівнях: мікросоціальному (залежна, конфліктна, неповна сім'я і групи девіантних однолітків) і макросоціальному (домінуючі в даний час соціокультурні норми, системи соціальних уявлень і установок, норми і правила соціальної поведінки). Психологічний фактор зумовлюється негативним життєвим досвідом підлітка та характеризується викривленням вікових новоутворень, акцентуаціями характеру; духовними проблемами (утриманська позиція, споживча установка); особливостями емоційно-вольової сфери (нестійкість, імпульсивність); особливостями когнітивних

деформацій (стереотипи, дисфункціональні думки); рисами поведінкового компоненту (реакції імітації, гіперкомпенсації, емансипації, захоплення тощо); наявністю психосоціальних стресів; пасивно-агресивним способом вираження гніву; кризою ідентичності. Усвідомлення життєвого досвіду відбувається у формі нарративу і є важливим чинником соціальної адаптації підлітка.

3. *Структура життєвого досвіду* включає такі складові:

- *компоненти*: 1) когнітивний – смисложиттєві орієнтації; 2) емоційний – ставлення до себе, свого життя, оточення; 3) прогностично-часовий – часові проміжки між важливими подіями, часова перспектива; 4) ціннісний – ціннісні орієнтації досвіду; 5) діяльнісний – активність чи пасивність, стиль подолання труднощів; 6) соціальний – соціальні ролі;
- *рівні когнітивної складності досвіду підлітків*: 1) високий рівень когнітивної складності відповідає цілісному досвіду; 2) середній рівень – уривчастому досвіду; 3) низький рівень – примітивному, неорганізованому досвіду;
- змістову характеристику (позитивну, негативну);
- рівні вербалізації (низький, середній, високий);
- рівні психотравматизації соціального та індивідуального досвіду (низький, середній, високий).

4. Усвідомлення життєвого досвіду підлітками із неблагополучних родин має такі особливості: середній і низький рівень осмисленості життя, об'єктні форми досвіду, переважання негативних емоцій, пов'язаних із пригніченням і втратою впевненості, недиференційована самооцінка, яка має компенсаторний характер, формування переважно пасивної позиції утриманця, негативна змістовна характеристика соціального досвіду, формування переважно негативного або невизначеного ставлення до життєвого досвіду та відсутність життєвої перспективи. Ці особливості відбиваються у породжуваних підлітками текстах-нарративах (позитивних, негативних, амбівалентних та невизначених).

5. Зміст досвіду підлітків із неблагополучних родин полягає в пошуку смисложиттєвих орієнтацій, негативній інтерпретації життєвого досвіду,

негативній ідентичності, відсутності життєвої перспективи, тривожно-агресивним очікуванням впливів соціуму, почутті меншовартості, соціальній дезадаптації. У процесі дослідження визначена класифікація неблагополучних підлітків у залежності від інтерпретації життєвого досвіду, «статусу» ідентичності, наявності життєвої перспективи та типу базового життєвого наративу (ведений, негативіст, дорослий, досвідчений, жартівник, тихий, бунтар, фантазер).

6. Допомога соціально-дезадаптованим підліткам буде ефективною за умови прийняття і осмислення ними власного досвіду та трансформації базового наративу, у якому представлена ідентичність особистості, оскільки вміння аналізувати життєвий досвід і будувати плани на майбутнє є ефективним механізмом ресоціалізації.

7. Розроблена та апробована психокорекційна програма, побудована на засадах наративної психології, сприяє: прийняттю себе, власного досвіду; руйнуванню стереотипів і розширенні рамок досвіду; формуванню у підлітків із неблагополучних родин здатності до осмислення життєвого досвіду; деконструюванню базового негативного наративу та побудові нового – позитивно інтерпретованого життєвого наративу; окресленні найближчої та віддаленої перспективи відповідно до альтернативної історії життя підлітків, що є важливими умовами усвідомлення і трансформації життєвого досвіду та соціальної адаптації неповнолітніх.

Результати апробації запропонованої психокорекційної програми засвідчили її ефективність. Таким чином, доведено доцільність використання розробленої програми для формування у підлітків із неблагополучних родин здатності до осмислення життєвого досвіду.

Подальші перспективи дослідження вказаної проблеми ми вбачаємо в необхідності дослідження усвідомлення життєвого досвіду особами інших вікових та соціальних груп, які відчувають труднощі у соціальній адаптації до мінливих умов розвитку суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Автомонов П.П. “Діти вулиці”: проблеми та профілактика. / П.П.Автомонов, Л.В. Жогло // Практична психологія та соціальна робота.- 1998. - № 8.- С. 22-25.
2. Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии / А. Адлер. — М.: Прогрес, 1995.- 292 с.
3. Алексеева М.І. Соціально-психологічні типи сім'ї та виховання дітей / М.І. Алексеева, О.Б. Насонова // Практична психологія і школа. Доповіді Луцької наукової конференції 11-14 листопада 1992 р. Частина 1. – Київ-Луцьк, 1992.- 363 с.
4. Альбуханова-Славская К.А. Стратегия человеческой жизни / К.А.Альбуханова-Славская.- М.: Изд-во «Мысль», 1991.- 299 с.
5. Ананьев В.А. Психология здоровья как новая отрасль человекопознания / В.А. Ананьев // Вестник психосоциальной и коррекционно-реабилитационной работы. – 1998. - №4. – С. 3-18.
6. Андреева Г.М. Социальная психология / Г.М. Андреева. – М.:1996.- 537с.
7. Андреева Е.Н. Проблемы переживания асоциальных подростков (группа риска). // Психология современного подростка / Под ред. проф. Л.А. Регуш. – СПб.: Речь, 2005. – С.194-208.
8. Андрієвська В.В. Інтерпретація індивідом свого професійного досвіду: проблема методу дослідження / В.В. Андрієвська // Актуальні проблеми психології: Психологічна герменевтика / за ред. Н.В. Чепелевої. – К.: Міленіум. -2005. – Т.2, вип.3. – С.54-72.
9. Андрієвська В.В. Наративний модус презентації, розуміння та інтерпретації педагогами свого професійного досвіду / В.В. Андрієвська // Актуальні проблеми психології: Психологічна герменевтика / за ред. Н.В. Чепелевої. – К.: ДП «Інформаційно-аналітичне агенство», 2007. – Т.2, вип.5. – С. 66-81.
10. Анн Л.Ф. Психологический тренинг с подростками / Л.Ф. Анн. – СПб.: Питер, 2005. – 271 с.

11. Антонова И.В. Психология самосознания / И.В. Антонова. – Самара: Издательский Дом “БАХРАХ-М”, 2003. – 487 с.- (Хрестоматия).
12. Антонова Н.В. Проблема личностной идентичности в интерпретации современного психоанализа, интеракционизма и когнитивной психологии /Н.В. Антонова // Вопросы психологии.- 1996.- №1.- С.141-143.
13. Антонян Ю.Н. Психологическое отчуждение личности и преступное поведение / Ю.Н. Антонян. -Ереван.: Айастан, 1987.- 206 с.
14. Анциферова Л.И. Принцип развития в психологии / Л.И. Анциферова. - М.: Наука, 1978.- 242 с.
15. Анциферова Л.И. Способность личности к преодолению деформаций своего развития / Л.И. Анциферова // Психологический журнал. – 1999. - том 20. - №1. - С. 6-19.
16. Баева И.А. Общение со сверстниками: риск и перспективы роста / И.А. Баева // Психология современного подростка / Под ред. проф. Л.А.Регуш. – СПб.: Речь, 2005. – С.128-139, 140-158.
17. Баклушинский С.А. Развитие представлений о понятии “социальная идентичность” / С.А. Баклушинский, Е.П. Белинская // Идентичность: / Сост. Л.Б. Шнейдер. – М.: Изд.НПО “МОДЭК”, 2003. – С.116-135.- (Хрестоматия).
18. Бандура А. Подростковая агрессия. Изучение влияния воспитания и семейных отношений / А. Бандура, Р. Уолтерс; [Пер. с англ. Ю.Брянцевой, Б. Красовского].—М.: Апрель Пресс, Изд-во ЭКСМ Пресс, 1999.- 371 с.
19. Бандура А. Теория социального научения / А. Бандура / Пер. с англ. СПб, 2000.- С.125.
20. Барский Ф.И. Представления об идентичности в рамках нарративного подхода / Ф.И. Барский, Д.А. Кутузова // Мир психологии. – 2004. - №2, - С.67-77.
21. Баумайстер Р. Личностные различия и мотивы самопрезентации / Р.Баумайстер, Р. Тайс, Д. Хаттон // Обществ. науки за рубежом. Сер. Философия: РЖ, №5. – С.167-170.

22. Башкатов И.П. Психология асоциально-криминальных групп подростков и молодежи / И.П. Башкатов. – М.: Изд. Московского психолого-социального института; Воронеж: Изд.НПО “МОДЭК”, 2002.- 416 с.
23. Белецкая Н.П. Коллективы беспризорных и их вожаки / Н.П. Белецкая. – Харьков.- 1926.- 125 с.
24. Белинская Е.П. Временные аспекты “Я”-концепции и идентичности / Е.П. Белинская // Идентичность: Хрестоматия / Сост. Л.Б. Шнейдер. – М.: Изд.НПО “МОДЭК”, 2003. – С.6-20.
25. Белинская О.П. Этническая социализация подростка / О.П. Белинская, Т.Г. Стефаненко. – М.: Московский психолого-социальный институт; Воронеж: Изд-во НПО “МОДЭК”, 2000. – 208 с.
26. Белінська І.А. Психологічні типи відхилень у розвитку особистості підлітків з алкогольно узалежненої сім’ї / І.А. Белінська.- К.- 2000.- 145 с.
27. Белопольская Н.Л. Самосознание проблемных подростков / Н.Л. Белопольская, С.Р. Иванова, Е.В. Свистунова, Е.М. Шафирова. – М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2007. – 332 с.
28. Белоусова З.И. Психолого-педагогические проблемы развития личности /З.И. Белоусова, Л.И. Мищик, В. Є.Бойко.–Запорожье: ЗГУ, 1994.– 192 с.
29. Бергер П. Идентичность / П. Бергер, Т. Лукман // Психология самосознания. – Самара: Издательский Дом “БАХРАХ-М”, 2003.- С.567-588.- (Хрестоматия).
30. Березко И.В. Статус иррационального в смысловом пространстве личности / І.В. Березко // Актуальні проблеми психології: Психологічна герменевтика / за ред. Н.В. Чепелевої. – К.: Міленіум, 2005. – Т.2, вип.3.- С.140-146.
31. Берн Э. Введение в психиатрию и психоанализ для непосвященных / Єрик Берн / Пер с англ. – С.-Петербург: МФИН, 1997.- 213 с.
32. Берн Э. Секс в человеческой любви / Єрик Берн / Пер с англ. – М.: “Изд-во АСТ-ЛТД”, 1998. – 352 с.
33. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание / Р. Бернс.- М, 1986.- 424 с.
34. Бернс Р. Я-концепция в юности / Р. Бернс // Подросток и семья / Под ред. Райгородского Д.Я.. – Самара: Изд. Дом БАХРАХ-М, 2002.- С.93-140.-

(Хрестоматия. Учебное пособие по детской и возрастной психологии для факультетов психологии, педагогики и социальной работы).

35. Беспалько В.В. Формування наркоманії у підлітків в залежності від особливостей характеру та соціально-біологічних факторів / В.В.Беспалько // Вісник Вінницького державного методичного університету.- 2000.- Т.4.- № 2.- С.539-540.
36. Бехтель Э.Е. Донозологические формы злоупотребления алкоголем / Э.Е.Бехтель. – М.: Медицина, 1986.- 272 с.
37. Блюм Г. Психоаналитические теории личности / Г. Блюм; [пер. с англ.] - М.: КСП, 1996.- 248 с.
38. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте / Л.И. Божович.- М.: Просвещение, 1968.- 282 с.
39. Бондаренко О.Ф. Психологічна допомога особистості / О.Ф. Бондаренко. - Х.: Фоліо, 1996. – 197 с.
40. Боришевський М.Й. Виховання у дітей статевої самосвідомості / М.Й.Боришевський / Вихователю про психологію та педагогіку сексуального розвитку дитини: Науково-методичний збірник // За ред. Т.В. Говорун. – К.: ІЗИН, 1996.- С.168-179.
41. Борневассер М. Социальная структура, идентификация и социальный контакт / М. Борневассер // Идентичность / Сост. Л.Б. Шнейдер. – М.: Изд.НПО “МОДЭК”, 2003.- С.135-144. (Хрестоматия).
42. Бремон К. Семиотика и искусствоведение / К. Бремон. - М.: Прогресс, 1972.- 364 с.
43. Брокмейер И., Харре Р. Наратив: проблемы и обещания одной альтернативной парадигмы / И. Брокмейер, Р. Харре // Вопросы философии. - 2000.- №3.- С. 29-43.
44. Бронфенбреннер У. Два мира детства: Дети в США и СССР / У.Бронфенбреннер. – М, 1976.- 235 с.

45. Булах І.С. Специфіка особистісного зростання підлітка: ракурс сучасного психологічного дослідження / І.С. Булах // Журнал практикуючого психолога.- 2002.- Випуск 8.- С.72-85.
46. Бурбан Н.М. Духовність як сутнісне вираження цінностей в структурі особистості / Н.М. Бурбан // Матер. Конф. “Ціннісні орієнтації в громадянському становленні особистості”. – К., 1998.- С. 104-106.
47. Бушай І.М. Особливості когнітивного компоненту “Я-образу” акцентуєваних підлітків / І.М. Бушай // Психологія. Збірник наукових праць. Випуск 2. – К.: НПУ, 1999.- С.280-292.
48. Буякас Т.М. О проблемах становления чувства самоидентичности у студентов-психологов / Т.М. Буякас // Вестник МГУ. Сер. 14, Психология. – 2000. - №1. – С.56-62.
49. Буякас Т.М. О проблемах становления чувства самоидентичности у студентов-психологов / Т.М. Буякас // Идентичность / Сост. Л.Б. Шнейдер. – М.: Изд.НПО “МОДЭК”, 2003. – С.221-224. (Хрестоматия).
50. Буянов М.И. Ребенок из неблагополучной семьи: Записки дет. Психиатра: Кн. для учителей и родителей / М.И. Буянов.- М.: Просвещение, 1988. – 207 с.
51. Быков С.В. Диагностика локуса контроля личности в асоциальных подростковых группах / С.В. Быков // Психологический журнал. – 2004. - том 25. - №3. – С.34-43.
52. Бьюдженталь Дж. Путешествие психотерапевта / Дж. Бьюдженталь // Идентичность / Сост. Л.Б. Шнейдер.- М.: Изд.НПО “МОДЭК”, 2003.- С. 233-256, 256-259. (Хрестоматия).
53. Василюк Ф.Е. Типология переживания различных критических ситуаций / Ф.Е. Василюк // «Психологический журнал».- 1995. – 16, №5.- С.104-114.
54. Васильев С.А. Синтез смысла при создании и понимании текста / С.А.Васильев. - К.: Наукова думка, 1988. – 240 с.

55. Вассерман Л.И. Родители глазами подростка: психологическая диагностика в медико-психологической практике / Л.И. Вассерман, И.А. Горьковая, Е.Е. Ромицына.- СПб.: “Речь”, 2004.- 256 с.-(Учеб. Пособие).
56. Васютинський В.О. Хлопці та дівчата: статево-рольове виховання у родині / В.О. Васютинський // Вихователю про психологію та педагогіку сексуального розвитку дитини: Науково-методичний збірник// За ред. Т.В. Говорун. – К.: ІЗИН, 1996.- С.168-175.
57. Вахромов Е. Побег подростков из дома / Е. Вахромов // Школьный психолог. - №28 (172) 23-31 июля, С.12-21.
58. Весна Е.Б. Понятия “личность” и “индивидуальность” в понятийном пространстве, описывающем человека / Е.Б. Весна // Мир психологии.- 1999.- №4.- С.195-279.
59. Ветрова В.В. Уроки психического здоровья / В.В. Ветрова.- М.: Смысл, 2000. – 67 с.
60. Воробьева Л.И. Психологический опыт личности: к обоснованию подхода / Л.И. Воробьева, Т.В. Снегирева // Вопросы психологии.- 1990.- № 2.- С. 5–13.
61. Воронова В.И. Трансформация структуры идентичности студентов спортсменов / В.И. Воронова, Г.В. Ложки, А.Н.Плющ // Журнал практикующего психолога.- 1998.- №4.- С.108-116.
62. Врица П. Проблема идентичности / П. Врица // Идентичность / Сост. Л.Б. Шнейдер. – М.: Изд.НПО “МОДЭК”, 2003.- С.259-262. (Хрестоматия).
63. Выготский Л.С. Проблема возрастной периодизации детского развития / Л.С. Выготский // Вопросы психологии.- 1972.- №2.- С.121-135.
64. Выготский Л.С. Лекции по психологии / Л.С. Выготский // Собр. Соч. в 6 т.- Т.2.- М.: Педагогика, 1982.- 365 с.
65. Выготский Л.С. Собрание сочинений в 6-ти томах / Л.С. Выготский. - М.: Педагогика.- 1982.- 432 с. (Т.4: Детская психология).
66. Ганишина И.С. Неблагополучная семья и девиантное поведение несовершеннолетних / И.С. Ганишина, А.И. Ушатиков.- М.: Издательство

- Московского психолого-социального института, 2006. – 288 с. (Учеб. Пособие).
67. Гати Ф. Наиболее часто встречающиеся трудности воспитания детей в семье / Ф. Гати // Подросток: проблемы воспитания детей в семье.- М., 1977.- 100 с.
68. Гидденс Э. Современность и самоидентичность / Э. Гидденс // Соц. и гуманит. Науки. Отеч. и зарубеж. Лит, 1994.- №2.-С.14-27. (Сер. 11.- Социология).
69. Гинзбург М.Р. Отношение к алкоголю в системе ценностных ориентаций подростков / М.Р. Гинзбург // Психологические проблемы антиалкогольного воспитания детей, подростков и юношества. Сб. научн. тр./ Редкол. Д.И. Фельдштейн, В.В. Барцалкина (отв. редакторы), Г.В. Черенкова / М.: изд. АПН СССР, 1987.- С.158-164.
70. Гинзбург М.Р. Психологическое содержание личностного самоопределения / М.Р. Гинзбург // Вопросы психологии.-1994.-№3.-С.43-52.
71. Гинзбург М.Р. Сформированность личностной идентичности как показатель успешности социализации в старшем подростковом и юношеском возрастах / М.Р. Гинзбург // Мир психологии.-1998.-№1.-С. 21-26.
72. Гоголева А.В. Социально-психологическая характеристика побега, бегства, ухода ребенка из дома / А.В. Гоголева // Мир психологии.-2003.-№4.-С.218-229.
73. Голованова Н.Ф. Социализация и воспитание ребенка / Н.Ф. Голованова.- СПб.:Речь, 2004.- 272 с. (Учебное пособие для студентов высших учебных заведений).
74. Горьковая И.А. Влияние семьи на формирование деликвентности у подростков / И.А. Горьковая // Психологический журнал.- 1994.- Т.15.- №2.- С.57-65.
75. Гурлева Т.С. Відповідальність у контексті переживання підлітком власної дорослості / Т.С. Гурлева // Матер. Конф. “Психолого-педагогічна наука і суспільна ідеологія».- К.: Гнозис,- 1998.- С.321-328.

76. Гуцол С.Ю. Трансформація особистісного міфу як засіб розвитку особистості: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.01 – «загальна психологія, історія психології» / С.Ю. Гуцол.- К., 2004.- 22 с.
77. Джеймс М., Джонгвард Д. Имена и идентичность. // Идентичность / Сост. Л.Б. Шнейдер. – М.: Изд.НПО “МОДЭК”, 2003. – С. 226-233. (Хрестоматия).
78. Діти вулиці: хто вони і як їм допомогти [упоряд.: О. Главник, Н. Комарова]. - К.: Главник, 2006. – 112 с. (Бібліотечка соціального працівника).
79. Добсон Д.Ч. Телевидение и насилие / Д.Ч. Добсон // Ред. Райгородский Д.Я. Подросток и семья.- Самара: Изд. Дом БАХРАХ-М, 2002.-С.459-466. (Хрестоматия. Учебное пособие по детской и возрастной психологии для факультетов психологии, педагогики и социальной работы).
80. Дольто Ф. Концепции отрочества / Ф.Дольто // Ред. Райгородский Д.Я. Подросток и семья.- Самара: Изд. Дом БАХРАХ-М, 2002.- С.175-231. (Хрестоматия. Учебное пособие по детской и возрастной психологии для факультетов психологии, педагогики и социальной работы).
81. Донченко Е.А. Личность: конфликт, гармония / Е.А. Донченко, Т.М. Титаренко.- К.: Из-во политической литературы Украины, 1987.- 155 с.
82. Донченко О.А. Управлінська криза в суспільстві: проблема ідентифікації з політичною владою / О.А. Донченко // Матер. Семінару “Психолого-педагогічна наука і суспільна ідеологія”. – К.: Гнозис, 1998.- С. 48-56.
83. Дорожевец А.Н. Когнитивные механизмы адаптации к кризисным событиям / А.Н. Дорожевец // Журнал практического психолога.- 1998.-№4.- С.15-24.
84. Драгунова Т.В. О некоторых психологических особенностях подростка / Т.В. Драгунова // Вопросы психологии личности школьника / Под ред. Л.И. Божович и Л.В. Благоннадежиной. – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1961.- С.27-34.
85. Дрокова С.В. Взаимоотношения с одноклассниками у подростков из детского дома / С.В Дрокова // Психология современного подростка / Под ред. проф. Л.А. Регуш. – СПб.: Речь, 2005.- С.159-167.

86. Дьюи Дж. Демократия и образование / Дж. Дьюи / Пер. с англ. М., 2000.- 245 с.
87. Егоров А.Ю. Расстройства поведения у подростков: клинико-психологические аспекты / А.Ю.Егоров, С.А. Игумнов.- СПб.: Речь, 2005.- 436 с.
88. Жизненный путь личности К.: Наукова думка, 1987.- 277 с.
89. Життєві кризи особистості: у 2т.- К.: ІЗМН, 1998.- Т.1.- 257 с.
90. Життєві кризи особистості: у 2т.- К.: ІЗМН, 1998.- Т.2.- 278 с.
91. Завьялов В.Ю. Психологические аспекты формирования алкогольной зависимости / В.Ю. Завьялов.- 186 с.
92. Залкинд А.Б. Положение на педагогическом фронте и задачи педологии на данном этапе/А.Б. Залкинд/ На путях к новой школе.- 1932.- №6.- С.36-40.
93. Зарецкая О.А. Семиотический подход к проблеме понимания и интерпретации личного опыта /О.А. Зарецкая// Актуальні проблеми психології. Том 2. Психологічна герменевтика./ За ред. Н.В. Чепелевої – К., 2001. – Вип 1 – С. 40-51.
94. Зарецкая О.А. Ситуативные факторы понимания и интерпретации личного опыта (к постановке проблемы) / О.А. Зарецкая // Актуальні проблеми психології: Психологічна герменевтика / за ред. Н.В. Чепелевої. – К.: Міленіум, 2005.– Т.2, вип.3.– С. 90-105.
95. Захаров А.И. Детские неврозы. (Психологическая помощь родителей детям) / А.И. Захаров.- СПб.: Респекс, 1995.- 192 с.
96. Захаров А.И. Происхождение и психотерапия детских неврозов / А.И. Захаров.- СПб.: КАРО, 2006.- 672 с.(Монография).
97. Иванова Н.Л. Социальная идентичность в различных социокультурных условиях / Н.Л. Иванова // Вопросы психологии. – 2004. - №4. - С. 65-75.
98. Игошев К.Е. Семья, дети, школа / К.Е. Игошев, Г.М.Миньковский.- М.: Юр. Лит., 1989.- 448 с.
99. Изард К.Э. Психология эмоций / К.Э. Изард / Пер. с англ. – СПб.: Питер Ком, 2000.- 464 с.

100. Ионин Л.Г. Идентификация и инсценировка /Л.Г. Ионин // Психология самосознания.– Самара: Издательский Дом “БАХРАХ”, 2003 – С.641-655.
101. Исаев Д.Н. Психосоматические расстройства у детей / Д.Н. Исаев.- СПб.: Питер, 2000.- 512 с. (Рук. для врачей).
102. Казанская А.В. Текущая идентичность / А.В. Казанская // Идентичность / Сост. Л.Б. Шнейдер. – М.: Изд.НПО “МОДЭК”, 2003.- С..262-266. (Хрестоматия).
103. Калина О.Г. Влияние образа отца на эмоциональное благополучие и полоролевою идентичность подростков / О.Г. Калина, А.Б. Холмогорова // Вопросы психологии.- 2007.- №1.- С.15-25.
104. Калитиевская Е.Р. Психическое здоровье как способ бытия в мире: от объяснения к переживанию / Е.Р. Калитиевская // Психология с человеческим лицом: гуманистические перспективы в постсоветской психологии / Под ред. Д.А. Леонтьева.- М.: Смысл, 1997.- С. 231-238.
105. Калмыкова Е.С. Нарратив в психотерапии: рассказы пациентов о личной истории / Е.С.Калмыкова, Э. Мергенталер // Психологический журнал.- 1998.- Т.19.- №5.- С.97-103.
106. Калмыкова Е.С. Роль типа привязанности в генезе аддиктивного поведения: постановка проблемы. Часть 1. / Е.С.Калмыкова, М.А. Гагарина, М.А. Падун // Психологический журнал.- 2006.-том 27.- №6.- С.45-53.
107. Камиллери К. Идентичность и управление культурными несоответствиями: попытка типологии / К. Камиллери // Вопросы социологии.- 1993.- №1-2.- С. 103-117.
108. Католик Г. Поняття ідентичності крізь призму психологічного розвитку дитини / Г. Католик, О. Шишак // Практична психологія та соціальна робота.-2008.- №8.- С.5-8.
109. Качанов Ю.Л. Базовая метафора рефлексивного жизнеописания интеллигентов, предпринимателей и политиков: социальная идентичность и жизненные стратегии / Ю.Л. Качанов, Н.А.Шматко // Идентичность / Сост. Л.Б. Шнейдер.- М.: Изд.НПО “МОДЭК”, 2003.- С.144-153. (Хрестоматия).

110. Качанов Ю.Л. Проблема ситуационной идентичности личности / Ю.Л.Качанов // Психология самосознания.– Самара: Издательский Дом “БАХРАХ-М”, 2003.- С. 613-623. (Хрестоматия).
111. Киричук В. О. Неповнолітні у пенітенціарній системі / В.О. Киричук // Практична психологія та соціальна робота.- 1998.- №9.- С.25-31.
112. Кле М. Психология подростка: Психосексуальное развитие / М.Кле; [пер. с. фр.]– М.: Педагогіка, 1991.- 176 с.
113. Ключек И.Г. Особенности идентификации и обособления в ранней юности / И.Г. Ключек // Психология педагогического общения: Сб.науч. тр.- Кировоград: КГПИ, 1992.- С.70-76.
114. Кологривова Е.І. Особливості майбутньої перспективи як детермінанта переживання суб'єктивного благополуччя молодою людиною / Е.І.Кологривова // Актуальні проблеми психології: Психологічна герменевтика / За ред. Н.В. Чепелевої.- К.: ДП «Інформаційно-аналітичне агенство», 2007 – Т.2, вип.5.– С.198-203.
115. Коломинский Я.Л. Психология взаимоотношений в малых группах / Я.Л.Коломинский. – Минск: народная асвета, 1976.- 320 с.
116. Кон И.С. “Я” как научная проблема / И.С. Кон // Идентичность / Сост. Л.Б. Шнейдер.– М.: Изд.НПО “МОДЭК”, 2003.- С.25-26. (Хрестоматия).
117. Кон И.С. Открытие “Я” / И.С. Кон.– М.: Политиздат, 1978.– 365 с.
118. Кон И.С. Психология старшеклассника / И.С. Кон.- М., 1982.- 267 с.
119. Кондрашенко Т.В. Девиантное поведение у подростков / Т.В.Кондрашенко.- М.:- 1999 .- 107 с.
120. Коновальчук В.І. Яким чином дитячий досвід впливає на формування психічних захистів суб'єкта / В.І. Коновальчук // Практична психологія та соціальна робота.- 2000.- №2.- С. 15-18.
121. Корнилова Т.В. Подростки групп риска / Т.В.Корнилова, Е.Л. Григоренко, С.Д. Смирнов. – СПб.: Питер, 2005.-336 с.

122. Краско Т.И. Основные симптомы невротизации и их весовые характеристики в анализе данных методики рисунок «Несуществующее животное» [Электронный ресурс] / Т.И. Краско, 1995. – <http://psylist.net/slovar/13a40.htm>
123. Кулагина И.Ю. Возрастная психология: Полный жизненный цикл развития человека / И.Ю.Кулагина, В.Н. Колюцкий. – М.: ТЦ «Сфера», 2001.- 464 с.
124. Кулаков С.А. Диагностика адиктивного поведения / С.А. Кулаков // Журнал практического психолога.- 1996. - №3.– С.33-44.
125. Кулаков С.А. Практикум по клинической психологии и психотерапии подростков / С.А. Кулаков.– СПб.: Речь, 2004.– 464 с.
126. Кэмпбелл Р. Гнев подростка / Р. Кэмпбелл // Ред. Райгородский Д.Я. Подросток и семья.– Самара: Изд. Дом БАХРАХ-М, 2002.- С.359-387. (Хрестоматия. Учебное пособие по детской и возрастной психологии для факультетов психологии, педагогики и социальной работы).
127. Лазарус А. О техническом эклектизме / А. Лазарус // Эволюция психотерапии.- 1998.- №2.- С.23-39.
128. Лазоренко Б.П. Вплив досвіду наркозалежності на формування життєвих завдань проблемної молоді / Б.П. Лазоренко // Актуальні проблеми психології: Психологічна герменевтика / за ред. Н.В. Чепелевої. – К.: ДП «Інформаційно-аналітичне агенство», 2007.– Т.2, вип.5.– С.120-130.
129. Лазоренко П.Б. Особливості засвоєння життєвого досвіду проблемною молоддю: домагання та реальність / Б.П. Лазоренко // Актуальні проблеми психології: Психологічна герменевтика / за ред. Н.В. Чепелевої. – К.: Міленіум, 2005.– Т.2, вип.3.– С.173-180.
130. Лазутова М. Табу на жестокость / М. Лазутова / Учительская газета.- 1995.- №1.- С.19-20.
131. Ларіна Т.О. Життєстійкість як життєве завдання особистості / Т.О.Ларіна // Актуальні проблеми психології: Психологічна герменевтика / за ред. Н.В. Чепелевої. – К.: ДП «Інформаційно-аналітичне агенство», 2007.– Т.2, вип.5.– С.131-137.

132. Лебедева Н.М. Социальная идентичность на постсоветском пространстве: от поисков самоуважения к поискам смысла / Н.М.Лебедева // Психологический журнал.- 1999.- Т.20.- №3.- С.48-59.
133. Левин К. Типы конфликтов / Курт Левин // Психология личности. Тексты / Под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, А.А. Пузыря.- М., 1982.- С.127-179.
134. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность / А.Н. Леонтьев.- М.: Политиздат, 1975.- 575 с.
135. Леонтьев Д.А. Тест смысло-жизненных ориентаций (СЖО) / Д.А.Леонтьев – М.: Смысл, 2000.- 18 с.
136. Лепіхова Л.А. Вплив життєвого досвіду на стратегії та рівні життєвих домагань / Л.А. Лепіхова // Актуальні проблеми психології: Психологічна герменевтика / за ред. Н.В. Чепелевої.- К.: Міленіум, 2005.- Т.2, вип.3.- С.169-172.
137. Лепіхова Л.А. Життєві завдання як орієнтири спрямованості та рівня життєвих домагань / Л.А. Лепіхова // Актуальні проблеми психології: Психологічна герменевтика / За ред. Н.В. Чепелевої. – К.: ДП «Інформаційно-аналітичне агенство», 2007.- Т.2, вип.5.- С.82-89.
138. Лидерс А.Г. Психологический тренинг с подростками / А.Г. Лидерс.- М.: Изд-во “Академия”, 2004.- 256 с.
139. Лихтарников А.Л. Многоликая зависимость подростка / А.Л.Лихтарников // Психология современного подростка / Под ред. проф. Л.А. Регуш. – СПб.: Речь, 2005.- С.209-271.
140. Лихтарников А.Л. Психологические характеристики подростков, находящихся в местах лишения свободы / А.Л.Лихтарников // Психология современного подростка / Под ред. проф. Л.А. Регуш.- СПб.: Речь, 2005.- С.168-193.
141. Личко А.Е. Подростковая психиатрия / А.Е. Личко.- М.: Медицина, 1977.- 467 с.
142. Личко А.Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков / А.Е.Личко.- Л., 1990.- 275 с.

143. Лишин О.В. Подросток в эпоху перемен / О.В. Лишин // Мир психологии.– 2007.- №4.– С. 11-26.
144. Лишин О.В. Смысловой конструкт в личностном становлении подростков и юношей (Психологические предпосылки, механизмы развития и эффективность воздействия педагогически организованной коллективной деятельности) / О.В. Лишин // Мир психологии.– 2002.- №1.- С. 83-99.
145. Ліщинська О. Культова психічна залежність особистості / О. Ліщинська.- К.:Шк. Світ, 2007.– 112 с. (Практичне керівництво для психологів)
146. Лукомский И.И. Лечение психических расстройств при алкоголизме / И.И.Лукомский, К.Никитин.- К.: Здоровье, 1977.– 159 с.
147. Лэнг Р.Д. Расколотое “Я” / Р.Д. Лэнг / Пер. с англ.– СПб.: Белый кролик, 1995.– 352 с.
148. Магомет-Еминов М.Ш. Трансформация личности / М.Ш.Магомет-Еминов. М.: ПАРФ, 1998.– 496 с.
149. Мак-Вильямс Н. Психоаналитическая диагностика: Понимание структуры личности в клиническом процессе / Нэнси Мак-Вильямс / Пер. с англ.– М.: Независимая фирма «Класс», 2007.– 480 с.
150. Максименко С.Д. Основи генетичної психології / С.Д. Максименко. – К.: НПЦ Перспектива, 1998.– 220 с.
151. Максименко С.Д. Особистість починається з любові / С.Д. Максименко // Практична психологія та соціальна робота.– 2004.- №9.– С.1-8.
152. Максимова Н.Ю. Воспитательная работа с социально дезадаптированными школьниками / Н.Ю. Максимова.- К.: ІЗИН, 1997.– 136 с.
153. Максимова Н.Ю. Життя та здоров'я / Н.Ю.Максимова, К.Л. Мілютіна, В.М. Піскун. – К.: “Прок-бізнес”, 1998.– 144 с. (Книга-коментар до навчального посібника з валеології для учнів 8(9) класу загальноосвітньої школи).
154. Максимова Н.Ю. Запобігання алкоголізму та наркоманії серед неповнолітніх як психолого-педагогічна проблема / Н.Ю. Максимова // Інформаційний бюлетень АПН України. Вип. 3-4.– К.: 1994.- С.2-3.

155. Максимова Н.Ю. Курс лекцій по детской патопсихологии / Н.Ю.Максимова, К.Л. Милютіна.- Ростов н/Д.: Феникс.- 2000.- 576 с. (Учебное пособие).
156. Максимова Н.Ю. Наркоманія та алкоголізм як засіб подолання внутріособистісних конфліктів / Н.Ю.Максимова, К.Л. Милютіна, В.М.Піскун.- //Конфлікт в суспільстві: діагностика і профілактика.- К.: 1995.- С. 98-101.
157. Максимова Н.Ю. Основи дитячої патопсихології / Н.Ю.Максимова, К.Л.Милютіна, В.М. Піскун.- К.: Перун, 1996. – 463 с.
158. Максимова Н.Ю. Основні фактори прилучення неповнолітніх до вживання алкоголю / Н.Ю. Максимова // Психолого-педагогічні аспекти антиалкогольної роботи з учнівською молоддю. Методичні рекомендації для педагогів та лікарів. Ч.1.- К.: 1989.- С.44-57.
159. Максимова Н.Ю. Психологические методы в розыскной работе / Н.Ю.Максимова, В.Б. Червинская.- К.: РИО МВД Украины, 1995.- 212 с. (Для служебного пользования).
160. Максимова Н.Ю. Психологический аспект профилактики алкоголизма и наркомании подростков / Н.Ю. Максимова. – К.: ИСИО, 1995.- 144 с. (Методическое пособие).
161. Максимова Н.Ю. Психологический аспект профилактики алкоголизма и наркомании подростков / Н.Ю. Максимова.- К.: Інститут системних досліджень Міністерства освіти України, 1995.- 202 с.
162. Максимова Н.Ю. Психологический аспект профилактики алкоголизма и наркомании подростков / Н.Ю. Максимова. – К.: ИСИО, 1995.-144 с. (Методическое пособие).
163. Максимова Н.Ю. Психологічна профілактика вживання підлітками алкоголю та наркотиків / Н.Ю. Максимова.- К.: “ВПОЛ”, 1997.- 208 с.
164. Максимова Н.Ю. Психологічна профілактика схильності до алкоголю та наркотиків і психокорекційна робота з підлітками групи ризику / Н.Ю.Максимова // Практична психологія та соціальна робота.- 2000.- №2.- С.2-4.

165. Максимова Н.Ю. Психологічне забезпечення реалізації особистості неповнолітніх / Н.Ю. Максимова // Педагогіка і психологія: Вісник АПН України №2(3), -1994.- С.3-4.
166. Максимова Н.Ю. Психологічні аспекти перевиховання соціально дезадаптованих дітей / Н.Ю. Максимова // Профілактика правопорушень серед неповнолітніх. - К.: Академпрес, 1994.– С.52-60.
167. Максимова Н.Ю. Психологічні підходи до проблеми алкоголізму і наркоманії серед неповнолітніх / Н.Ю. Максимова // Соціально-педагогічні та методико-психологічні заходи протидії вживанню наркогенних засобів неповнолітніми і молоддю. - К.: Академпрес, 1995.- С.21-32.
168. Малахов В.С. Неудобства с идентичностью / В.С. Малахов // Вопросы философии.– 1998.- №2.– С.43-53.
169. Малахов В.С. Неудобства с идентичностью / В.С. Малахов // Идентичность / Сост. Л.Б. Шнейдер. – М.: Изд.НПО “МОДЭК”, 2003.– С.26-45.(Хрестоматия).
170. Мансуров Н.С. Социально-психологические причины трудного детства / Н.С. Мансуров // Дети с отклонением поведения.- М., 1968.- С.27-36.
171. Маслоу А. Дальние пределы человеческой психики / Абрахам Маслоу; [пер. с англ.] – СПб.: Евразия, 1997.– 430 с.
172. Маслоу А. Психология бытия / Абрахам Маслоу.– К.:Рефл-бук, 1997.– 330 с.
173. Маслоу А. Самоактуализация личности и образование / Абрахам Маслоу; [пер. с англ.] – К.: Институт психологии АПН Украины, 1994.– 52 с.
174. Мастеров Б.М. Психология саморазвития: психотехника риска и правила безопасности / Б.М. Мастеров.- Рига: ПЦ “Експеримент”, 1995.- С.7-135.
175. Мастюкова Е.М. Профилактика и коррекция нарушений психического развития детей при семейном алкоголизме / Е.М.Мастюкова, Г.В.Грибанова, А.Г.Московкина.– М.: Просвещение, 1989.– 78 с.
176. Мачинський О.В. До проблем ідентифікації особистості / О.В.Мачинський // Практична психологія та соціальна робота.– 2000.- №7.- С.28-30.

177. Маюров А.Н. Антиалкогольное воспитание / А.Н. Маюров.– М.: Просвещение, 1987.- 188 с.
178. Мель Ю. Социальная компетентность как цель психотерапии: проблемы образа Я в ситуации социального перелома / Ю.Мель // Вопросы психологии. – 1995.- №5.- С.61-68.
179. Мельников Г.П. Системология и языковые аспекты кибернетики / Г.П.Мельников.- М.: Сов. радио, 1978.- 368 с.
180. Менегетті А. Онтопсихологічна педагогіка / А. Менегетті.- Х.:Дініта, 1996.- .48 с.
181. Милюска И. Что такое отчуждение / И. Милюска // Соц. и гуманит. науки. Отеч. и зарубеж лит.- 1992. - №1.– С. 92-94. (Сер. 11, Социология: РЖ.).
182. Миньковский Г.М. Благополучная семья и противоправное поведение / Г.М. Миньковский // Социологические исследования.- 1982.- №2.- С.106-107.
183. Москаленко В.Д. Взрослые дети алкоголиков / В.Д. Москаленко // Семья и школа.- 1992.- №10-12.- С.26-28.
184. Москаль Ю. Ідентифікація і ідентичність у суспільному форматі теоретичного аналізу / Ю. Москаль // Психологія і суспільство.– 2006.- №1.- С.96-112.
185. Муммендей А. Как преодолеть негативную социальную идентификацию / А. Муммендей // Идентичность / Сост. Л.Б. Шнейдер.– М.: Изд.НПО “МОДЭК”, 2003.– С.153-156. (Хрестоматия).
186. Мухина В.С. Возрастная психология: феноменология развития, детство, отрочество / В.С.Мухина.– М.: Академия, 2000.– 456 с.
187. Мэй К. Персональная идентичность и социальное измерение / К.Мэй, Э.Купер // Соц. и гуманит. Науки. Отеч. и зарубежн. лит.– 1996.- №3.– С.73-78. (Сер. 11, Социология: РЖ.).
188. Назарук О.М. Дослідження рівня соціальної адаптивності методом наративу / О.М. Назарук // Актуальні проблеми психології: Психологічна герменевтика / За ред. Н.В. Чепелевої.– К.:Міленіум, 2005.– Т.2, вип.3.– С.157-168.

189. Нартова-Бочавер С.К. “Coping behavior” в системе понятий психологии личности / С.К. Нартова-Бочавер // Психологический журнал.- 1997.- Т.18.- №5.-С.20-30.
190. Науменко Л.И. Этническая идентичность. Проблемы трансформации в постсоветский период / Л.И. Науменко // Журнал прикладной психологии.- 1999.- №1.- С.14-26.
191. Нуркова В.В. Автобиографическая память в трудной жизненной ситуации / В.В.Нуркова, К.Н. Василевская // Вопросы психологии. – 2003.- №5,- С.93-102.
192. Нуркова В.В. Автобиографическая память: «сгущения» в субъективной картине прошлого / В.В.Нуркова, О.В.Митина, Е.В. Янченко // Психологический журнал.- 2005.- т.26,- №2,- С.22-32.
193. Нуркова В.В. Роль автобиографической памяти в структуре идентичности личности / В.В.Нуркова // Мир психологии.- 2004.- №2,- С.77-86.
194. Нуркова В.В. Совершенное продолжается. Психология автобиографической памяти личности / В.В.Нуркова.- М: УРАО, 2000.- С.318.
195. Обозов Н.Н. Мир нашего “Я” в рисунке и почерке / Н.Н. Обозов.- СПб., Академия психологии, предпринимательства и менеджмента, 1997.- 116с. (Методическое пособие).
196. Обрософ И.Ф. Место алкоголизации в патогенезе структурных отклонений личности подростков / И.Ф.Обрософ, В.Д.Свистунов // Четвертый Всероссийский Съезд невропатологов и психиатров. Тезисы докладов М., 1980.- Т.2- С.217-219.
197. Обухова Л.Ф. Детская психология: теории, факты, проблемы / Л.Ф. Обухова.- М.: Тривола, 1996.- 360 с.
198. Овчинникова Ю.Г. К проблеме кризиса самоидентичности / Ю.Г. Овчинникова // Вестник МГУ.Сер.14, Психология.-2000.- №2.- С.84-89.
199. О'Коннор Дж. НЛП: Практическое руководство для достижения желаемых результатов / Джозеф О'Коннор; [пер. с англ. Т.Новиковой]. – М.: «Издательство ФАИР», 2007.– 448 с.

200. Олсап Р. Деятельность родителей за мирную жизнь в обществе без насилия / Роял Олсап // Журнал практического психолога №3.- М.: Фоликм, 1996.- С.83-85.
201. Орлов Д. Закат идентичности и игры в другого / Д.Орлов // Идентичность: Хрестоматия / Сост. Л.Б. Шнейдер.- М.: Изд.НПО “МОДЭК”, 2003. – С.46-69.
202. Основи психології та педагогіки: навч. посібник / О. Ковальчук, С. Когут; [за заг. ред. Л. Ковальчук].- Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2009. – 624 с.
203. Основи психосемантики (за нарративними технологіями). / Чепелева Н.В., Смульсон М.Л., Шиловська О.М., Гуцол С.Ю.; за заг. Ред. Чепелевої Н.В. – К.: Главник, 2008. – с. 192. (Серія «Психологічний інструментарій»).
204. Осухова Н. В поисках идентичности: от зеркала до дневника / Н.Осухова // Школьный психолог.- 2001.- № . – С.33-36.
205. Осухова Н.Г. Возрождение из боли: психодрама в работе с подростками, пережившими насилие / Н.Г.Осухова // Практична психологія та соціальна робота.– 2003.- №7.– С.24-34.
206. Осухова Н.Г. Психодрама: помощь детям пережившим насилие / Н.Г.Осухова // Педагогика,- 2001.- №3.- С.86-97
207. Павленко В.И. Представления о соотношении социальной и личностной идентичности в современной западной психологии / В.И. Павленко // Идентичность.- Сост. Л.Б. Шнейдер.- М.: Изд.НПО “МОДЭК”, 2003.– С.156-168. (Хрестоматия).
208. Пертакова Т.И. Психологическая диагностика предрасположенности женщин к систематическому употреблению алкоголя / Т.И.Пертакова, М.А.Калмыкова // Психологический журнал Т.10, 1989.- №3.- С.129-136.
209. Пиаже Ж. Избранные труды / Жан Пиаже.- М., 1994.- 345 с.
210. Пионтковски У. Лингвистические стратегии в социальном взаимодействии / У. Пионтковски // Идентичность / Сост. Л.Б. Шнейдер. – М.: Изд.НПО “МОДЭК”, 2003.– С.168-170. (Хрестоматия).

211. Пов'якель Н.І. Психологічні вимоги та методичні засади конструювання психокорекційних програм як технологічної компоненти професійної діяльності практичного психолога / Н.І.Пов'якель // Психологія: Зб.наук. пр.- В.1 (8).- К.: НПУ, 2000.- С.204-212.
212. Позитивная психотерапия. Справочный материал. // Практична психологія та соціальна робота.– 2006. -№7-8.– С. 33-48, 26-34.
213. Поливанова К.Н. Возрастные кризисы глазами психолога и педагога / К.Н. Поливанова // Психологическая наука и образование.- 1997.- №2.-С.57-61.
214. Поливанова К.Н. Психологический анализ кризисов возрастного развития / К.Н. Поливанова // Вопросы психологии.- 1994.- №1.- С.61-69.
215. Попов Ю.В. Границы и типы саморазрушающегося поведения у детей и подростков / Ю.В. Попов // Саморазрушающееся поведение подростков. Л., 1991.- С.5-9.
216. Практическая психодиагностика. Методики и тесты. (Под ред. Райгородского Д.Я.) – Самара: Изд. Дом “БАХРАХ-М”, 2002.– С.672. (Учебное пособие).
217. Прихожан А.М. Подросток в учебнике и в жизни / А.М.Прихожан, Н.Н.Толстых. – М.: 1990.- 237 с.
218. Прихожан А.М., Толстых Н.Н. Психология сиротства / А.М.Прихожан, Н.Н.Толстых. 2-е изд. – СПб.: Питер, 2005. – 400 с.
219. Проблемы компетентности (сводный реферат) // Соц. и гуманит. науки. Отеч. и заруб. лит.– 1994. - №2.– С. 87-98.(Сер. 11, Социология: РЖ).
220. Психогигиена детей и подростков / Под ред. Г.Н. Сердюковской, Г. Гельница. Совместное издание СССР-ГДР. М.: Медицина, 1985.- 224 с.
221. Психологические проблемы отклоняющегося поведения школьников.: Сб науч. Тр. / Редкол.: В.В. Барцалкина, Д.И. Фельдштейн и др.- М.: Изд. АПН СССР.- 1990.- 160 с.
222. Психологические проблемы предупреждения педагогической запущенности и правонарушений несовершеннолетних. Сборник научных трудов. Воронеж. Изд. ВГНИ, 1982.- 166 с.

223. Психология человека от рождения до смерти. – СПб.: прайм-ЕВРОЗНАК, 2002. – 656 с.
224. Психологія і педагогіка життєтворчості. – К.: Україна, 1996.– 550 с.
225. Психологія особистості: Словник-довідник / За ред. П.П. Горностая, Т.М.Титаренко.-К.: Рута, 2001.- 320 с.
226. Психосинтез и другие интегративные методики психотерапии / Под ред. А.А. Баухена, В.Е. Кагана; [пер. с англ.] – М.: Смысл, 1997.– 258 с.
227. Пятницкая И.Н. Злоупотребление алкоголем и начальная стадия алкоголизма / И.Н. Пятницкая.- М.: Медицина, 1988.– 288 с.
228. Рабочая книга школьного психолога / Под. Ред И.В. Дубровиной.- М.: Просвещение, 1991.- 303 с.
229. Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста / Ф.Райс; [пер. с англ.]– СПб.: Питер Ком, 2000.- 616 с.
230. Раттер Т. Помощь трудным детям / Т.Раттер.- М.: Просвещение, 1987.- 421 с.
231. Резвицкий И.И. Личность. Индивидуальность. Общество / И.И.Резвицкий. - М: Политиздат, 1984.– 238 с.
232. Ремшмидт Х. Подростковый и юношеский возраст: проблемы становления личности / Х. Ремшмидт; [пер.с нем.].- М.: Мир, 1994.- 135с.
233. Ремшмидт Х. Психология взросления / Х. Ремшмидт // Ред. Райгородский Д.Я. Подросток и семья.– Самара: Изд. Дом БАХРАХ-М. 2002.- С.232-356. (Хрестоматия).
234. Рикер П. Герменевтика. Этика. Политика / П.Рикер – М.: Прогресс, 1995.– 312 с.
235. Роджерс К.Р. Взгляд на психотерапию. Становление человека / Карл Роджерс.– М.: Прогресс, 1998.– 480 с.
236. Родинно-сімейна енциклопедія / Авт. кол. В.М.Благінін, Н.І. Белкіна / ред. Ф.С. Арвата.- К.: Богдана, 1996.– 438 с.
237. Рождественський Ю.Т. Дихотомія дійсна чи уявна: психологія на шляху засвоєння альтернативного типу раціональності / Ю.Т.Рождественський // Актуальні проблеми психології: традиція і сучасність. – К.: 1992.– С.15-27.

238. Романов И.В. Особенности половой идентичности подростков / И.В.Романов// Вопросы психологии.– 1997.- №4.– С.39-47.
239. Романова И.А. Основные направления исследования самопонимания в зарубежной психологии / И.А. Романова // Психол. журнал.–Т.22.- 2001.- № 1.- С.102-112.
240. Рубинштейн С.Я. Экспериментальные методики патопсихологии / С.Я. Рубинштейн.– М.: Медицина, 1970.– 197 с.
241. Рудестам К. Групповая психотерапия / К.Рудестам.- СПб: ПитерКОМ, 1998.– 384 с.
242. Савонько Е.И. Возрастные особенности соотношения ориентации на самооценку и оценку другими людьми / Е.И. Савонько // Изучение мотивации поведения детей и подростков / Под ред. Л.И. Божович и Л.В. Благоннадежиной. – М.: Педагогика, 1972.- С.154-175.
243. Савчин М.В. Соціальна педагогічна психологія. / М.В. Савчин.-Навчальний посібник. – Дрогобич: Відродження, 1998. – 208 с.
244. Салихова Л.Б. Становление индивидуального опыта младших школьников в зависимости от стиля родительского отношения: дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / Людмила Борисовна Салихова.- М., 2004. – 186 с.
245. Самарська М.В. Застосування епістолярного жанру в роботі практичного психолога з девіантними дітьми та підлітками / М.В. Самарська // Психологічна газета.– 2009.- №9 (129) – С.26-32.
246. Самойлова О.В. Дослідження впливу особистісних властивостей, рівня суб'єктивного контролю та ціннісних орієнтацій підлітків-правопорушників на особливості їхнього соціального самовизначення / О.В. Самойлова, К.Г. Булгакова // Діти “групи ризику”: психологічні, соціальні та правові аспекти. К.: Київська міська державна адміністрація.- 2001.– С. 26-47.(Служба у справах неповнолітніх).
247. Сатир В. Как строить себя и свою семью / В.Сатир; [пер. с англ.] – М.: Педагогика-Пресс, 1992.- 192 с.

248. Северов А.П. Психологические особенности асоциального поведения несовершеннолетних / А.П. Северов.- К.: Юр.изд., 1979.– 23 с.
249. Селенина Е.В. Социально-трудова адаптация детей группы риска / Е.В.Селенина // Вопросы психологии.– 2006.- №6.- С.48-58.
250. Семья. Социально-психологические и этические проблемы: Справочник / В.И. Зацепин, Л.М. Бучинская, И.Н. Гавриленко и др. – К.: Политиздат, 1989.- 255 с.
251. Сидоренко Е.В. Экспериментальная групповая психология / Е.В. Сидоренко. – СПб.: Изд-во С-Пб-го гос. Ун-та, 1993. – 152 с.
252. Синергетика и психология: Матер. Круглого стола СПб.: СПбУВК, 1997.- 148 с.
253. Скрипкина Т.П. Доверие к себе как условие развития личности / Т.П. Скрипкина // «Вопросы психологии».- 2002.-№1.- С.95-103.
254. Славина Л.С. Дети с аффективным поведением / Л.С. Славина. – М.: “Просвещение”, 1969.- 325 с.
255. Смульсон М.Л. Екзистенційне наповнення наративу старості / М.Л.Смульсон // Актуальні проблеми психології: Психологічна герменевтика / За ред. Н.В. Чепелевої. – К.: Міленіум, 2005. – Т.2, вип.3. – С.106-119.
256. Соколова Е.Т. К проблеме психотерапии пограничных личностных расстройств / Е.Т. Соколова // «Вопросы психологии», 1995.- №2.- С.92-105.
257. Соколова Ю.А. Специфика индивидуального опыта подростков из приюта: дис... канд. психол. наук 19.00.01 / Юлия Александровна Соколова.- М., 2005. – 228 с.
258. Соколовская С.А. “Парадокс веры” или противоречие отчужденного сознания / С.А.Соколовская, Е.В. Рязанова // Вестник МГУ. Сер. Философия.– 1990.- №6.– С.36-44.
259. Солдатова Г.У. Этническая идентичность / Г.У. Солдатова // Психология самосознания.– Самара: Издательский Дом “БАХРАХ-М”, 2003.– С. 656-667.(Хрестоматия).

260. Сохань Л.В. Програма спецкурсу “Психологія індивідуального життя особистості: теорія та технологія життєтворчості” / Л.В. Сохань, Л.А.Завірюха // Практична психологія та соціальна робота. – 2000.- №4.- С.25-26.
261. Старовойтенко Е.Б. Противоречия и проблемы жизни подростка: теоретическая модель психологического консультирования / Е.Б.Старовойтенко // Журнал практикующего психолога.-1997.- №3.- С.136-146.
262. Старовойтова И.О. Личностная идентификация и реидентификация в обществе переходного типа / И.О. Старовойтова // Перспективы. – 1998.- №3-4. – С.114-117.
263. Степкова В. Їх генералами пісків звать / В.Степкова // Пенсійна газета.- №2(8), лютий 2004.- С.2-3.
264. Стефаненко Т.Г. Социальная и этническая идентичность / Т.Г.Стефаненко // Идентичность / Сост. Л.Б. Шнейдер. – М.: Изд.НПО “МОДЭК”, 2003.– С.196-221. (Хрестоматия).
265. Столин В.В. Самосознание личности / В.В.Столин.- М.: Просвещение, 1983.- С.387.
266. Сухомлинский В.А. Рождение гражданина / В.А.Сухомлинский.– М.: Молодая гвардия, 1971.– 336 с.
267. Тайсон Р. Психоаналитические теории развития / Р.Тайсон, Ф.Тайсон; [пер. с англ.]– Екатеринбург: Деловая книга, 1998.- 528 с.
268. Татенко Н.О. Досвід самоповаги як передумова ефективної життєвої реалізації особистості / Н.О.Татенко // Актуальні проблеми психології: Психологічна герменевтика / За ред. Н.В. Чепелевої.– К.: ДП «Інформаційно-аналітичне агенство», 2007. – Т.2, вип.5. – С.150-156.
269. Титаренко Т.М. Сучасна психологія особистості / Т.М. Титаренко.- К.: Марич, 2009 – 232 с. (серія «Психологічний інструментарій»).

270. Толстых А.В. Инфантилизм подростка / А.В. Толстых // Ред. Райгородский Д.Я. Подросток и семья.– Самара: Изд. Дом БАХРАХ-М. 2002.- С.388-407. (Хрестоматия).
271. Уайджерт А.Дж. Общество и идентичность / Дж.А.Уайджерт, Дж.Тейдж // Соц. и гуманит. науки. Отеч. и заруб. лит.- 1988.- №5.– С.139-144. (Сер. 11, Социология: РЖ).
272. Устинова В.В. Особенности формирования личности несовершеннолетних насильственных преступников / В.В.Устинова // Насилие, агрессия, жестокость. Криминально-психологические исследования.- М., 1990.- С.40-56.
273. Фельдштейн Д.И. Социализация и индивидуализация – содержание социального взросления и социально-психологической реализации детства / Д.И. Фельдштейн // Мир психологии.– 1998.- №1.– С.5-11.
274. Флейк-Хобсон К. Физическое, умственное и половое развитие в отрочестве и юности / К.Флейк-Хобсон, Б.Робинсон, П.Скин // Ред. Райгородский Д.Я. Подросток и семья.– Самара: Изд. Дом БАХРАХ-М. 2002.- С.13-90. (Хрестоматия).
275. Фопель К. На пороге взрослой жизни: Психологическая работа с подростковыми и юношескими проблемами. Личность. Способность и сильные стороны.Отношение к телу / К. Фопель; [пер. с нем.] – М.: Генезис, 2008. – 216 с.
276. Фопель К. Психологические группы: Рабочие материалы для ведущего: Практическое пособие / Клаус Фопель; [пер. с нем.] 2-е изд., стер. – М.: Генезис, 2000. – 256 с.
277. Франкл В. Человек в поисках смысла / Виктор Франкл.- М.:Прогрес, 1990.- 364 с.
278. Фрейд З. Психология бессознательного / Зигмунд Фрейд.- Сб. произведений. – М.: Просвещение, 1989.– 448 с.
279. Фридман Дж. Конструирование иных реальностей. Истории и рассказы как терапия / Дж.Фридман, Дж.Комбс; [пер. с англ.] – М.: Класс, 2001.– 362 с.

280. Фромм Э. Бегство от свободы / Эрик Фром.– М.:Прогресс, 1985.- 272 с.
281. Фурманов И.А. Детская агрессивность: диагностика и коррекция / И.А.Фурманов.– Минск: Ильин В.П.,– 1996.– 192 с.
282. Фурманов И.А. Психология депривированного ребенка / И.А.Фурманов, Н.В.Фурманова.- [пособие для психологов и педагогов].- М.: Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС, 2004.– 319 с.
283. Хабермас Ю. Понятие индивидуальности / Ю.Хабермас // Вопросы философии.– 1989.- №2.– С.35-40.
284. Хорни К. Невротическая личность нашего времени / Карен Хорни.- М.: Прогресс, 1993. – 176 с.
285. Хуррельман К. Социальная структура и развитие личности / К.Хуррельман // Соц. и гуманит. науки. Отеч. и заруб. лит.– 1998.- №1.– С.180-203. (Сер. 11, Социология: РЖ.).
286. Хьелл Л. Теории личности (Основные положения, исследования и применение) / Л. Хьелл, Д.Зиглер.- СПб.: Питер Ком, 1998.- 608 с.
287. Царенко Л. Вплив художньої літератури на формування життєвого сценарію підлітка / Л. Царенко, В.Козаченко // Психолог. Шкільний світ.-2007.– №26-27.– С.86-92.
288. Целуйко В.М. Вы и ваши дети. Настольная книга для родителей о воспитании счастливых детей / В.М. Целуйко. – Екатеринбург: У-Фактория; М.: АСТ МОСКВА: ХРАНИТЕЛЬ, 2008.- 430 с.
289. Цукерман Г.А. Десяти-двенадцатилетние школьники: “Ничья земля” в возрастной психологии / Г.А.Цукерман // Вопросы психологии 1998.- №13.- С.17-31.
290. Цукерман Г.А. Психология саморазвития / Г.А.Цукерман, Б.М.Мастеров.- М.: Интерпракс, 1995.- 152 с.
291. Чепелева Н.В. Идентичность личности в контексте психологической герменевтики / Н.В. Чепелева // Актуальні проблеми психології: Психологічна герменевтика / за ред. Н.В. Чепелевої. – К.: Міленіум, 2006. – Т.2, вип.4. – С.5-15.

292. Чепелева Н.В. Наратив как средство интерпретации личного опыта / Н.В. Чепелева.- Зб.наук. пр. Психологія на перетині тисячоліть. П'яти Костюківські читання Т.3.- К.: Гнозис, 1998. – С.484 – 492.
293. Чепелева Н.В. Психологическая герменевтика – наука о понимании / Н.В.Чепелева // Практична психологія та соціальна робота. – 2001. - №3, - С.6-10.
294. Чепелева Н.В. Психологические механизмы понимания и интерпретации личного опыта / Н.В. Чепелева // Актуальні проблеми психології. – Т. 2. – Психологічна герменевтика / За ред. Н.В. Чепелевої. – К.: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2002. – Вип. 2. – С. 3–13.
295. Черношвитов Е.В. Самосознание в структуре сознания: аутоидентичность и аутоидентификация / Е.В. Черношвитов // Вопросы философии. – 1985. - №3. – С.82-90.
296. Чудновский В.Э. Смысл жизни: проблема относительной эмансипированности от “внешнего” и “внутреннего” / В.Э.Чудновский // Психологический журнал.- 1995.- № 2.- С.15-26.
297. Шацкий С.Т. Педагогические сочинения / С.Т. Шацкий.- В 4-х т. – М.: Просвещение, 1964.- 234 с.
298. Швалб Ю.М. Психологические формы фиксации жизненного опыта / Ю.М. Швалб // Актуальні проблеми психології: Психологічна герменевтика / За ред. Н.В. Чепелевої. – К.: Міленіум, 2005. – Т.2, вип.3. – 212 с.
299. Шевченко А.М. Особливості девіантної та деліквентної поведінки у підлітків / А.М. Шевченко // Діти “групи ризику”: психологічні, соціальні та правові аспекти. К., 2001. – 192 с.
300. Шефер Б. Социальная идентичность и групповое сознание как медиаторы межгруппового поведения / Б. Шефер, Б.Шледер // Идентичность/ Сост. Л.Б. Шнейдер. – М.: Изд.НПО “МОДЭК”, 2003. – С.170-196. (Хрестоматия).
301. Шиловська О.М. Психологічні особливості породження наративу як засобу саморозвитку особистості: дис... канд. психол. наук: 19.00.01 / Оксана Миколаївна Шиловська.- К., 2003. – 282 с.

302. Шиловська О.М. Розвиток у дітей вміння будувати зв'язну розповідь – крок до самопізнання / О.М.Шиловська.- Актуальні проблеми психології: Психологічна герменевтика / за ред. Н.В. Чепелевої. – К.: Міленіум, 2006. – Т.2, вип.4. – С.117-123.
303. Шиловська О.М. Сім'я як чинник усвідомлення власного досвіду дітьми молодшого шкільного віку / О.М.Шиловська // Актуальні проблеми психології: Психологічна герменевтика / за ред. Н.В. Чепелевої. – К.: Міленіум, 2005. – Т.2, вип.3. – С.147-156.
304. Шур Е.М. Наше преступное общество /Е.М. Шур.– Прогресс, 1977.- 326с.
305. Що ми знаємо про підлітковий вік. // Шкільний світ.- 2002.- №25-28, липень,- С.9-12.
306. Эйдемиллер Э.Г., Юстицкий В.В. Семейная психотерапия / Э.Г.Эйдемиллер, В.В.Юстицкий.- Л.: Медицина, 1990.– 189 с.
307. Эриксон Э. Детство и общество / Эрик Эриксон; [пер. с англ.] – СПб.: Ленато АСТ, 1996.- 592 с.
308. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Эрик Эриксон; [пер. с англ.]– М.: Прогресс, 1996.- 344 с.
309. Эриксон Э. Психологический кризис развития в отрочестве и юности / Эрик Эриксон // Ред. Райгородский Д.Я. Подросток и семья.– Самара: Изд. Дом БАХРАХ-М. 2002.- С.3-12, 143-174. (Хрестоматия).
310. Юнг К. Жизненный рубеж / К. Юнг // Психология возрастных кризисов: Хрестоматия. – Мн.: Харвест, 2000.- С. 455-475.Юнг К., Нойман Э. Психоанализ и искусство. – М.: Рефл-бук, 1996. – 302 с.
311. Юнг К. Персона / К. Юнг // Психология самосознания. Хрестоматия. – Самара: Издательский Дом “БАХРАХ-М”, 2003 – С. 534-563.
312. Ядов В.А. Социальные и социально-психологические механизмы формирования идентичности личности / В.А.Ядов // Психология самосознания. – Самара: Издательский Дом “БАХРАХ-М”, 2003 – С. 589-601. (Хрестоматия).

313. Якобсон М.П. Чувства, их развитие и воспитание / М.П. Якобсон.– М.: Знание, 1976. – 64 с.
314. Якобсон П.М. Эмоциональная жизнь школьника / М.П. Якобсон. – М.: Просвещение, 1966. – 291 с.
315. Boothe B. Der Patient als Erzaehler in der Psychotherapie. Goettingen, 1994.
316. Bowlby J. The Making and Breaking of affection bounds. – L.,1979.
317. Bucci W. A multiple code model of the “good hour”; Theory and research. Charles Fisher Memorial lecture at the New York Psychoanalytic Society. April 11, 1995.
318. Bucci W. The development of emotional meaning in free association: A multiple code theory // hierarchical concepts in psychoanalysis / Eds. A. Wslson, J.E. Gedo. Guilford, N.Y., 1993. P.3-47.
319. Ehlich K. Alltaegliches Erzaehlen // Erzaehlen fuer Kinder – Erzaehlen von Gott / Hh. W. Sanders, K. Wegenast. Stuttgart, 1983. S. 128-150.
320. Gerhardt J., Stinson Ch. The nature of therapeutic discourse: Accounts of the self // J. of narrative and Life History. 1994. V. 4. P. 151-191.
321. Hartog J. Die Methode des Zentralen Beziehungs-Konflikt-Themas (ZBKKT): eine linguistische Kritik // Medizinische Kommunikation. Diskurspraxis, Diskursethik, Diskursanalyse / Hrsg. A. Redder, I. Wiese. Darmstadt, Wtstdeutscher Verlag, 1994. S. 306-326.
322. Labov W., Waletzky J. Narrative Analysis: Oral versions of personal experience // Essays on the verbal and visual arts / Ed. J. Helm. Seattle etc.: Univ. of Washington Press, 1967. P. 12-44.
323. Ludwig O. Berichten und Erzaehlen. Variationen eines Vusters / Hg. K. Ehlich. 1984. P.38-54.
324. Maccoby E. E Social development: Psychologies growth and the parent-child relationship. N.Y. – 1989.
325. Marcia J. Identity in adolescence // Handbook of adolescent psychology. N.Y., 1980.P.159-187.
326. Minuchin S.J. Families and family therapy. London,1974.

327. Mowrer O.H. Learning theory and personality dynamics. N.Y., 1950. – 776 p.
328. Polanyi L. Telling the American story: A structural and cultural work. N.Y.: Basic Books, 1989.
329. Russel R.L., van den Broek P. A Cognitive-Developmental Account of Storytelling in Child Psychotherapy // Cognitive Development and Child Psychotherapy / Ed. S.R. Shirk. N.Y., L.: Plenum Press, 1989.
330. Spence D.P. Narrative truth and historical truth: Meaning and interpretation in psychoanalysis. N.Y.: Norton, 1982.
331. Sullivan A.P. The practice of prevention in the New York city Public school. // Inter. J. Addic. 1986. V. 21. N11. P.1145-1155.
332. Tajfel H., Turner J.C. The social identity theory of behavior // Psychology of intergroup relations. Chicago, 1986. P. 7-24/
333. Waterman A. Identity in adolescence: Processes and contents. San-Francisco, 1985.
334. Wiedemann P.M. Don't tell any stories. Theories and discoveries concerning story-telling in the therapeutic setting // Poetics. 1986. V. 15. P. 43-55.

ДОДАТКИ

Додаток А.

Основні симптоми соціальної дезадаптації і їх вагові характеристики в аналізі показників методики «Неіснуюча тварина» (за Т.І. Краско) [122]

№	Формальні характеристики ознаки	Позначення в SPSS	Психологічний зміст ознаки		Вага ознаки в симптомі
1.	Розмір тварини	Ж1	Д/великий	Закритість, пригніченність	1
		Ж2	Д/маленький	Невпевненість, пасивність, скутість	3
2.	Розміщення знизу	Ж3	Смуток, туга, хворобливість, підкорення силі, владі авторитету, знижена самооцінка, недостатність самовираження		2
3.	Зображення зміщено вліво	Ж4	Спрямованість у минуле нереалістичність, страх перед майбутнім, потреба в захисті, низька адаптивність		1
4.	Голова повернута вліво	Ж5	Втеча від реальності в область рефлексії, фантазій, перевага переживань минулого над сьогоденням		1
5.	Вуха	Ж6	Настороженість перед загрозою, невідомістю, потреба в інформації для самовизначення		2
6.	Рот (відкритий)	Ж7	З зубами	Захисна вербальна агресія, злість	3
		Ж8	Без губ	Схильність до страхів, боязнь	1
		Ж9	Без язика	Недовіра, замкнутість, відстороненість	2
7.	Великі очі з райдужкою	Ж10	Страхи, вразливість, підвищена чутливість до оточуючого, зокрема до загроз і перешкод		3
8.	Повіки	Ж11	Істероїдно-демонстративні манери поведінки у жінок, жіночі риси характеру, вразливість у чоловіків		1
9.	Роги	Ж12	Захисна агресія, постійна готовність до протидії реальним і потенційним ворогам і фрустуючим факторам		3
10.	Панцир, луска	Ж13	Втеча від реальності, страх спілкування і взаємодії, захист від тілесно-емоційних контактів		2
11.	Пір'я, "м'яке руно"	Ж14	Самоприкрашання, самовиправдання, демонстративна поведінка, чуттєва романтичність, м'якотілість, вразливість		2
12.	Грива, шерсть, "пишна зачіска"	Ж15	Чутливість, підкреслення своєї статі, складності статевої ролі ідентифікації, фрустованість лібідо		2
13.	Неструктурованість опорної частини фігури	Ж16	Знижений контроль за судженнями, висновками, рішеннями, "нестійкість" позиції і способів досягнення цілі		1
14.	Хвіст (направлений)	Ж17	Вправо	Невдоволення власними діями	1
		Ж18	Вліво	Невдоволення думками, нерішучість	1

15.	Гострі кути контурів фігури або її частин	Ж19	Скептицизм, невдоволення, насторожено агресивне очікування неприємностей і впливів з боку оточуючого світу		2
16.	Тварина-механізм	Ж20	Проблеми з природньо-спонтанною реалізацією базових потреб, холодність, нечутливість, “механіцизм”		2
17.	Тварина-“круг-амеба”	Ж21	Невизначеність, дифузність “Я”, поведінковий тропізм, мінімалізм зусиль в досягненні цілей і реалізації бажань		2
18.	Характер ліній	Ж22	Сильний натиск	Тривожні фіксації, напруга почуттів	3
		Ж23	Слабкий натиск	Астенія, економія сил, слабкість потягів	2
		Ж24	Розірвані	Дефекти інтеграції “Я”, органіка	1

Додаток Б.

Тест СЖО Д. Леонт'єва

Таблиця Б.1

Середні і стандартні відхилення субшкал і загального показника ОЖ (тест СЖО Д. Леонт'єва)

№ п/п	Шкали	Юнаки		Дівчата	
		χ	σ	χ	σ
1.	Ціль	32,90	5,92	29,38	6,24
2.	Процес	31,09	4,44	28,80	6,14
3.	Результат	25,46	4,30	23,30	4,95
4.	ЛК-Я	21,13	3,85	18,58	4,30
5.	ЛК-життя	30,14	5,80	28,70	6,10
Загальний показник ОЖ		103,10	15,03	95,76	16,54

Таблиця Б.2

Результати тесту СЖО в контрольній і експериментальній групах та в експериментальній групі до і після проведення експерименту.

Субшкали	Середній рівень ОЖ контр.гр.	Ст. відхилення	Середній рівень ОЖ експерим. гр.	Ст. відхилення	Середній рівень ОЖ експерим. гр. до гр.	Ст. відхилення	Середній рівень ОЖ експерим. гр. після гр.	Ст. відхилення
Цілі (майбутнє)	30,2	6,9	21,5	12,1	24,8	7,1	30,2	6,7
Процес (сьогоден.)	31,6	5,5	19,8	10,9	22,0	5,8	29,1	4,8
Результат (минуле)	25,3	4,5	16,4	9,4	18,9	6,1	23,6	5,1
Локус контроль-Я	21,1	4,1	13,8	9,0	15,4	5,2	19,7	4,4
Локус контроль-Ж	29,1	6,4	18,9	10,3	23,2	5,5	26,9	5,2
Осмисленість життя	101,2	14,3	82,2	16,1	77,8	15,5	96,1	14,1

Додаток В.

Автобіографія

Таблиця В.1

Схема кількісного аналізу автобіографії.

Категорії	Змінні
Соціальні ролі автора	Син чи дочка; внук, учень, іменинник, друг, вихованець інтернату, сестра чи брат; господар; племінник, пасербиця; громадянин, жінка, бомж, дитина, студент;
Персонажі (особи, що згадуються в автобіографіях)	Батько; мати; брати чи сестри; інші родичі; друзі; директор притулку, вихователь; люди, що не є членами сім'ї; тварини; персонажі фантазій; кількість осіб.
Змістовні характеристики автобіографії	Народження брата чи сестри; смерть; хвороба чи травма; покарання; провина; виявлення уваги; ситуація страху чи тривоги; відверта ворожість; розлучення батьків; від'їзд чи переїзд; сімейні, особисті свята; втеча з дому; бійки; вживання психоактивних речовин; покинула мама; зрада; життя на вулиці; кохання; насилля; вступ до вузу; інші ситуації.
Місце події в автобіографії	Вдома; за межами дому; в дитячому садку, на прогулянці; на вулиці; в притулку; в школі; в парку; на морі; в підвалі; в магазині; під час подорожі; громадські місця; ігровий майданчик; інші місця дії; невизначена обстановка.
Активність-пасивність суб'єкта	Активність – сам виконує якусь дію. Пасивність – дія є результатом рішень чи дій інших.
Емоції	Позитивні – кількість позитивно забарвлених слів. Негативні – кількість негативно забарвлених слів. Нейтральні – жодних вказівок на емоції.
Поведінка оточуючих щодо автора	З підлітком поводяться добре. З підлітком поводяться негативно.

Схема якісного аналізу автобіографії.

Категорії	Змінні
Життєві цілі	Сім'я, достаток, задоволення від психоактивних речовин (кайф); престиж; кохання; відсутні;
Тип наративу	- позитивний, - негативний, - нейтральний;
Інтерпретація власного досвіду	- позитивна, - негативна, - невизначена;
Пасивність суб'єкта	- підкоряється, - пристосовується, - залежить від обставин, - залежить від впливу інших;
Активність суб'єкта	- самостійно приймає рішення, - бере на себе відповідальність за власне життя;
Внутрішня система регулювання	- ірраціональна ригідна установка; - усвідомлення власних почуттів і почуттів оточуючих; - упевненість у собі; - використання логіки; - упевненість на протипагу почуттям неповноцінності;
Ставлення до себе	- позитивне, - негативне, - невизначене, - приховане;
Самоопис	- позитивний, - негативний, - невизначений;
Поведінка суб'єкта щодо середовища	- відстороненість-комунікабельність; - агресивність, ворожість-доброзичливість; - залежність-незалежність
Індивідуальне емоційне переживання середовища	- загрозливе-дружнє; - фруструюче-турботливе; - невпевненість-впевненість у собі - пригнічене-радісне
Активний підхід у вирішенні ситуацій	- ініціативне переслідування цілі; - переслідування цілі шляхом встановлення власних правил та ігнорування бар'єрів; - переслідування цілі за допомогою обхідних або марних зусиль

Продовж. таблиці В2

Пасивний підхід у вирішенні ситуацій	<ul style="list-style-type: none"> - не використовуються жодні заходи, які б перевищували вимоги ситуації; - пасивний опір – суб'єкт вороже підкоряється, докладає мінімальних зусиль; - суб'єкт діє без упевненості у власному прагненні чогось досягти
Невизначений підхід	Оцінка неможлива
Загальна оцінка емоційного тону спогадів	<ul style="list-style-type: none"> - приємний спогад – містить позитивні аспекти досвіду; - неприємний – містить негативні аспекти досвіду; - двоякий – містить позитивні та негативні аспекти минулого досвіду
Міжособистісні стосунки	<ul style="list-style-type: none"> - міжособистісно-позитивні – сприймання ставлення оточуючих до себе як позитивного; - міжособистісно-негативні – сприймання ставлення оточуючих до себе як негативного, ворожого; - нейтральні – неможливо визначити ставлення оточуючих; - двояке – сприймання ставлення оточуючих залежно від ситуації
Сприймання середовища (безпечне-загрозливе)	Враховується загальний контекст того, що відображено в спогадах, включаючи обстановку, людей та події
Яскравість спогаду (більш яскравий чи менш яскравий)	Визначається різноманітністю описів у спогадах, чим яскравіше описаний спогад, тим важливіший він для суб'єкта
Рівні представленості індивідуального досвіду в свідомості підлітків	<ul style="list-style-type: none"> - цілісний досвід; - фрагментарний досвід; - аморфний досвід.
Рівні вмінь вербалізувати власний досвід	<ul style="list-style-type: none"> - низький (тільки в усній формі); - середній (пов'язаний з низьким писемним мовленням); - високий (в усній і писемній формі).

Таблиця В.3

Характер змін в автобіографіях в контрольній, експериментальній групах і в експериментальній групі до та після тренінгу.

Змістовні характеристики автобіографії				
Субкатегорії	Вираженість в %			
	КГ	ЕГ	ЕГ до тренінгу	ЕГ після тренінгу
Життя на вулиці	-	45%	27,8%	31%
Втеча з дому	-	43,2%	38,9%	48,3%
Побої, звинувачення	4,3%	30,7%	22,2%	6,9%
Розваги, отримання задоволення, відпочинок	2,1%	34,7%	5,6%	31%
Від'їзди, переїзди, подорожі	4,3%	28,6%	11,1%	6,9%
Нещасні випадки, небезпека	5,4%	28,6%	5,6%	13,8%
Хвороба, смерть близьких	3,2%	18,4%	55,6%	34,6%
Страх за життя	-	18,4%	5,6%	3,4%
Крадіжка, провина, покарання	-	14,4%	22,2%	20,7%
Гострі конфліктні сімейні ситуації	-	12,2%	27,8%	24,1%
Кохання	3,2%	12,2%	5,6%	10,3%
Зустріч з другом, дружба	11,8%	10,2%	11,1%	31%
Події, пов'язані з хорошими справами	-	8,3%	5,6%	6,9%
Свята	11,8%	6,1%	5,6%	6,9%
Згвалтування	-	6,1%	-	3,4%
Навчання	10,8%	-	-	-
Зрада друга	4,3%	-	-	-
Сімейні добрі стосунки	45,1%	-	5,6%	10,3%
Позитивні зміни особистості	32,9%	-	-	6,9%
Хоббі, спорт	8,6%	-	-	-
Любов до тварин	4,3%	-	5,6%	3,4%
Розподіл подій за періодами життя				
Раннє дитинство (до 3 р.)	11,8%	18,4%	16,7%	6,9%
Дошкільне дит-во (4-7 р.)	19,4%	42,9%	44,4%	17,2%
Шкільне дит-во (7-11 р.)	22,2%	20,4%	22,2%	24,1%
Близьке минуле	40,4%	12,2%	11,1%	48,3%
Не вказаний	6,2%	6,1%	5,6%	3,4%
Позитивне переживання середовища				
Дружнє	11,1%	8,1%	5,6%	10,3%
Радісне	8,3%	6,3%	5,6%	10,3%
Таке, що надає впевненості	22,2%	6,3%	-	6,9%
Турботливе	8,3%	4,2%	-	3,4%
Негативне переживання середовища				
Пригнічене	11,1%	21,3%	22,2%	20,7%

Продовж. таблиці В3

Втрата впевненості	-	20,2%	16,7%	13,8%
Вороже	-	14,7%	11,1%	6,9%
Загрозливе	8,3%	12,6%	11,1%	10,3%
Невизначене переживання середовища				
Невизначене	19,4%	2,1%	11,1%	6,9%
Двояке	11,1%	4,2%	22,2%	20,7%
Поведінка суб'єкта стосовно середовища				
Активна	25%	32,5%	11,1%	34,5%
Адиктивна (залежна)	2,8%	28,3%	16,7%	20,7%
Незалежна	8,3%	17,7%	5,6%	3,4%
Пасивна	33,3%	11,5%	38,9%	31%
Агресивна, ворожа	19,4%	5,2%	27,8%	6,9%
Позитивна	13,9%	4,2%	-	10,3%
Соціальні ролі				
Дочка (син), член сім'ї	50,8%	71,4%	88,9%	82,8%
Друг (товариш)	41,5%	20,4%	27,8%	34,5%
Ролі, пов'язані з виконанням соціальних доручень	4,6%	16,3%	5,6%	3,4%
Учень (вихованець притулку)	16,9%	14,3%	16,7%	17,2%
Ролі, пов'язані з професією (роботою)	16,9%	6,1%	11,1%	6,9%
Безпритульний (бомж), узалежнений	3,1%	4%	33,3%	24,1%
Громадянин	6,2%	2%	-	-
Самоопис				
Позитивні риси	69,4%	36,7%	22,2%	41,4%
Негативні риси	11,2%	20,4%	22,2%	20,7%
Невизначений самоопис	19,4%	42,9%	55,6%	37,9%
Когнітивні рівні життєвого досвіду				
Цілісний досвід	45,4%	18,4%	5,6%	41,4%
Уривчастий досвід	54,6%	63,2%	50%	34,5%
Примітивний досвід	-	18,4%	44,4%	24,1%
Переважання позиції суб'єкта чи об'єкта в досвіді підлітків				
Події відбулись з суб'єктом	56,9%	28,6%	33,3%	51,7%
Події відбулись з об'єктом	43,1%	71,4%	66,7%	48,3%
Рівні вербалізації життєвого досвіду				
Низький	-	22,4%	16,7%	11,7%
Середній	11,2%	63,2%	66,7%	71,1%
Високий	88,8%	14,4%	16,7%	17,2%

Контрольна група (КГ) – благополучні підлітки, експериментальна група (ЕГ) – неблагополучні підлітки – констатувальний експеримент. ЕГ до тренінгу та ЕГ після тренінгу – формувальний експеримент

Додаток Д.

Футуристичний наратив О.М. Шиловської

Інструкція: Ви, напевно, пам'ятаєте, що єгипетські фараони перетворювали свої гробниці на пам'ятники, які відображали хід їхнього життя. Тут перераховувалися найважливіші події буття і склалися предмети, пов'язані з важливими подіями і періодами їх життя, або якимось чином символізуючі їх.

Ваше завдання полягає в тому, щоб написати свій власний некролог. Від третьої особи опишіть своє життя від народження до смерті. Пишіть не стільки про формальні дати і факти, скільки про те, що в вашому житті було для вас важливим, що вплинуло на формування вашої особистості і якою, власне, вона була. Потім поставте собі запитання: **“Чи це дійсно те, чого я хочу від свого життя?”** Якщо ні, спробуйте написати такий некролог, який був би, з вашої точки зору, ідеальним.

Таблиця Д. 1

Схема кількісного аналізу футуристичного наративу.

Категорії	Змінні
Ролі автора на протязі власного життя	Батько; мати; брат чи сестра; друг; співробітник; чоловік чи жінка; бабуся чи дідусь; сусід; тренер; музикант; директор; злочин в законі; учень; вихованець (притулку, інтернату); любитель комп'ютерних ігор; бомж; бродяга; злочинець; наркоман; фараон;
Місце життя	Москва; Вишневе; біля моря; будинок; квартира;
Цілі в житті	Сім'я, кохання, щастя, робота, житло, освіта, добробут, гроші, змінитись на краще, не вживати психоактивні речовини; не красти, вирватись з вуличного життя, досягти мети (невизначені); стати відомим, багатим; займатись спортом;
Герої (особи, що згадуються в некрологах)	Батько; мати; брати чи сестри; інші родичі; люди, що не є членами сім'ї; тварини; персонажі фантазій; кількість осіб.
Змістовні характеристики футуристичного наративу	Смерть; покарання; провина; виявлення уваги; ситуація страху чи тривоги; відкрита ворожість; від'їзд чи переїзд; сімейні, особисті свята; втеча з дому; робота; придбання житла; народження дітей; весілля; відпочинок; досягнення мети; зміни на краще; завершення старого способу життя; інші ситуації.

Продовж. таблиці Д1

Активність-пасивність суб'єкта	Активність – сам виконує якусь дію. Пасивність – дія є результатом рішень чи дій інших.
Емоції	Позитивні – кількість позитивно забарвлених слів. Негативні – кількість негативно забарвлених слів. Нейтральні – жодних вказівок на емоції.
Поведінка оточуючих щодо автора	З суб'єктом поводяться добре. З суб'єктом поводяться негативно.

Таблиця Д. 2

Схема якісного аналізу футуристичного наративу.

Категорії	Змінні
Життєва перспектива	- присутня перспектива, - відсутня перспектива, - невизначена перспектива;
Відсутність перспективи	- через погану поведінку, крадіжки, злочини; - бродяга, бомж; - я ні для кого не існую;
Прихована (невизначена) перспектива	- дивлячись який вибір я зроблю; - оцінка автора сьогодення; - підкорення вищим силам (Богу);
Інтерпретація досвіду	- позитивний, - негативний, - амбівалентний, - невизначений;
Позитивна інтерпретація досвіду пов'язана з	- внутішніми якостями; - способом життя; - досягненням мети; - людьми, яким автор потрібен; - не дарма прожитим життям; - позитивним змінами особистості;
Негативна інтерпретація досвіду пов'язана з	- власними негативними вчинками (крадіжки); - ставленням до підлітків оточуючих; - тим, що вони нікому не потрібні; - самотністю;
Амбівалентна інтерпретація досвіду	- суперечливою оцінкою автора; - неясним вибором автора;

Продовж. таблиці Д2

Невизначена інтерпретація досвіду пов'язана з	<ul style="list-style-type: none"> - перекладенням відповідальності за власне життя на когось іншого (Бога, обставини); - відмова замислюватись; - життя сьогоднішнім днем;
Поведінка суб'єкта щодо середовища	<ul style="list-style-type: none"> - відстороненість-комунікабельність; - агресивність, ворожість-доброзичливість; - залежність-незалежність
Індивідуальне емоційне переживання середовища	<ul style="list-style-type: none"> - загрозливе-дружнє; - фруструюче-турботливе; - невпевненість-впевненість в собі - пригнічене-радісне
Активний підхід у вирішенні ситуацій	<ul style="list-style-type: none"> - ініціативне переслідування цілі; - переслідування цілі шляхом встановлення власних правил та ігнорування бар'єрів; - переслідування цілі за допомогою обхідних або марних зусиль
Пасивний підхід у вирішенні ситуацій	<ul style="list-style-type: none"> - не використовуються жодні заходи, які б перевищували вимоги ситуації; - пасивний опір – суб'єкт вороже підкоряється, докладає мінімальних зусиль; - суб'єкт діє без впевненості у власному прагненні чогось досягти
Невизначений підхід	Оцінка неможлива

Таблиця Д. 3

Характер змін у футуристичних наративах у контрольній, експериментальній групах і в експериментальній групі до та після тренінгу.

Цілі в житті				
Субкатегорії	Вираженість в %			
	КГ	ЕГ	ЕГ до тренінгу	ЕГ після тренінгу
Сім'я	18,7%	20,7%	16,7%	28,6%
Робота, добробут, гроші	17,6%	8,9%	5,6%	14,3%
Житло	3,3%	19,6%	-	-
Кохання, щастя	15,4%	11%	-	7,1%
Змінитись, «зав'язати», вирватись з вуличного життя	1,1%	20,3%	22,2%	25%
Освіта	17,6%	8,9%	5,6%	10,7%
Стати відомим, багатим	7,7%	5,3%	-	7,1%
Досягти мети	12,1%	3,6%	5,6%	3,6%
Займатись спортом	2,2%	3,6%	-	3,6%
Невизначені цілі	4,4%	25,2%	44,4%	17,9%
Позитивна інтерпретація власного досвіду				
Внутрішні якості	3%	16,9%	11,1%	17,9%
Спосіб життя	27,3%	7,1%	5,6%	7,1%
Досягнення мети	27,3%	5,3%	5,6%	17,9%
Позитивні зміни особистості	6,1%	3,6%	16,7%	28,6%
Потрібність людям	12,1%	1,8%	5,6%	17,9%
Недарма прожити життя	9,1%	1,8%	5,6%	3,6%
Загальний показник	84,8%	36,5%	50,2%	71,5%
Негативна інтерпретація власного досвіду				
Кримінальний досвід	6,1%	17,1%	5,6%	7,1%
Вчинки, ставлення інших	3%	8,9%	16,7%	3,6%
Самотність	6,1%	5,3%	5,6%	3,6%
Загальний показник	15,2%	31,3%	27,9%	14,3%
Амбівалентна інтерпр. досв.	-	17,1%	5,6%	3,6%
Невизначена інтерпр. досв.	-	15,1%	16,7%	10,7%
Наявна життєва перспектива				
Сім'я	12,1%	16%	16,7%	17,9%
Зміни на краще	12,1%	7,1%	11,1%	10,7%
Внутрішні якості	6,1%	5,3%	11,1%	17,9%
Робота та сім'я	33,3%	6,2%	3,6%	14,3%
Робота	21,2%	3,6%	-	3,6%
Загальний показник	84,8%	38,2%	42,5%	64,4%
Відсутня життєва перспектива				
Я злодій, наркоман	6,1%	19,7%	16,7%	10,7%
Мене нема	9,1%	8,9%	11,1%	3,6%
Я брудний бомж, бродяга	-	7,1%	11,1%	7,1%
Загальний показник	15,2%	35,7%	38,9%	21,4%
Невизначена життєва перспектива				
Я і хороший і поганий	-	7,1%	5,6%	10,7%
Я сьогодні	-	19,1%	13,1%	3,6%
Загальний показник	-	26,2%	18,7%	14,3%
Активність-пасивність суб'єкта				

Продовж. таблиці Д. 3

Активність	84,8%	25%	27,8%	64,3%
Пасивність	15,2%	50%	66,7%	46,4%
Тип нарративу				
Позитивний	72,7%	49,3%	44,5%	64,3%
Негативний	15,2%	33,2%	33,3%	21,4%
Невизначений	12,1%	17,5%	22,2%	14,3%
Ставлення оточуючих щодо автора				
Добра	84,8%	56,8%	50%	75%
Агресивна	15,2%	43,2%	44,4%	21,4%
Поведінка автора щодо середовища				
Відстороненість	12,1%	15,3%	27,7%	14,3%
Комунікабельність	18,2%	21,4%	16,7%	28,6%
Агресивність, ворожість	12,1%	13,5%	11,1%	3,6%
Доброзичливість	39,4%	20,1%	16,7%	32,1%
Залежність	6,1%	7,3%	5,6%	3,6%
Незалежність	12,1%	22,4%	22,2%	17,8%
Емоційне переживання середовища				
Дружнє	15,2%	12%	5,6%	17,9%
Вселяє впевненість	33,3%	10,2%	11,1%	25%
Викликає невпевненість	3%	15,4%	11,1%	7,1%
Викликає пригніченість	6,1%	20,1%	27,8%	17,9%
Фрустуюче	6,1%	18,5%	22,2%	10,7%
Радісне	18,2%	10,2%	5,6%	10,7%
Загрозливе	6,1%	8,3%	11,1%	3,6%
Турботливе	12,1%	5,3%	5,6%	7,1%
Активний підхід у вирішенні ситуацій				
Ініціативне переслідування цілі	48,5%	12,5%	11,1%	25%
Переслідування цілі шляхом встановлення власних правил та ігнорування бар'єрів	24,2%	10,7%	5,6%	21,4%
Переслідування цілі за допомогою обхідних або марних зусиль	6,1%	14,3%	11,1%	14,3%
Загальний показник	78,8%	37,5%	27,8%	60,7%
Пасивний підхід у вирішенні ситуацій				
Не використовуються жодні заходи, які б перевищували вимоги ситуації	3%	16,1%	27,8%	10,7%
Пасивний опір – суб'єкт вороже підкоряється, докладає мінімальних зусиль	9,1%	12,5%	11,1%	7,1%
Суб'єкт діє без впевненості у власному прагненні чогось досягти	3%	16,1%	16,7%	7,1%
Загальний показник	15,1%	44,7%	55,6%	24,9%
Невизначений підхід у вирішенні ситуацій				
Оцінка неможлива	6,1%	17,8%	16,7%	14,4%

Додаток Е.

Психокорекційна програма, спрямована на формування у підлітків із неблагополучних родин здатності до осмислення життєвого досвіду

Перед проведенням програми ми провели співбесіду індивідуально з кожним підлітком для встановлення контакту і визначення напрямку роботи.

1. Знайомство. Як тебе звуть? Звідки ти? В якому ти навчаєшся класі? Як опинився в притулку? Які в тебе були труднощі? Що хочеш змінити? Як ти збираєшся це робити?
2. Бесіда про права дитини. Читання основних особистих прав дитини (право на любов і піклування, право бути щасливими, право на повноцінне харчування). Які з перерахованих прав найбільш важливі для тебе? Які права порушувались по відношенню до тебе? Як ти можеш відстоювати свої права?
3. Інформування про умови і цілі роботи програми.
4. Надання можливості вибору брати участь чи не брати участі у програмі. Дослідження очікувань, інтересів, потреб, проблем підлітка.
5. Завершення бесіди і домовленість про наступну зустріч.

Заняття №1. Прийняття досвіду.

1. Привітання. Добрий день! Мене звуть Рома. Я більш за все люблю читати книжки (грати в комп'ютерні ігри тощо.)
2. Моє ім'я для мене означає...
3. Сьогодні ми спробуємо відповісти на питання “яка я людина?” Візьміть листочки і дайте відповідь на такі запитання самі для себе: 1) мій життєвий шлях: які мої основні успіхи і невдачі? 2) вплив родини: як на мене впливають мої батьки, брати, сестри, родичі? Ви повинні намагатись якомога відвертіше відповісти на запитання. Ваші записи допоможуть вам розібратись у собі [10].
4. За що я вдячний своїм батькам, друзям, дорогим мені людям.
5. Розповіді за обраними малюнками, фотографіями.

6. Після того, як ми познайомились, давайте розглянемо основні правила тренінгу для того, щоб не було непорозумінь.
  - 1) Довірчий стиль спілкування.
  - 2) Спілкування за принципом “тут і тепер”, тобто всі говорять про те, що турбує кожного з нас і це ми вирішуємо разом.
  - 3) Персоніфікація висловлювань, тобто не “більшість вважає...”, а “я вважаю”.
  - 4) Щирість у спілкуванні (або правда, або мовчання).
  - 5) Конфіденційність всього, що відбувається в групі.
  - 6) Визначення сильних сторін особистості. Кожний член групи повинен сказати іншому члену групи як мінімум одне добре слово.
  - 7) Недопустимість безпосередніх оцінок людини. (Не “ти мені не подобаєшся”, а “мені не подобається твій стиль спілкування”).
  - 8) Якомога більше контактів і спілкування з різними людьми. (Під час заняття всі спілкуються зі всіма не залежно від своїх симпатій).
  - 9) Активна участь у подіях.
  - 10) Повага до того, хто говорить [10].
7. «Карта життя». Учасникам пропонується намалювати на листку паперу чотири кола і намалювати в них чотири події, які є для них найбільш значимими. Після або до малювання детально обговорюються малюнки з метою виявити пов'язані з ними почуття [10].
8. «Альбом з фотокартками». (Діти приходять на заняття з фотоальбомами). Учасникам пропонується розказати про фотографію, де вона була зроблена, хто на фото зображений, чим дорога вона власнику, які емоції викликає, що з того періоду життя запам'яталось, що хотілось би повернути з тих часів, а що ні. Яке б фото характеризувало ваше сьогоднішнє, опишіть його (хто зображений, де, в якому настрої, що роблять разом). Яке б фото, на вашу думку, відображало ваше майбутнє, опишіть.
9. Лист протесту. Напишіть лист протесту і детально розкажіть про те, що вас виводить із терпіння. Намагайтесь виразити протест так, щоб до ваших претензій поставились серйозно і вирішили вам відповісти [276].

10. Прийняття себе. Розділіть листок паперу на два вертикальні стовпці і підпишіть зверху “мої недоліки” і “мої переваги”. За 5 хвилин ви повинні, не жаліючи себе, проаналізувати і записати недоліки, а навпроти них запишіть ваші переваги, які можуть протистояти вашим недолікам. Аналіз записів [10].
11. Лист, який ти ніколи не отримаєш. Для того, щоб отримати позитивний досвід з негативно забарвленої ситуації, слід проаналізувати її. Напишіть листа людині, яка вас сильно образила, на яку ви дуже злі і не можете їй пробачити. Ця людина ніколи не прочитає цього листа, це назавжди залишиться вашою таємницею. Але цим листом ви полегшите свої негативні почуття і зможете по-іншому поглянути на цю ситуацію і ніколи в них не потрапляти [276].
12. Релаксація «Шлях на дно моря» [66].
13. Кожен повинен встати і подякувати іншому за сьогоднішнє заняття [10].
14. Ритуал прощання. Епістолярна терапія [245].

Заняття №2. Мій досвід – мій скарб.

1. Привітання. Привіт, індивідуальність! (Асоціація) (Привіт, Світлано! Ти мені нагадуєш Червону Шапочку.) [10]
2. Що я хотів би, щоб про мене знала моя група.
3. Хто я? Кожна людина вважає себе унікальною і це насправді так, але цікаво, чи поділяють вашу думку інші. Розділіть листок паперу на три вертикальні колонки. У першій колонці напишіть 10 слів-епітетів – відповідей на питання: “Хто я?” У другій колонці напишіть, як би на це питання відповіли члени вашої родини. Складіть листочки на стіл для того, щоб їх перемішати і роздати іншим. Кожний бере листок і пише про автора 10 слів-епітетів. Потім листочки знову складаються на стіл тренера, і він роздає їх власникам. Обговорення проводиться таким чином: 1) чи повторюється яка-небудь якість у всіх трьох списках;
2) про що це може говорити (про щирість людини у спілкуванні);
3) наскільки добре людина знає себе (кількість слів в 1-й графі);
4) ставлення до самого себе (співвіднесення позитивних і негативних епітетів);

- 5) збігаються чи ні Я-концепція і уявлення інших про цю людину;
- б) з чого складається уявлення інших про людину (можливе обговорення питання відповідальності людини за презентацію себе іншим людям) [10].

4. Візуально-кінестетична дисоціація за Дж.О-Коннором. I етап:

- заплющіть очі і поверніться до неприємної події в вашому житті;
- переконайтесь, що бачите себе в даній ситуації, неначе знаходитесь на екрані;
- залишайтеся поза досвідом;
- прогляньте свої спогади з погляду стороннього спостерігача, зверніть увагу на вчинки інших людей, на те, що ви не були в змозі контролювати кожний аспект події;
- зверніть увагу на свою поведінку в той момент;
- поверніться в сьогодення. Чого ви могли навчитись, щоб нічого подібного з вами більше не повторилось?

II етап: думаючи про цей досвід, визначтесь, як би вам хотілось, щоб розвивались події. Використовуючи переваги погляду з боку, вирішіть, як вам потрібно було діяти, щоб досягнути бажаного результату:

- проспостерігайте ситуацію на ментальному екрані спочатку;
- дійте згідно з вашим рішенням. Подивіться, як вирішується ситуація;
- якщо результат вас задовольнив, проживіть його знову, очистіть ментальний екран, зробіть це декілька разів;
- проаналізуйте те, що ви навчилися в ході цієї події, як цей досвід допоможе вам в майбутньому. Залиште біль пережитого в минулому. Розглядайте всі неприємні події вашого життя якраз таким чином. Згадуйте їх як окремі інциденти.

III етап:

- подумайте про ситуацію, яка склалась для вас успішно;
- поверніться до неї, побачте її власними очима і відчуйте ті приємні почуття, які відчували тоді. Асоціюйтесь з нею;
- насолоджуйтесь спогадами;
- що тоді принесло вам успіх;

- скільки таких ситуацій ви можете згадати? Що вони мають спільне? Що ви можете використати, для того щоб цей досвід повторився?[199]
5. Лагідне слово. Згадайте, якими лагідними словами називали вас і називали ви інших. У яких випадках ви це робили? Чи часто ви це робите? Чому? Що заважає вам проявляти почуття по відношенню до людей? Що ви відчуваєте, коли називаєте людей лагідними іменами? А як реагують люди на ваші звернення?[10]
  6. Бідність, добробут і Господь Бог. Уявіть, що ви захворіли, нема нікого поряд, ви один (в ситуацію добробуту, ви в ролі Бога). Опишіть як ви будете діяти в цій ситуації [276].
  7. Я. Наше Я – найбільша загадка планети. Давайте розберемось у багатолікості власного Я, зобразивши його у вигляді дерева з гілками і корінням. Одна з гілок – зовнішнє Я. Намалюйте його (це може бути символ чи слово, чи вислів). Інша гілка – Я в навчанні. Інша гілка – Я в сім'ї. Зобразьте їх символами. Друга гілка – ваше Я в колі друзів. Інші гілки можуть бути вашими хобі, інтереси і т. д. Вийшла цікава крона. Кожен листок на ній відображає вашу багатогранність. Тепер зобразьте корінь у вигляді ваших якостей: наполегливість, доброта, практичність і т.д. Чим більший буде корінь, тим міцніший фундамент у вашого Я [10].
  8. Привіт, Я, мій коханий! (Релаксація) [10].
  9. Мій портрет у променях сонця. Намалюйте сонце, в центрі якого напишіть своє ім'я або намалюйте свій портрет. Потім удовж променів напишіть всі свої достоїнства, все гарне, що про себе можете сказати. Чим більше променів, тим краще. Це буде відповідь на запитання: “Чому я заслуговую на повагу?”[10]
  10. Перетворюємо проблеми в мету. Складіть список проблем, які б ви хотіли вирішити. А тепер сформулюйте мету, досягнувши яку ви б вирішили деякі ваші проблеми, або вони стали не такими гострими [276].
  11. Порожній стілець. Той, хто буде розказувати про свою мету, хай уявить, що на цьому стільці сидить важлива для нього людина, до якої він звертається [276].

12. Методика “Нова історія Колобка”. Я знаю, що всі ви любите подорожувати. А знаєте, який казковий герой дуже любив мандрівки? Уявіть себе будь-яким казковим героєм, який любив подорожувати і напишіть свою казку про те, що змусило його мандрувати, які пригоди відбулись, кого зустрів герой на своєму шляху, як він долав перешкоди, як далеко він мандрував і як завершилася його історія [96].
13. Незакінчені історії.
14. Релаксація «Шлях на вершину гори» [66].
15. Позитивні підсумки. Що вам сподобалося сьогодні на занятті, які емоції у вас виникали, якими знаннями поповнився ваш досвід.
16. Ритуал прощання. Епістолярна терапія [245].

Заняття № 3. Вчимося на помилках.

1. Ритуал привітання.
2. Переказ казки або історії, в якій головний герой –автор. Після розповіді доцільно поцікавитись у групі, чи знайома ця ситуація, ці емоції розповідача для того, щоб підтримати підлітка.
3. Мій щоденник. Бесіда про правила ведення щоденника: його не можна читати стороннім особам, яких не просять це робити; про суверенність внутрішнього світу людини: ніхто не має права вторгатись у внутрішній її світ.
4. Футболка з надписом. Будь-яка людина подає себе іншим. Ми пропонуємо за 5 хвилин придумати надпис на своїй футболці, який би що-небудь говорив про свого власника (захоплення, кредо, девіз і т.д.) Записи зачитуються і обговорюються. Про що говориться на ваших футболках? Що ви хочете сказати про себе іншим людям? [10]
5. Лист батькам.
6. Релаксація “Сильні сторони”[10].
7. Внутрішні голоси. Багато наших бажань і потреб можна зв'язати з внутрішніми голосами, яким відповідає певна поведінка. Виберіть ваші внутрішні голоси. Обдумайте ваші голоси і примиріть їх [275].

8. Лист померлому. Чи була у вас людина, яка померла, але залишається для вас дорогою. Розкажіть у цьому листі, як ідуть ваші справи, щ відбувається з вами, що ви зрозуміли про смерть. Висловіть недосказане, які почуття вас переповнюють, що для вас значила ця людина, як ви пережили її смерть [276].
9. Бесіда про зворотній зв'язок. Зворотній зв'язок – це адресовані іншій людині повідомлення про те, що я про нього думаю, як я сприймаю наші стосунки, які почуття у мене викликають її слова, дії, вчинки. Пам'ятай: 1)давай зворотній зв'язок тільки тоді, коли тебе про це просять; 2) кажи про свої думки і почуття, про те, які слова і дії їх викликали; не говори про людину в цілому; 3) говори так, щоб не образити людину; 4) не оцінюй; 5) не давай порад. Фрази: “Я б на твоєму місці...” і “Ти повинен...” – під заборною. Увага! Зворотній зв'язок – не привід звести рахунки з тим, хто тобі давно не подобається. Якщо ти відчуваєш, що не можеш бути об'єктивним, краще мовчи. Зворотній зв'язок говорить про тебе стільки ж, скільки ти говориш про іншого. Говори про те, що тобі приємно і те, що тобі не приємно. Хто чию думку хоче почути про себе?[10]
10. Що я хочу знати. Сформулюйте ті питання, які віс цікавлять. Обговорення [276].
11. Вчимось на помилках. Опишіть ситуацію, у якій ви здійснили помилку і дайте їй назву. Опишіть, як ви вчинили б у цій ситуаціїсьогодні і який би був результат. Дайте назву [276].
12. Що б я хотів, щоб про мене знали мої батьки сьогодні, родичі.
13. Релаксація «Я сильна людина» [66].
14. Що я майже забув. Заплющіть очі і подумайте, що ви не сказали або не висловили думку. Чи жалкуєте ви з цього приводу. У вас є можливість це зробити [276].
15. Ритуал прощання. Епістолярна терапія [245].

Заняття № 4. Мій досвід – моя точка опори.

1. Ритуал привітання.

2. Мої права. Підліткам рекомендується написати декларацію про їх права. Нагадується, що їх права не повинні порушувати права інших, і втілення цих прав повинно залежати не від інших людей, а від них самих. Далі підліткам пропонується самим скласти список своїх прав. Потім права зачитуються і складається загальний список прав. Психолог зачитує інші декларації, створені К.Д. Заслофф. Заявляючи про свої права, потрібно пам'ятати про права інших і не порушувати їх для того, щоб поважали твої права [10].
3. Мої обов'язки по відношенню до мого життя.
4. Учасникам тренінгу пропонується відповісти на питання “Хто я?”, шляхом закінчення речень:
  - Я неначе пташка, тому що...
  - Я стаю тигром, коли...
  - Я можу бути вітерцем, коли...
  - Я відчуваю, що я – шматочок льоду в жару...
  - Я – прекрасна квітка...
  - Я відчуваю, що я – скеля...
  - Я – стежина...
  - Я – цікава книжка про...
  - Я – пісенька...
  - Я – світлячок..[10].
5. Дзеркало. В колі передається дзеркальце, кожен дивиться на себе і відповідає на питання: 1) Що привабливого в цій людині? 2) За що її можна любити? 3) Що в ній викликає повагу, а, можливо, і захоплення? Намагайтеся бути чесними і серйозними. Що ви відчули? Якщо хтось так і не зміг нічого сказати, то треба задуматись про себе і своє життя [10].
6. «Ліцензія на придбання знань». Подумайте, чого ви б хотіли навчитися прямо зараз, а чого ви ще не готові вчитись. Напишіть, що вам не дає на сьогодні вчитись, що заважає, які знання допоможуть вам подолати труднощі, визначте, хто чи що вам дає таку ліцензію [276].

7. Утрачені ілюзії. Складіть перелік своїх утрачених ілюзій, які колись допомагали вам жити. Подякуйте їм і попросітьесь і уявіть скільки у вас додасться мужності і сил, щоб рухатися вперед [276].
8. Духовні вчителі. Складіть перелік людей, які були для вас в кожному періоді життя втіленням мудрості, поради яких ви візьмете для себе на все своє життя [276].
9. Скарбничка образ. Придумайте і намалюйте скарбничку, помістіть у неї всі свої образи і подумайте, що з нею робити. Чи потрібні вони вам? Образи – це жалість по відношенню до себе, одна з самих поганих звичок. Давайте порвемо їх, викинемо і ніколи не будемо згадувати. Намагайтесь не ображати людей і не ображатись, а якщо образи будуть, то записувати їх і рвати [10].
10. «Моя сім'я». «Закрийте очі і уявіть собі, що ви знаходитесь удома. Пройдіться по будинку і запам'ятайте всі деталі, зайдіть до кімнати, де любите збиратися вся родина. Хто є в кімнаті? Поговоріть з ними. Що ви відчуваєте? А тепер намалюйте цю кімнату і людей у ній. Зосередьтеся на своїх думках і почуттях» [10].
11. Телеграма. Напишіть мені коротке повідомлення – телеграму з 11 слів. Я хочу знати вашу думку для того, щоб враховувати її в подальшій роботі [276].
12. Почуваю себе добре. Назвіть 5 ситуацій, у яких ви відчуваєте себе добре. Згадайте, які почуття у вас виникали. Уявіть, що ви поклали ці почуття в надійне місце і можете дістати їх і скористатися в будь-який час [10].
13. Відро для сміття. Що б ви викинули в відро для сміття зі свого життя. Напишіть це на листочку і викиньте їх [10].
14. Закінчіть речення:
 Найщасливішим я відчуваю себе, коли...
 Найгірше я відчуваюся, коли...
 Ні як не можу зрозуміти, чому я...
 Моє життя було б щасливішим, якби я ...
 Головне, що я хотіла б в собі змінити, це.. [10].
15. Релаксація «Я – людина сталеволі» [66].

16. Актори. Уявіть, що ви досягнули своєї мети і відчуваєте себе найщасливішою людиною. Пограйте цю роль у своєму житті.
17. Ритуал прощання. Епістолярна терапія [245].

Заняття № 5. Зворотна сторона медалі.

1. Ритуал привітання.
2. Актори. (Продовження). Скажіть які зміни відбулися з вами, поки ви грали роль, з оточуючими вас людьми, з вашим ставленням до життя, до оточуючих вас людей, чи змінилось ставлення до вас.
3. Я - успішний. Скажіть, чи зможете ви стати успішним. Що вам може завадити на шляху до мети. Чи здатні ви подолати труднощі. Опишіть ваші почуття тоді, коли це відбудеться.
4. Створення проекту досягнення мети. Кожний учасник створює свій власний проект, презентує його, інші доповнюють новими ідеями.
5. Подяка духовним батькам. Напишіть слова подяки людям, які сприяли становленню вашої особистості, виразіть те, що вам хотілось би сказати їм сьогодні, ким ви стали, чим вони вам допомогли [276].
6. Повчальні історії. Розкажіть партнеру повчальну історію з вашого життя або розказану вам, доповніть її власними фактами і уявленнями. Після цього поміняйтесь ролями [276].
7. Під мікроскопом. У всіх із нас є свої слабінки, погані звички, яких ми б хотіли позбутися. Подумайте, напишіть про них і розкажіть, як ви збираєтесь їх позбутись. (Можна викинути в смітник) [10].
8. Зворотна сторона медалі. Що ви вважаєте в собі слабкою стороною, бар'єром на шляху до щастя, що ускладнює життя. Напишіть про це у ваших щоденниках прямо і відверто [10].
9. Я-центр волі. Релаксація [10].
10. Проблеми. У житті ми зустрічаємося з труднощами, знаходимо в собі риси, які ускладнюють нам життя, але згодом ми переконуємося, що здатні їх подолати. Згадайте такі випадки і запишіть їх. Після обговорення підліткам

пропонується згадати їх реакцію на боязнь чи роздратування, викликані критикою в свою адресу, прагнення звинуватити в своїх проблемах інших. Що таке проблема? Чому не хочеться робити вдома домашнє завдання? Що стоїть за лінню? Психолог пояснює, що це називається психологічними, захисними механізмами. Згадайте ситуацію, коли вам не хотілося чогось робити. На власному досвіді ми переконуємось, що достоїнства – це продовження недоліків, і навпаки. Важливо пам'ятати: “У мені нема нічого абсолютно негативного і абсолютно позитивного. Все, що в мене є і хороше, і погане, це – частина мого Я. Все це важливо для мене і служить моїм потребам” [10].

11. Про що я до цих пір мовчав. Напишіть одному зі значимих вам людей про те, що залишалось не сказаним, таємним [276].
12. Подолання. Життя –це боротьба, і саме труднощі стимулюють зростання і розвиток особистості. Згадайте свої труднощі і те, що допомогло їх вирішити. Складемо список таких прийомів і якостей і назвемо його “Подолання” [10].
13. Улюблена казка. Перепишіть улюблену казку так, як би вам хотілось, щоб вона закінчувалась.
14. Релаксація. Здолай свого дракона [10].
15. Ритуал прощання. Епістолярна терапія [245].

Заняття № 6. Мотиви вчинків і значимі для мене люди.

1. Ритуал привітання. Кожен повинен подякувати іншому за увагу на заняттях, за те, що учасники думали один про одного і обмінятися компліментами. “Привіт, Наталю, я дуже рада з тобою познайомитися, ти чудовий друг!”[10]
2. Релаксація «Я все можу» [66].
3. Що мене сформувало. Розкажіть про ті події, які вплинули на становлення вашої особистості від дитинства до сьогодні [275].
4. Дорога мені людина. Розкажіть про людину, яка для вас є дорогою, якою ви пишаєтесь, що вона зробила для вас, що б ви хотіли їй сказати зараз.
5. Компетентність і винагорода. Опишіть 9 ситуацій, у яких ви були компетентними, і наділіть їх балами. До кожного випадку підберіть 6 якостей,

які сприяли досягненню успіху. Які ви вважаєте для себе оптимальні винагороди, на які ви заслуговуєте [275].

6. Пляшкова пошта. Запишіть те послання, яке ви отримали [276].
7. Чарівний магазин. Учасникам пропонується подумати над якостями, якими вони володіють, і обміняти непотрібні якості (ті, яких багато) на інші, яких не вистачає у чарівному магазині. Обговорюються цінності якостей людини[10].
8. Закінчіть речення:
  - Мені добре, коли...
  - Мені сумно, коли...
  - Я почуваю себе незручно, коли...
  - Я злюсь, коли...
  - Я почуваюся невпевнено, коли...
  - Я боюсь, коли...
  - Я почуваюся сміливим, коли...
  - Я пишаюся собою, коли..[10].
9. Значимі для мене люди. Намалюйте трьох значимих для вас людей і розкажіть про них: хто вони, чим значимі для вас, чим дорогі, вони близькі вам зараз чи в минулому; що б ви хотіли їм сказати, якби у вас була така можливість прямо зараз[10].
10. «Кінець світу». «Вдягніть на очі пов'язки. Уявіть, що ви осліпли від спалаху атомної бомби. Ви знаходитесь в укритті і знаєте, що повітря залишилося на 20 хвилин, після чого помре. Утікти неможливо. Усвідомте, що у вас є 20 хв. і люди та предмети, які вас оточують. Що ви зробите в ці останні хвилини? Час закінчився, всі померли. Подумайте про свій досвід, згадайте, що ви відчували, про що думали і що робили протягом цього часу і свого життя»[10].
11. Сорок слів. Зберіть з сорока людей 40 слів і, використовуючи ці слова, напишіть текст [276].
12. Ідеал. Письмово сформулюйте свій ідеал. Кому з вас притаманна кожна з рис характеру людини, яку ви описали. Вибирається людина, яка найбільш близька до уявлень ідеалу учасників[10].

13. Відверто кажучи. Дайте відповідь на такі питання:

Відверто кажучи, коли я їду в школу...

Відверто кажучи, я сумую, коли...

Відверто кажучи, мені важко забути...

Відверто кажучи, я до цих пір не знаю...

Відверто кажучи, мені до цих пір...

Відверто кажучи, коли я бачу дитину...

Відверто кажучи, мені радісно, коли...

Відверто кажучи, мені дуже хочеться...

Відверто кажучи, я думаю, що найважливіше в житті...

Відверто кажучи, я всією душею ненавиджу...

Відверто кажучи, коли я бачу красивого хлопця...

Відверто кажучи, коли я бачу красиву дівчину...

Відверто кажучи, коли я хворію..[10].

14. Як закріпити свою комунікабельність. Користуйтеся такими правилами:

- 1) Серйозно шукайте собі друзів.
- 2) Відкрито проявляйте інтерес до іншої людини.
- 3) Ідіть назустріч людям з відкритим серцем.
- 4) Посміхайтесь до того, як почнете говорити.
- 5) Цікавтесь інтересами інших людей.
- 6) Спочатку представтесь самі, називаючи своє ім'я.
- 7) Задавайте людині питання.
- 8) Самі говоріть менше.
- 9) Відповідайте на кожне задане вам питання.
- 10) Допмагайте іншим подолати труднощі.
- 11) Проявляйте сердечність.
- 12) Будьте спокійні й незворушні.
- 13) Будьте терпимі й оптимістичні.
- 14) Говоріть чітко, зрозуміло мелодичним голосом.
- 15) Дивіться на людину зацікавлено.

- 16) Проявляйте розуміння.
- 17) Уважно слухайте співрозмовника.
- 18) Запам'ятовуйте те, що говорить співрозмовник.
- 19) Тримайте себе впевнено і спокійно.
- 20) Дуже обережно висловлюйте свою думку [10].
15. Самопідтримка. Напишіть вдома про себе 5 позитивних висловлювань і розвісьте в тих, місцях, де ви найчастіше буваєте [276].
16. Ритуал прощання. Епістолярна терапія [245].

Заняття № 7. Перемога над собою.

1. Ритуал привітання. Вітаючи один одного, ви повинні зробити невеличкий прогноз на майбутнє своєму партнеру. “Привіт, Таню, я думаю, що через п’ять років ти будеш більш доброю і відвертою” [10].
2. Релаксація «Я впевнений в собі» [66].
3. Декларація. Давайте, кожен для себе створить свою власну декларацію (миру з самим собою, любові до життя, впевненості в собі, віри в майбутнє). Після оголошення декларацій підлітки доповнюють своїми ідеями, а автор вирішує скористатись ними чи ні.
4. Оголошення. До чого ви прагнете в своєму житті. Напишіть оголошення: про пошук житла, роботи, друга, сім’ї, партнера по бізнесу, вчителя. [276].
5. «Спогади з майбутнього» Заплющіть очі і перемістіться в майбутнє, насамперед у той час, коли ви досягли своєї мети. [212].
6. 20 якостей. Проранжуй список сильних якостей особистості. Опиши основну галузь застосування сильних сторін твого характеру, як вони доповнюють один одного і чого дозволяють досягнути. Що дає цей аналіз для твого подальшого розвитку. Які висновки ти можеш зробити [275].
7. Позитивні приклади. Заплющіть очі і згадайте позитивні події і людей, які зіграли важливу роль у вашому житті, були прикладом для вас, напишіть, що саме ви у них перейняли, що тепер допомагає вам жити. Хто на даному етапі для вас є прикладом і чому ви хотіли б навчитись.

8. Лист значущої людини. Уявіть, що найдорожча для вас людина вирішила написати вам листа. Напишіть собі листа від імені цієї людини [276].
9. Послання з небес. Заплющіть очі і уявіть, що вам з небес упав лист. Ви підняли цей лист, розгорнули його і прочитали. Напишіть, що було написано в цьому листі [276].
10. «Минуле – Сьогодні – Майбутнє». «Розмістіть у кімнаті на аркушах паперу своє минуле, сьогодні і майбутнє. Перевірте, чи правильно ви розмістили їх для свого самовідчуття. Станьте в минуле і відчуйте свій зв'язок з ним. Що ви відчуваєте? Перейдіть в «сьогодення». Потім перейдіть в «майбутнє». Намалюйте свої почуття в кожному вимірі. Що вам хотілось би змінити в «минулому» та «сьогоденні» з точки зору «майбутнього». Якщо хочете, домалюйте в своїх роботах якісь деталі. Поділіться своїми враженнями» [10].
11. Колективна казка. Група придумує казку. Один говорить одне речення, інший продовжує і т.д.
12. Образ. Релаксація [10].
13. Колаж. Домашнім завданням для вас буде створення колажу «Моє майбутнє» і розповідь про ваше бачення майбутнього.
14. Мудра порада. Уявіть, у вас в душі звучить мудрий голос, який хоче допомогти збагатити ваше життя. Цей голос дає вам пораду на найближче майбутнє, що це за порада [276].
15. Ритуал прощання. Епістолярна терапія [245].

Заняття № 8. Альтернативна історія життя.

1. Ритуал привітання. Перший учасник просить іншого передати третьому яку-небудь вітальну фразу. Третій дякує першому через другого і передає четвертому для п'ятого і т. д [10].
  2. Принцип. Усі свої цілі і бажання промовляйте тільки в позитивній формі: “Я хочу...”, “Я можу...”, “Я буду...”. Почнемо з того, що визначимо, що ви хочете насправді змінити в собі своєму житті [].
- А) Розслаблення. Будь-яка проблема – це стрес і чим більша проблема і потреба її вирішити, тим більший стрес, тому так важливо розслабитись. Напружте з усіх

сил всі м'язи, рахуючи до двадцяти. Потім глибоко вдихніть і з повільним видихом зніміть напругу. Продовжте вправу, якщо це потрібно, і не примушуйте себе. Візьміть ручку і листок паперу і напишіть: “Що я хочу насправді?” не напружуйтеся, пишіть все, що спадає на думку.

Б) Далі під музику включіть свою волю і впевнено напишіть на іншому листку: “Я хочу в найближчі півроку...” за 3 хвилини. Далі знову розслабтесь, відчуйте, як по вашому тілу проходить тепло. Уявіть себе в маленькому театрі. Ви сидите в темному залі, а на сцені стоїть людина. Ця людина – це ви. Такий, який ви собі подобаетесь, щасливий, усміхнений, яким би хотіли бути і можете стати. Поставте спектакль, де він буде грати головну роль. Ви побачите, що в ньому є таке, чого у вас ще немає, але воно вас приваблює. Хай він виявить свої знання і вміння.

Згадайте недавні важкі події в своєму житті. Дайте йому зіграти ці сцени. Тепер візьміть ручку і напишіть, що вас приваблює в ньому і що в ньому є таке, чого у вас нема. Напишіть зверху: “Я – Він (Вона)”. Нічого не виправляйте, яким би воно вам не здавалось. Перечитайте написане і виберіть з кожного листочка по три найголовніші пункти. Всього їх 9. А тепер виберіть три, оскільки в будь-якій казці фея виконує тільки три бажання. З досягнення цих трьох і починайте нове життя.

В) Кроки до цілі.

1. Аналіз цілі. Що означає її досягнути? В чому це може виявитись?
2. Оцініть і напишіть, на якому етапі досягнення цілі ви знаходитесь? Що вмієте, можете?
3. Оцініть свої можливості.
4. Що вам потрібно зробити, що ви зробите, щоб досягнути цілі?
5. Точно конкретизуйте кожну дію по часу.
6. Здійснення того, що ви накреслили.
7. Перевірка і контроль результатів.

Краще за все завести таблицю і відмічати успіхи і невдачі, а також часові відрізки.

Г) Не відмовляйтесь зразу від досягнення цілі, не думайте, що ви не здатні її досягти. Неуспіх, як знак, що по цій дорозі проїзду нема. Але є безліч інших шляхів. Звичайно, можна поселитися в глухому куті, відмежуватися від мети гаслом про свою невдачу. А можна повернутися трішки назад і продовжити по іншому шляху рухатися. Якщо, звичайно, ваша мета ще вас манить. Проаналізуйте помилки, не бійтесь помилок. Скажіть собі: “Перевіримо, а дійсно ця стіна з каменю і чи можна її обійти?”

Дійте! Помиляйтесь, провалюйтесь, але дійте! Активна дія -- головне, що відрізняє невдачу від переможця [10].

3. Не можу полюбити себе. Протягом 15 хвилин складіть список причин, за якими ви не можете себе полюбити. Тепер викресліть причини типу: “Любити себе нескромно”. Залишився список ваших недоліків, які псувають вам життя. Тепер уявіть, що цей список належить людині, яку ви любите, викресліть ті риси, які не змогли б вам заважати любити цю людину далі, а, отже, і не можуть заважати вам полюбити себе. Відмітьте ті недоліки, які б ви змогли допомогти їй подолати. Чому б вам не зробити те ж для себе? Чому б не допомогти самому собі? Випишіть їх в окремий список, а з цього викресліть. Чи багато причин залишилось? Звичайно, вони є в кожній людині, але потрібно навчитися з ними жити і боротись. Ви ж не відмовитесь від коханої людини, якщо деякі її звички вас не зовсім задовольняють? Ви ж її любите!?[10]
4. Лист, в якому я говорю собі «дякую». Згадайте ситуації, з яких ви вийшли переможцем. Якими вчинками, якими своїми якостями ви можете пишатись. Скажіть собі «дякую», за все, що ви недооцінювали в собі раніше.
5. Гра «Прес-конференція». Давайте виберемо «зірку», яка повинна відповідати на запитання «журналістів», яким чином вони досягли мети, які труднощі зустрічалися на її шляху і як вдалося їх подолати, що вона відчуває зараз на даному етапі. Однолітки грають ролі близьких для них людей (мама, брат, бабуся, вчитель, тренер). «Журналісти» ставлять запитання і впливовим для підлітків «дорослим» типу: «які почуття вас переповнюють», «що ви думаєте

про «героя», «як йому вдалося цього досягти», «що можна сказати про його життєвий шлях», «що допомагало йому в досягненні мети», «завдяки чому «герой» дійшов вершин успіху», тощо.

6. Релаксація. Гімн собі [10].
7. Створення проекту. Для того, щоб побудувати щось величне, необхідно створити проект. Розробіть власні проекти побудови особистого щастя. Подумайте, що є фундаментом вашого щастя, що є стінами, чим наповнений ваш храм щастя.
8. Лист історичному персонажу. Уявіть, що у вас з'явилась можливість написати листа вашому улюбленому історичному персонажу. Що ви йому б хотіли сказати, покритикувати, порадити, подякувати [276].
9. Коефіцієнт щастя. Оцініть свої відчуття щастя за 100 бальною шкалою. Ті, хто не набрав 100 балів. Напишіть, що з того, що можна назвати складовою щастя на сьогодні, у вас є і що вам ще потрібно для того, щоб оцінити своє відчуття щастя в 100 балів. Обговорення.[276].
10. Релаксація. Я ціную себе [10].
11. Лист собі, коханому. Напишіть листа найближчій для вас людині – собі. Обговорення. З якими почуттями ви це робили? Що ви відчуваєте до цієї людини? Хто хоче прочитати листа? [10]
12. Художній фільм. Кожен з вас режисер свого кіно про своє майбутнє. Уявіть своє майбутнє життя, як фільм. Ви вирішуєте все. Головна роль – це ви. Намалюйте портрет головного героя. Опишіть словами те, що ви в нього вклали. Тепер складайте сценарій, який почнеться з найближчого часу, від завтра. Але важлива умова: цей фільм про переможця. Звичайно, в ньому будуть і невдачі, і успіхи, але цей фільм про переможця. Запишіть його і розповісте на наступному занятті.
13. Стаття. Уявіть, що молодий журналіст написав у модному журналі про вас статтю. Про кого вона, про що, що він хотів сказати читачам вашим прикладом. Напишіть.
14. Релаксація «Я можу зібрати свої сили в кулак» [66].

15. Ритуал прощання. Епістолярна терапія [245].

Заняття № 9. Життя за власним вибором.

1. Ритуал привітання. Фразами типу: “Добрий день, мені приємно тобі сказати, що...” [10]
2. Релаксація «Я витривалий» [66].
3. Схвальне слово самому собі:
  - Протягом 10 хвилин із заплющеними очима згадуйте своє життя;
  - Почніть зі своїх ранніх дитячих спогадів;
  - Згадуйте кожне своє досягнення, кожний вчинок, справу, якою б ви могли пишатись;
  - Відмовтесь від будь-яких, що знижують вашу гордість, зауважень;
  - Зверніть увагу на ті події, які без вашої участі могли мати інше продовження (загасили полум'я в лісі, захистили товариша і т.д.);
  - Не забудьте вчинки, які можуть здатись легкими, але насправді були для вас важкими;
  - Не забудьте: «Сам себе не похвалиш, ніхто тебе не похвалить» [10].
4. Давайте обговоримо ваші перспективні цілі і ті конкретні кроки, які ви зробите для їх втілення. За 3-4 хв. учасник повинен поділитися з групою і обговорити.
5. «Я щасливий і вдячний Всесвіту за...». Напишіть, за що ви вдячні долі, Богу, Всесвіту.
6. Минуле, теперішнє і майбутнє. На гарячий стілець сідає доброволець і деякий час група придивляється до нього. Потім іде обговорення: якою ця людина була в ранньому дитинстві, якими зменшувально-ласкавими іменами називали її в дитинстві, дражнили в школі, який цей учасник поза групою (притулком), що його чекає через 10-20 років, яким він стане, чого хоче від життя. Після цього учасник на гарячому стільці коментує все вище сказане.

7. Зміна перспективи. Уявіть, що близька вам людина зараз думає про вас, чекає вашого повернення. Перенесіться в уяві до неї, ототожніть себе з нею. Запишіть, що відбувається у душі цієї людини, про що вона думає, що вона вам бажає, що б вона хотіла, аби ви далі робили [276].
8. Побудова близької перспективи. З чого ви можете почати, щоб досягнути своєї мети. Складіть список. Обговорення.
9. Машина часу. Психолог пропонує поговорити про їх життя і про те, що можна було б зробити інакше. Групі пропонується перенестися в той період свого життя, який вони хотіли б змінити і намалювати його так, як воно могло б відбутись. Учасники включаються в дії, які їм треба було б зробити, щоб домогтися іншого розвитку подій. Обговорення: учасники розказують про реальну подію зі свого життя і яким би чином вони змінили його. Емпатія викликається шляхом стимулювання розуміння учасниками мотивів, за якими кожен учасник змінив подію чи досвід. Учасники спонукаються до того, щоб порадити один одному шляхи зміни минулого [10].
10. Створення проекту «Моя мрія»..
11. Нерозбірливий лист. Ви отримали нерозбірливі листи. Подивіться на них, а потім заплющіть очі і уявіть, від кого цей лист, що в ньому написано. Напишіть. Обговорення [276].
12. Перечитайте свій щоденник. Чи хотіли б ви що-небудь змінити. Змініть, якщо хочете. Подивіться, як змінились ваші уявлення.
13. «Маяк». «Уявіть собі маленький скелястий острів далеко від континенту. На його вершині – маяк. Уявіть себе цим маяком. Ваші стіни товсті і непохитні, ніякі вітри і бурі вам не страшні. З верхніх вікон ви вдень і вночі посилаєте могутній промінь світла, який слугує орієнтиром для суден. Пам'ятайте про ту могутню енергетичну систему, яка постійно підтримує світло вашого променя, який є символом безпеки людей у морі. Уявіть внутрішнє джерело світла в собі – світла, яке ніколи не гасне. *Людина повинна жити не тільки для себе, але і для інших! І тільки тоді вона не буде почувати себе самотньою і беззахисною в цьому важкому і тривожному світі!»* [10]

14. Саме сьогодні. Зарядка на позитивне мислення важлива так само, як і фізичні вправи. Думайте про мужність, силу, щастя і спокій.
1. Саме сьогодні я буду щасливим. Щастя в мені, воно не є результатом зовнішніх обставин. Тому людина щаслива настільки, наскільки вона повна рішучості бути щасливою.
2. Саме сьогодні я пристосуюся до життя, яке оточує мене, і не буду намагатись пристосувати все до своїх бажань. Я прийму свою родину, своє навчання, обставини мого життя такими, як вони є, і намагатимусь пристосуватись до них.
3. Саме сьогодні я попкікуюсь про свій організм. Зроблю зарядку, буду піклуватись про своє тіло, уникати шкідливих для здоров'я впливів і думок, для того щоб мій організм виконував всі мої вимоги і установки.
4. Саме сьогодні я приділю увагу розвитку свого розуму. Я вивчу що-небудь корисне. Я не буду лінуватися в розумовій праці. Я прочитаю з цікавістю те, що потребує зусиль, роздумів, зосередженості.
5. Саме сьогодні я займусь моральним самовдосконаленням. Для цього я зроблю щось добре, корисне конкретній людині і виконаю дві роботи, які мені не хочеться робити.
6. Саме сьогодні я буду до всіх доброзичливо налаштований. Я намагатимусь виглядати якомога краще, буду щирим і щедрим на похвали, не буду прискіпуватися до людей чи намагатися їх виправити.
7. Саме сьогодні я буду жити тільки сьогоднішнім днем, не намагаючись вирішити проблеми всього життя зразу. Я легко виконаю будь-яку, навіть рутинну роботу.
8. Саме сьогодні я проведу в спокої і на самоті і намагатимусь розслабитися.
9. Саме сьогодні буду радіти життю і буду щасливим. Я буду любити і вірити, що ті, кого я люблю, люблять мене [10].
15. Релаксація. Дім моєї душі [10].
16. Посвідчення. Поділіться на пари і виготуйте гарні посвідчення переможця над проблемою своєму партнеру.

17. Ритуал прощання. Епістолярна терапія [245].

Заняття № 10. Прощання.

1. Ритуал привітання.
2. Релаксація «Я впевнений у собі» [66].
3. Лист своєму Я. Коли перед нами постають дуже складні питання, ми можемо звернутися до за допомогою до нашого внутрішнього єства. Напишіть листа своєму Я. Тим самим ви звертаєтесь до свого несвідомого і повідомляєте, що готові прийняти його допомогу. Опишіть ситуацію, плюси і мінуси можливих рішень, свої почуття. Відповідь може прийти під час написання листа, інколи уві сні, інколи посередництвом якоїсь людини [276].
4. Що у нас вийшло? Які завдання ми ставили перед собою? Що вийшло, а що ні? Чому? Можливо, ми ставимо непосильні завдання?
5. Зміни. Порівняйте свій досвід на першому занятті і на останньому. Що змінилось у вашому ставленні до життєвого досвіду, до майбутнього, до себе, до батьків, оточуючих вас людей.
6. Валіза. Учасник виходить з кімнати, а група “збирає йому валізу в далеку дорогу по життю”. Складається те, що йому може знадобитися в житті: позитивні якості, те, що допоможе йому в спілкуванні і т. д. Учаснику нагадується про те, що йому буде заважати в дорозі – його негативні якості і звички, те, з чим йому потрібно боротись. Повинно бути 5-7 характеристик і хороших, і поганих. Записуються характеристики ті, з якими всі згодні. Учасник заходить, йому зачитується склад його валізи, а він може ставити запитання [10].
7. Освідчення. Ви зараз можете признатись групі або певній особі, або будь-кому і будь-чому у своїх позитивних або негативних почуттях, вчинках. Можете написати листа, якщо хочете, щоб ця людина знала вашу думку.
8. Автобіографія майбутнього. Перегорніть свій щоденник. Подумайте, що ви напишете в ньому зі своєї біографії через декілька років, яка буде ваша

біографія? Хай вам не буде соромно за ваше життя. А зараз у вас є 10 хвилин, пишiть свою автобіографію майбутнього!

9. “Я до вас пишу...” Роздаються листочки паперу. Кожен учасник підписує їх внизу і передає сусіду зліва. Той зверху пише 2-3 рядки того, що він хотів би сказати цій людині, малюнок і т.д. Загортає листок і передає далі, доки листок не повернеться власнику. Психолог радить зберегти цей листок і в тяжкі моменти життя перечитувати його [10].
10. Нова історія Колобка [96].
11. Футуристичний наратив [303].
12. Оцініть, якою мірою ви берете на себе відповідальність за ваше життя за 10 бальною шкалою. Що вам заважає взяти на себе відповідальність на 10 балів.
13. Прощавай. Наші заняття підійшли до кінця, ми прощаємося. Можливо, ви щось не встигли сказати один одному, чи є конкретна людина, думку якої ви б хотіли почути? Зробіть те, що ви не встигли сказати на попередніх заняттях.
14. Релаксація. Я-це Я [10].
15. Вручення посвідчень переможця над власною проблемою.
16. Ритуал прощання. Епістолярна терапія [245].